

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM HUKUKU ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EŞ'ARÎ VE ŞÂFÎÎ USÛL GELENEKLERİ

ARASINDA İBN BERHÂN

MÜBAREK ÖLMEZ

2501180419

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. AHMET TEMEL

İSTANBUL – 2021

ÖZ

EŞ‘ARÎ VE ŞÂFÎÎ USÛL GELENEKLERİ ARASINDA
İBN BERHÂN
MÜBAREK ÖLMEZ

İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'si ile ilk olarak tedvin edilmeye başlanan fıkıh usûlü, zamanla mütekellimûn ve fukahâ olarak adlandırılan iki yönetime ayrılmıştır. Fukahâ metodu ağırlıklı olarak Hanefilerin; mütekellimûn ise Şâfiîlerin kabul ettiği bir metot şeklinde literatürde yerini almıştır. Bu çalışmada, mütekellimûn metodunun Şâfiîlere; fukahâ metodunun ise Hanefilere ait olduğu ve daha sonraki süreçlerde bu yöntemin farklı mezhep müntesibi âlimler tarafından kullanıldığı iddiasının tartışmaya açık olduğu ileri sürülmüştür. Tezin asıl iddiası ise usûl yazımı mecrasında Hanefiler ile Şâfiîler arasında var olan muhalefetin bir benzerinin çoğunluğu Şâfiî olan Eş‘arî usûlcüler ile fakih Şâfiî usûlcüler arasında da söz konusu olduğudur.

Araştırmada kalamcı usûlcülerden Bâkılânî ve Cüveynî; Şâfiî usûlcülerden ise Şîrâzî ve Sem‘ânî'nin görüşleri belirli örnekler çerçevesinde İbn Berhân ile karşılaştırılarak ele alınmıştır. Çağdaş Şâfiî âlimlerden olan Cüveynî Eş‘arîlerin, Şîrâzî ise fakih Şâfiî usûlcülerin temsilcisi konumunda olmuşlardır. İbn Berhân, söz konusu iki âlimin talebelerinden ders alması ve bu ayrımın olduğu zaman aralıklarında yaşaması sebebiyle seçilmiş ve konu onun usûl perspektifinden işlenmiştir. Ayrıca çalışmada İbn Berhân'ın kalamcı bir usûlcü olduğu kanaatine varılmıştır. Eş‘arî ve Şâfiî usûlü ayrımı, Şâfiî usûlcülerin eserlerinden daha belirgin bir şekilde rastlanılmıştır. İbn Berhân'ın İmam Eş‘arî ile İmam Şâfiî arasında ihtilafı olan usûl meselelerin bazılarında Eş‘arî usûlcülere katılmadığı ve Şâfiî usûlcüler ile İmam Şâfiî'nin görüşünü tercih ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Usûl-i Fıkıh, Şâfiî, Eş‘arî, Mütekellimûn, Fukahâ, İbn Berhân, el-Vüsûl ile'l-usûl, el-Evsat.

ABSTRACT

BETWEEN ASH'ARI AND SHAFII PROCEDURE

TRADITIONS IBN BERHAN

MÜBAREK ÖLMEZ

The fiqh method, which was first compiled with Imam Shafii's er-Risâle, was divided into two methods called mutakallimun and fuqaha over time. Fuqaha method mainly Hanafis; mutakallimun took its place in the literature as a method accepted by Shafiis. In this study, the method of mutakallimun to Shafiis; It has been argued that the claim that the fuqaha method belongs to the Hanafis and that this method was used by scholars of different sects in later processes is open to discussion. Another important claim of the thesis is that there is a similar opposition between Hanafis and Shafi'is in the field of methodology writing, as well as between Ash'ari scholars, who are mostly Shafi'i, and jurist Shafi'i scholars. In the research, Bâkîllâni and Cüveynî, who are the theologian scholars; The views of Şîrâzî and Semânî, who are among the Shafi'i methodists, are discussed by comparing them with Ibn Berhan within the framework of certain examples.

Juwaynî, who is one of the contemporary Shafi'i scholars, was the representative of Ash'aris and Shirazi was the representative of jurist Shafi'i methodists. Ibn Berhan was chosen because the two scholars in question took lessons from their students and lived in the time intervals where this distinction existed, and the subject was studied from his procedural perspective. In addition, in the study, it was concluded that Ibn Berhan was a theologian methodologist. The distinction between Ash'ari and Shafi'i method is more evident than in the works of Shafi'i methodists. It has been determined that Ibn Berhan did not agree with the Ash'ari methodists on some of the methodological issues that were in dispute between Imam Ash'ari and Imam Shafii and preferred the opinion of Shafi'i methodists and Imam Shafii.

Keywords: Usûl-i Fiqh, Shafi'i, Ash'ari, Mutakallimun, Fukahâ, Ibn Berhan, al-Vusûl ile'l-usûl, el-Evsat.

ÖNSÖZ

Usûl-i fıkıh tarihi açısından hicri beşinci asrın bir dönüm noktası olduğu bilinmektedir. Bu dönem, usûl alanında farklı ekol temsilcileri tarafından telif edilen eserlerle öne çıkmıştır. Her ekolün usûl eserleri, kendine has özellikleri ile temayüz etmiştir. Söz konusu dönemde usûl yazımında genel olarak mütekellimûn ile fukahâ yöntemleri takip edilmiştir. Şâfiî usûlcülerin ise bu iki yöntem arasından mütekellimûn yöntemini benimsedikleri kanısı yaygındır. Şâfiî ve Eş‘arî usûlcülerin meşhur fakîhleri bu dönemde yaşamış ve telifatı ile önemli işlere imza atmışlardır.

Eş‘arî ve Şâfiîlerin mütekellimûn yöntemine göre eser telif ettikleri yaygın bir şekilde dile getirilse de vakıanın böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Zira hicri beşinci asır fakîhlerinden olan Sem‘ânî, eserini açıkça fukahâ metoduna göre telif ettiğini dile getirirken Şîrâzî ise Eş‘arîleri farklı bir grup olarak ele almıştır. Bu durum henüz erken dönemlerde Şâfiî usûlcüler arasında birlikteliğin olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla usûl yazımında Hanefîler ile Şâfiîler arasında var olan ayrımın Eş‘arî ve Şâfiîler arasında da olduğu görülmektedir. Çalışmada, Eş‘arî ve Şâfiî usûlcülerin önde gelenlerinden ders alan veya onlardan etkilenen İbn Berhân’ın anlayışı esas alınmıştır. İbn Berhân’ın ekseninde Şâfiîler ile Eş‘arîler arasında var olan bu ayrılığa ışık tutmak hedeflenmektedir. İbn Berhân, kelamcı bir usûlcü olup çoğunlukla onların yöntemini takip etmesine rağmen önemli konularda Eş‘arî usûlcülere karşı Şâfiî usûlcüleri desteklediği görülmüştür. Dolayısıyla araştırmada, Eş‘arî ve Şâfiîlerin ittifak ve ihtilaf ettiği konuların belirli bir kısmı incelenmiştir.

Tezin hazırlanmasında birçok kişinin katkısı olmuştur. Öncelikle benden desteklerini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Ahmet Temel’e; tezi okuyarak katkılar sunan Dr. Öğr. Üyesi Ekrem KOÇ ve Doç. Dr. Davut EŞİT’e; tezin okunması ve istişaresi hususunda yardımcı olan Molla Musa DEMİR, Recep KAYLI, Yunus ÇİFTÇİ, Mehmet SALİH, İbrahim ERDEN ve Esmâ ÖLMEZ’e teşekkür ederim. Anneme, babama ve aileme minneti bir borç bilirim. Son olarak oğlumuza bakan ve tezi okuyup katkılar sunan kıymetli eşim Tuğba hanıma teşekkürlerimi sunarım.

AĞRI, 2021

Mübarek ÖLMEZ

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	viii
KISALTMALAR	X
TABLolar LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	X
I. TEZİN ÖNEMİ VE AMACI	12
II. YÖNTEMİ.....	13
III. KONUNUN SINIRLANDIRILMASI.....	15
IV. TEZİN KAYNAKLARI	16

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN BERHÂN'IN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. İBN BERHÂN'IN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	19
1.1.1. İsmi, Künyesi, Lakabı ve Nesebi	20
1.1.2. Doğumu.....	23
1.2. YETİŞTİĞİ ORTAM	25
1.2.1. Siyasî Ortam.....	27
1.2.2. İlmî Ortam.....	29
1.3. İBN BERHÂN'IN İLMÎ KİŞİLİĞİ	33
1.4. ÖNE ÇIKAN ÖZELLİKLERİ.....	35
1.5. MEZHEBİ	37
1.5.1. Önceki Mezhebi: Hanbelîlik	39
1.5.2. Sonraki Mezhebi: Şâfîlik	41
1.6. İLGİLENDİĞİ İLİM DALLARI	42
1.6.1. Usûlcü Olarak İbn Berhan.....	44

1.6.2. Fakîh Olarak İbn Berhân	45
1.6.3. Diğer İlim Dallarında İbn Berhân	46
1.7. HOCALARI	47
1.7.1. Gazzâlî.....	48
1.7.2. İbn Akîl	50
1.7.3. Ebû Tâlib Ez-Zeynebî	51
1.7.4. Ebû Bekir Eş-Şâfi El-Müstazhirî	52
1.7.5. Kiyâ El-Herrâsî	53
1.7.6. Diğer Hocaları	54
1.8. ÖĞRENCİLERİ	56
1.8.1. Hasan b. Safî	57
1.8.2. İbn Ebû Asrûn	57
1.8.3. Harîz B. Yahya El-Medenî.....	58
1.8.4. Ebü'l-Hasan Sâinüddin İbn Asâkir	58
1.9. ESERLERİ.....	59
1.9.1. El-Vecîz.....	59
1.9.2. El-Evsat.....	60
1.9.3. El-Basît.....	61
1.9.4. El-Vasît	61
1.9.5. Et-Ta'cîz.....	61
1.9.6. El-Vüşûl ile'l-Uşûl	63
1.10. VEFATI	64

İKİNCİ BÖLÜM

İBN BERHÂN ÖNCESİ ŞÂFİÎ VE EŞ'ARÎ USÛLÜNÜN GELİŞİMİ

2.1. ŞÂFİÎ FIKİH USÛLÜNE GENEL BİR BAKIŞ	67
2.1.1. İmam Şâfiî'nin Hayatı ve Usûl İlmine Katkıları.....	67
2.1.2. İmam Şâfiî'nin Öğrencilerinin Usûl İlmine katkıları.....	73
2.1.3. İbn Süreyc'in Usûl İlmine Katkıları.....	80
2.1.4. İbn Süreyc'in Öğrencilerinin Katkıları	84
2.1.5. Ebû İshâk el-Mervezî'nin Talebelerinin Katkısı.....	88
2.2. EBU'L-HASEN EL-EŞ'ARÎ VE EŞ'ARÎ USÛL ANLAYIŞININ DOĞUŞU	93

2.2.1. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî.....	93
2.2.2. Eş'arî'nin Öğrencileri.....	95
2.2.3. Eş'arî Usûl Gelişiminin Baş Mimarları	97
2.2.3.1. Bâkılânî	98
2.2.3.2. İbn Fûrek	99
2.2.3.3. Ebû İshâk el-İsferâyînî	100
2.3. ŞÂFÎİ USÛLÜNDE MÜTEKELLİM VE FUKAHÂ USÛL PERSPEKTİFİ	101
2.3.1. Mütakellimûn Eş'arîlerin Katkıları	102
2.3.1.1. Cüveynî	104
2.3.1.2. Gazzâlî.....	105
2.3.1.3. İbn Berhân	106
2.3.2. Fakîh Şâfîîlerin Katkıları	109
2.3.2.1. Ebû Hâmid el-İsferâyînî.....	110
2.3.2.2. Şîrâzî	111
2.3.2.3. Sem'ânî	112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EŞ'ARÎ VE ŞÂFÎİ USÛL GELENEKLERİ ARASINDA İBN BERHÂN

3.1. MÜTEKELLİMÜN EŞ'ARİLER İLE İBN BERHÂN'IN ORTAK KABUL ETTİKLERİ GÖRÜŞLER	123
3.1.1. Kitabın Mütevâtir Sünnet ile Neshi.....	123
3.1.2. Mefhûmu'l-Muhâlefe	129
3.1.3. Dilde Kıyas	137
3.1.4. Nehyin Fesadı Gerektirmesi.....	141
3.2. FAKÎH ŞÂFÎİLER İLE İBN BERHÂN'IN EŞ'ARİLERDEN FARKLI OLARAK KABUL ETTİKLERİ GÖRÜŞLER	144
3.2.1. Müşterekin Umûmu	144
3.2.2. Emir Sîgası ve Mücerret Emir Sîgasının Vücûba Delaleti.....	146
3.2.3. İçtihatta Hata-İsabet Meselesi	152
3.2.4. Sükûtî İcmâ	156
3.3. EŞ'ARÎ VE ŞÂFÎİLERİN ORTAK KABUL ETTİKLERİ GÖRÜŞLER	160
3.3.1. Sahâbî Kavlinin Hücciyeti	160

3.3.2. İstihsan	162
3.3.3. Mürsel Hadis	165
3.3.4. Amel-i Ehlî Medine.....	170
3.4. İBN BERHÂN'IN EŞ'ARÎ VE ŞÂFİÎ USÛLCÜLERDEN AYRILDIĞI GÖRÜŞLER.....	174
3.4.1. Mürsel Haberin Kabulü.....	175
3.4.2. Amminin(Avâmın) Mezhebi	176
3.4.3. İcmânın Hz. Muhammed Zamanında Gerçekleşmesi	178
3.4.4. Haber-i Vâhidin İcmâ ile Tevâtür Derecesine Çıkması	179
SONUÇ.....	182
KAYNAKÇA	187

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

ء :	'
أ :	E-e, A-a
إ :	İ-i
ا :	â
ث :	S-s
ح :	H-h
خ :	H-h
ص :	Ş-ş
ض :	Ž-z
ط :	T-t
ظ :	Z-z
ع :	'
غ :	Ġ-ġ
ق :	Q-q
ـ :	e, a
ـ :	i
ـ :	u
و :	û
ي :	î
ى :	i

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: İmâm Şâfiî'nin Talebeleri.....	79
Tablo 2: İbn Süreyc'in Talebeleri	88
Tablo 3: İbn Berhân'ın Eş'arî Usûl Tariki	108
Tablo 4: İbn Berhân'ın Fakîh Usûlcüler Tariki.....	96
Tablo 5: İbn Berhân'ın Muhâlifleri.....	122
Tablo 6: İbn Berhân'ın Bazen Görüşlerine Katıldığı Usûlcüler	122
Tablo 7: İbn Berhân'ın İlim Ağı	122

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı Müellif
b.	: İbn, bin (Oğlu)
b.y.:	: Basım Yeri Yok
bk.:	: Bakınız
bs.:	: Basım, baskı
çev.:	: Çeviren
DİA:	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Der.:	: Derleyen
ed.:	: Editör
Erişim:	: Erişim Tarihi
Hız.:	: Hazreti
İsam:	: İslâm Araştırmalar Merkezi
md.:	: Madde
No.:	: Numara
nşr.:	: Neşreden
öl.:	: Ölüm Tarihi
salt.:	: Saltanat Yılları
s.a.s.:	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
Tdv:	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.:	: Tahkik Eden
t.y.:	: Tarih Yok
vb.:	: Ve Benzerleri
vd.:	: Ve Diğerleri
y.y.:	: Yayıncı Yok

GİRİŞ

TEZİN ÖNEMİ VE AMACI, YÖNTEMİ, KONUNUN SINIRLANDIRILMASI VE TEZİN KAYNAKLARI

TEZİN ÖNEMİ VE AMACI

Hicri beşinci asrın usûl-i fıkıh açısından önemi büyüktür. Bu dönemde Eş‘arî ve Şâfiîlerin birlikte anılması her ne kadar yaygınlaşsa da usûl alanında söz konusu iki gelenek arasında farklılaşmanın yine bu dönemde tırmandığı görülmektedir. Bu durumu, iki geleneğin başucu eserlerinden inceleyerek görmek mümkündür.

İbn Berhân, hicri beşinci asrın sonu ile altıncı asrın ilk çeyreğinde yaşamış önemli bir usûlcudur. Söz konusu dönemde yaşayan İbn Berhân, usûl ilmindeki derinliği, meselelerin analizi ve farklı mezhepler arasında var olan tartışmalı konuları eserlerinde ustalıkla ele alışıyla temayüz etmiştir. Nitekim müteahhirûn dönemi usûlcülerinin usûl gelenekleri arasında tartışmalı olan meselelerde sık sık İbn Berhân'ı referans göstermeleri onun bu alandaki vukufiyetine işaret etmektedir.

İbn Berhân, eserlerinde görüşlerine katılmadığı gruplara ya da şahıslara yer verip önce onların görüşlerini zikreder ve daha sonra çoğunlukla kademeli bir şekilde karşıt görüştekilerin delillerini aklî ve mantıkî bir yol izleyerek çürütür. Eş‘arî ve Şâfiîler arasında tartışmalı olan meselelerde de aynı tavrını sürdürür.

Usûl-i fıkıh alanında mütekellimûn ve fukahâ metodunun varlığı bilinmektedir. Bu iki metot da farklı mezhep müntesibi âlimler tarafından kullanılmıştır. Ancak bu ayırım ve usûlcülerin birbirinden etkilenip diğer mezheplerin kullandığı metoda göre eser telif etmesi hicri beşinci asırdan sonrasını işaret etmektedir. Araştırmamızda söz konusu metot farklılıklarının, usûl-i fıkıhın olgunlaşma çağı olan ve nispeten erken dönem sayılan hicri beşinci asırda da var olduğu ele alınmıştır. Nitekim aynı mezhebe müntesip olsalar da usûl-i fıkıh yazımında farklılaşmalar söz konusu olmuştur. Bu ayırımı, Eş‘arî ve Şâfiî usûl kaynaklarında görmek mümkündür. Dolayısıyla günümüzde Şâfiîlerin tümünün mütekellimûn yöntemine göre eser telif ettiği iddiasının tartışmaya açık olduğu ortaya çıkmaktadır.

Çalışmada, fikhî mezhepleri bir olsa dahi usûl anlayışları açısından âlimler arasında bir farklılaşma olduğu ele alınmıştır. Bu farklılaşmanın Eş‘arî ve Şâfiî usûlcüler ekseninde açığa kavuşturulması durumunun yeni çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir. Belli başlı konularda bariz bir şekilde farklı görüşlere sahip oldukları

tespit edilen Eş‘arî ve Şâfiîleri tek bir grup olarak ele alınmasının hatalı olduğu söylenebilir. Zira Eş‘arîlik, sadece Şâfiîlerden müteşekkil olmayıp Hanbelî ve Mâlikî gibi diğer mezhep mensubu âlimleri de kapsamaktadır. Bunun yanı sıra Şâfiî olmasına rağmen usûl alanında Ebu’l-Hasen el-Eş‘arî’nin görüşünü destekleyip Şâfiî’nin görüşüne açıkça muhalif davranan usûlcülerin görüşlerini farklı olarak ele almanın önemi büyüktür. Tezde bu ayırım, belli başlı konular ve iki ilmî geleneğin devamı niteliğinde olan usûlcüler ekseninde ele alınmış ve bu ayırma dikkat çekmek en önemli hedef olmuştur. Ayrıca araştırmamız, usûl-i fikhın altın çağı olan hicri beşinci asırda yaşanan ilmî gelişmeleri ele aldığından sonraki dönemlere de ışık tutacaktır. Sonraki dönemde yaşayan Şâfiî ve Eş‘arî usûlcülere bu dönemin etkisi malumdur. Söz konusu dönem, özellikle Mâlikî ve Hanbelî mezheplerini etkilemesiyle de önem arz etmektedir. Özellikle Bâkılânî’ye ulaşmak isteyen Mâlikîler; Cüveynî, Gazzâlî ve İbn Berhân gibi Eş‘arî usûlcülere sık sık başvurmaları da bu dönemde yaşayan Eş‘arî usûlcülerin önemini ortaya koymaktadır.

YÖNTEMİ

Araştırmamız, seçilen belli başlı konular ekseninde ele alınmıştır. Bu konular işlenirken öncelikle kısaca meseleler açıklanmış ve söz konusu ihtilafın kimler arasında cereyan ettiğine ve kimin hangi görüşte olduğuna değinilmiştir. Daha sonra söz konusu iki gelenek arasında tartışma olmasının nedeni varsa kısaca değinilmiş ve meseleler bu iki geleneğin önde gelen usûlcülerinin bakış açısıyla incelenmiştir. İbn Berhân hangi görüşe meyiletmişse onun görüşüne de yer verilip grupların karşılıklı itirazları ve varsa örnekleri aktarılmıştır.

Üçüncü bölümde her başlık için tüm konulara yer verilmeyip belli başlı konular seçilmiştir. Bu başlıklar altında yer alan konular hususunda şu bilinmelidir ki bu örnekler verilirken görüşüne ulaşılan âlimlere yer verilmiş diğerlerine ise yer verilmemiştir. Dolayısıyla Şâfiî ve Eş‘arî olup onlardan farklı görüşlere sahip olan âlimlerin görüşleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin İbn Berhân’ın Eş‘arîler ile ortak kabul ettiği görüşler tüm Eş‘arîlerin kabul ettiği şeklinde anlaşılmalıdır. Eş‘arîlerden kasıt Bâkılânî ve Cüveynî’dir. Şâfiî usûlcülerden kasıt ise Şîrâzî ve Sem‘ânî’dir. Söz konusu usûlcülerden başka birinin görüşü verilmek istendiğinde ona

da yer verilmiştir. Konularla ilgili tarafların kullandığı âyet ve hadisler de ilgili yerlerde kullanılmıştır.

Çalışmada çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Birinci bölümde İbn Berhân'ın doğum yılı, Gazzâlî'nin talebesi olması, mezhebini değiştirmesi vb. konular ihtilaflı olması nedeniyle uzamış ve kesin bilgilere ulaştırmayı zorlaştırmıştır. İkinci bölümde ise İbn Berhân öncesi Eş'arî ve Şâfiî usûlünün ele alınmış olması çok uzun bir zaman aralığını kapsamıştır. Bu dönemde çok sayıda Eş'arî ve Şâfiî âlim yetiştiğinden konunun ele almasını ve sınırlarının belirlenmesini zorlaştırmıştır. Üçüncü bölümde karşılaşılan zorluklar ise ilgili usûlcülerin görüşlerini tespit etmede yaşanmıştır. Örneğin Eş'arîlerin ortak düşündüğü görüşlerin tespiti için Şâfiîlerin aynı konuda onlara muhalif olduğu görüşlerden seçmek gerekirdi. Bu da Eş'arî ve Şâfiîlerin birbirinden farklı olan görüşlerinin tespitini zorlaştırmıştır. Nitekim bu ayrımı tespit etmek için Bâkılânî, Cüveynî, Şîrâzî, Sem'ânî ve İbn Berhân'ın eserlerine başvurmak en önemli zorluklardan biri olmuştur.

Tezimiz giriş ve sonuç bölümleri haricinde üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde İbn Berhân'ın hayatı ve ilmî kişiliği ele alınmıştır. İkinci bölümde İbn Berhân öncesi Eş'arî ve Şâfiî usûlünün gelişimi incelenmiştir. Burada İmam Şâfiî ve öğrencilerinden başlamak üzere İbn Süreyc ve Ebû İshâk el-Mervezî ve öğrencileri, Eş'arî usûlünün doğuşu ve belli başlı Eş'arîler son olarak ise mütekellimûn ve fukahâ usûlcülerinden öne çıkanları ve İbn Berhân ile bağları ele alınmıştır. Üçüncü bölüm ise dört başlığa ayrılmıştır. İlk başlık altında İbn Berhân ile Eş'arîlerin ortak kabul ettikleri konulara, ikinci başlıkta Şâfiî usûlcüler ile İbn Berhân'ın kabul ettikleri konulara, üçüncü başlık altında çoğunluğu Şâfiî olan usûlcüler ile Eş'arîlerin ortak kabul ettikleri konulara ve son olarak ise İbn Berhân'ın münferit kaldığı görüşlere yer verilmiştir.

KONUNUN SINIRLANDIRILMASI

Çalışmamız, İbn Berhân'ın usûl anlayışı perspektifinde yapılan bir incelemedir. Bu inceleme için İbn Berhân'ın görüşlerinin tespiti hususunda onun günümüze ulaşan *el-Vüsûl* ile *el-Evsaţ* eserleri esas alınmıştır. Çalışmada *el-Evsaţ*'a nispetle *el-Vüsûl*'e daha çok başvurulmuştur. Son zamanlarda ilim dünyasına kazandırılan *el-Evsaţ*'a az başvurulmasının nedeni, eserin eksik bir şekilde günümüze ulaşmasından kaynaklanmıştır. *El-Evsaţ* eserinin tamamının günümüze ulaşmaması sebebiyle belli başlı konularda *el-Vüsûl* ekseninde hareket edilmiştir.

Tezin başlığında görüldüğü üzere, araştırmada İbn Berhân'ın usûl anlayışı çerçevesinde Eş'arî ile Şâfiî usûlcüler arasında tartışmalı olan konular irdelenmiştir. Eş'arî ile Şâfiî usûlcülerin kapsamı çok geniş olduğundan söz konusu iki grubun öne çıkan usûlcüleri seçilerek konunun sınırları belirlenmiştir. Bu minvalde Eş'arî usûlcüler arasından Bâkılânî ile Cüveynî seçilmiştir. Söz konusu iki Eş'arî âlimin görüşleri ise öne çıkan eserleri üzerinde ele alınmıştır. Bu meyanda Bâkılânî'nin görüşleri *et-Taķrib ve'l-İrşâd*, Cüveynî'nin görüşleri ise *el-Burhân* adlı eseri çerçevesinde ele alınmıştır. Şâfiî usûlcülerden ise Şîrâzî ile Sem'ânî seçilmiş olup konu onların öne çıkan eserlerinden birer tane seçilerek incelenmiştir. Bu doğrultuda Şîrâzî'nin *el-Lüma' fi' usûli'l-fikh*'ı, Sem'ânî'nin ise *ķavâtı'u'l-edille fi'l-usûl* adlı eserleri esas alınmıştır. Söz konusu Şâfiî âlimlerin varsa zaman zaman başka eserlerine de başvurulmuş bazen de müteahhirûn dönemi kaynaklarında onların ilgili görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın bir yüksek lisans tezi olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak kapsamı çok geniş olan tezin konusunun sınırlandırılması ihtiyacı doğmuştur. Bu sınırlandırma ise tespit edilen konularla maksat hasıl olacağından tüm konulara yer verilmeyerek sağlanmaya çalışılmıştır. Tezin sınırları hicri beşinci asır dönemi çerçevesinde ele alınarak dönemsel bir daraltmaya da gidilmiştir. Nitekim söz konusu farklılıklar daha sonraki dönem eserleri üzerinde de takip edilebilirdi. Ancak tezin sınırlarını aşmama kaygısından ötürü yalnızca ilgili konularda söz konusu eserlere başvurulmuştur.

TEZİN KAYNAKLARI

Araştırmanın, iki usûl geleneği arasında bir mukayeseye dayanması belli başlı eserler ekseninde ele alınmasını kaçınılmaz kılmıştır. Tezin merkezinde İbn Berhân bulunduğu için öncelikle onun eserleri ve diğer kaynaklarda ona atfedilen görüşleri esas alınmıştır. Eş'arî usûlcülerden Bâkîllânî'nin görüşleri çoğunlukla *et-Taḳrib* eserinde incelenmiştir. *Et-Taḳrib*'te tespit edilemeyen görüşleri için zaman zaman *et-Taḳrib*'in özeti olan Cüveynî'nin *et-Telḥîş* 'i ve sonraki Mâlikî âlimlerin eserlerine başvurulmuştur. Cüveynî'nin eserlerinden ise merkezde *el-Burhân* yer almakla beraber zaman zaman diğer eserleri ile müteahhirûn dönemi kaynaklarından da yararlanılmıştır.

Fakîh usûlcülerden Şîrâzî'nin *el-Lüma* "sı ve *Şerhü'l-Lüma* "sı Sem'ânî ise *el-Kavâṭi 'u'l-edille fi'l-uşûl* adlı eseri esas alınmıştır. İbn Berhân ile beraber Eş'arî ve Şâfiî usûlcülerden ismi zikredilenlerin görüşleri ayrıca klasik kaynaklarda Zerkeşî'nin *el-Bahrü'l-muḥîṭ*'i ile Safiyüddîn el-Hindî'nin *el-Fâ'ik fi uşûli'l-fikh* adlı eserleri tezin en önemli başvuru kitapları arasında yerini almıştır. Ayrıca yeri geldikçe Râzî, Âmidî, Nevevî, İbn Salâh gibi Eş'arî ve Şâfiî usûlcülerin eserlerine de başvurulmuştur.

İbn Berhân ile ilgili Türkiye'de yalnızca bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada İbn Berhân'ın içtihadı ilişkin görüşlerini merkeze alan Bilal Demir'in, "İbn Berhân'ın *el-Vüsûl ile'l-usûl* Adlı Eseri Çerçevesinde İctihada İlişkin Görüşleri" adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Bu çalışmada Demir, dar bir kapsamda İbn Berhân'ın içtihadı ilişkin görüşlerini ele almış ve detaya inmemiştir. Bu araştırma, İbn Berhân'ın içtihat görüşlerine yönelik olup detaylı bir şekilde konuyu ele almamasından dolayı nispeten yetersizdir. Çalışmanın en önemli eksikliklerinden biri ise İbn Berhân'ın *el-Evsaṭ* kitabından yararlanılmamasıdır. Bizim tezimizin kapsamı daha geniş olup İbn Berhân'ın farklı konulardaki görüşlerini Eş'arî ve Şâfiî usûlcülerle mukayeseli ele alması ve *el-Evsaṭ* kitabından da yararlanması gibi sebeplerden ötürü söz konusu çalışmadan ayrılmaktadır.

Ayrıca yurt dışında da İbn Berhân'a dair yapılan dört tane çalışmaya rastlanılmıştır. Bu çalışmalardan biri tez diğer üçü ise makaledir. Tezin başlığından

anlaşılacağı üzere “İbn Berhân’ın *el-Vüsus* Adlı Eseri Dışındaki Usûli Görüşleri” incelenmiştir. Ancak söz konusu teze ulaşamamıştır. Makalelerden ikisi Hüda Muhammed’e aittir. Bunlardan biri İbn Berhân’ın hayatını ele alan “Âlimu’l-Usûli İbn Berhân” iken diğeri ise “Arâu İbn Berhân fî Emr” adlı makaledir. Diğer makale ise Nebrâs Mahmud Abdürrezzak’ın, “Re’yü İbn Berhân fî’l-İcmâ’i’s-Sükûtî” adında ele aldığı bir çalışmadır. İbn Berhân’ın hayatını ele aldığımız ilk bölümde Hüda Muhammed’in “Âlimu’l-Usûli İbn Berhân” adlı makalesinden yararlandık.

Eş’arî ve Şâfiî usûl gelenekleri ile ilgili bir çalışmanın yapıldığına rastlanılmamıştır. Sadece bazı çalışmalarda kısmî olarak iki gelenek arasında bir farkın olduğuna temas edilmiştir. Bu çalışmalardan biri Davut İltaş’ın “Fıkıh Usulü Yazımında ‘Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi’ Ayrışmasının Mahiyeti Üzerine” adlı makalesi ile yine bu makalesinin bir özeti olarak İltaş, “Kelamcı Usûlcülerin Delalet Anlayışı” adlı doktora tezinin giriş kısmında da aynı konuyu kısaca ele almıştır. Bir diğer çalışma ise Mürteza Bedir’in “Kelâmcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar” adlı makalesidir. Ayrıca Davut Eşit, “Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi” adlı eserinde söz konusu iki gelenek arasındaki ayrılığa bir başlık altında temas etmiştir.

Yardımcı kaynaklar olarak belli başlı çalışmalardan istifade edilmiştir. İlk bölümde İbn Berhân’ın hayatı ele alındığından özellikle belli başlı Şâfiî tabakat kitapları esas alınmıştır. İkinci bölümde Bilal Aybakan’ın “İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi” adlı eseri; Nail Okuyucu’nun “Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci” ile “İmam Şâfiî” adlı eserleri ile Davut Eşit’in “Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi” adlı eserine başvurulmuştur. Üçüncü bölümde ise konunun temellendirilmesi açısından Ahmet Temel’in “Fıkıh ve Kelam Mezhepleri Arasında Fıkıh Usulü: Bir Fıkıh Usulü Mezhebinden Söz Edebilebilir mi?” ve “Zeydî Usul-i Fıkhî Diye Bir Şey var mı? Ekolün Tamamlanmış İlk Usul Kitabı Olan Nâtik bi’l-Hakk’ın (340-424/951-1033) *el-Muczî fî Usûli’l-Fıkh* Adlı Eseri Üzerinden Zeydî Usul Düşüncesinin Mahiyetine Dair Bir İnceleme” adlı makalelerinden istifade edilmiştir. Üçüncü bölümde ayrıca İhsan Akay’ın “Şâfiî Usûl Geleneğinde İmâm Şâfiî’ye Muhalif Usûli Görüşler” ile Erol Erdem’in “Şâfiî Usûlcülerin İmâm Şâfiî’nin Usûlünü Temsil Sorunu” adlı doktora çalışmalarından yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
İBN BERHÂN'IN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. İbn Berhân'ın Hayatı ve İlmî Kişiliği

İslâmî ilimlerin, teşekkül döneminden günümüze kadar geçen süreçte gelişim ve olgunlaşmasında sayısız âlimin katkısı olmuştur. Bu âlimlerin etkisi yaşadıkları dönemden günümüze kadar devam edegelmiştir. Hicri birinci ve ikinci asırlarda bir âlim birden fazla alanda uzmanlaşabiliyorken daha sonraki yüzyıllarda İslâmî ilimlerin müstakil birer ilme dönüşmesi neticesinde belirli alanların mütehasısları da yetişmiştir.¹ İslâmî ilimlerin olgunlaşma dönemi olup özellikle usûl-i fikhın zirve dönemini yaşadığı ve klasik anlamda dört sünî mezhebin usûl-i fıkhıta temel eserlerini verdikleri bir dönem olan hicri beşinci asrın önemi büyüktür. Hicri beşinci asrın bu kadar önemli olmasında birçok faktörün etkisi vardır. Onlardan birine değinilecek olursa; Nizâmiyelerin bu dönemde kurulmasıyla eğitimin artık devlet eliyle kurumsallaşan medreselerde verilmesi sayılabilir. Söz konusu medreselerde dönemin önde gelen âlimleri tedris faaliyetlerinde bulunurken İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen öğrenciler ise ders alırlardı. Bu ders halkalarında yetişen bir öğrenci olan İbn Berhân, Bağdat'ta doğmuş biri olarak Bağdat Nizâmiyesinde eğitim görür, daha sonra burada müderrislik yapar ve yaşadığı dönem ile sonraki dönemlerde ilim çevrelerinde bilinen, kendisinden alıntı yapılan ve görüşlerine başvurulmuş bir âlim olur. Müteahhirûn dönemi âlimleri İbn Berhân'ı referans olarak eserlerinde ondan alıntı yapmışlardır. Onlardan bazıları Karâfî (öl. 684/1285),² Süyûtî (öl. 911/1505)³ ve Şevkânî (öl. 1250/1834) gibi ilim adamları olup

¹ Sadece bir alanda uzmanlaşma günümüze has bir durumdur. Burada kastetmek istediğimiz ise; diğer ilimlerde de söz sahibi olup bir alanda temayüz etmeleri ve bir âlimden bahsedildiğinde ilgili alandaki uzmanlığının akla gelmesidir.

² Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*, thk. Taha Abdurrauf (b.y.: Şirketu't-Ṭibâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Muttehîdeti, 1393/1973), 315. Karâfî bu eserinde, İbn Berhân'ın, *el-Evsaf* kitabında Hz. Peygamber döneminde de icmânın gerçekleştiğini söylediğini belirtmektedir.

³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Müzhîr fî 'ulûmi'l-luğa*, thk. Fuâd Ali Mansur (Beyrut: Dârü'l Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/ 21, 50, 238, 289. Süyûtî'nin Arap dili ile ilgili ele aldığı konular dört meseleden müteşekkildir: 1. Diller tevkîfî mi yoksa ıstılâhî midir? (bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/121; es-Süyûtî, *el-Müzhîr*, 1/21) 2. Dilsel isimlerde kıyas geçerli midir? (bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/109; es-Süyûtî, *el-Müzhîr*, 1/50) 3. İsimler dilden mi şeriata geçmişlerdir? (bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/102; es-Süyûtî, *el-Müzhîr*, 1/238.) 4. Hakikat ve mecaz (bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/97; es-Süyûtî, *el-Müzhîr*, 1/289.)

kitaplarında İbn Berhân'dan çok sayıda ve dikkat çekici aktarımlarda bulunmuşlardır.⁴

1.1.1. İsmi, Künyesi, Lakabı ve Nesebi

Kaynaklar, İbn Berhân'ın tam ismini, Ebu'l-Feth Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Vekîl b. Berhân el-Bağdadî (öl. 518/1124) olarak zikreder.⁵ Bunun yanı sıra söz konusu kaynaklar, İbn Berhan'ın ismine fakîh ve usûlî gibi öne çıktığı sıfatları da eklerler.⁶ İbn Berhân, mensup olduğu mezhep dolayısıyla “el-Fakîhu’ş-Şâfiî” olarak anılırken⁷ bir de itikâdî mezhebi dolayısıyla “el-Eş‘arî” olarak zikredilmiştir.⁸ Ayrıca Berhân isminin Burhân olarak okunması ihtimaline binaen ba (ب) harfinin fethalı olduğu belirtilerek karışıklığa mahal verilmek istenmemiştir.⁹ Nitekim bazı kaynaklar, İbn Berhân'ı İbn Burhân olarak zikrederek ismini yanlış nakletmişlerdir.¹⁰

İbn Berhân ismi ile meşhur olan başka âlimler de vardır. Bunlardan bir kısmı; *Uyûnu'l-Mesâil* kitabının müellifi olan Hüseyin b. Sehl el-Fârisî (öl. 361/971), nahivci Ebü'l-Kâsım İbn Berhân el-'Ukberî (öl. 456/1063) ve İbrahim b. Ömer İbn Berhân (öl.

⁴ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed İnâye (Dımaşk: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1999), 1/100, 151, 193, 216. Şevkânî, bu eserinde yaklaşık altmış küsur yerde İbn Berhân'dan alıntı yapmıştır.

⁵ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, thk. Heyet (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1990), 12/243; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, thk. Abdülkâdir el-Arnâvut-Mahmûd el-Arnâvut (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 6/101; Ebü Gays Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımaşkî Ziriklî, *el-A'lâm li-Ziriklî (Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin)* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 1/173.

⁶ Hüdâ Muhammed Muhsin el-İşâvî, “el-'Âlimü'l-Usûlî İbn Berhân el-Bağdadî”, *Mecelletü'l-câmia 'tu Bağdat, Külliyyetü't-Terbiye li'l-Benât*, 27 (Aralık 2018), 2. Researchgate (Erişim 02.07.2020) (Muhsin)

https://www.researchgate.net/publication/329521984_alalm_alaswly_abn_brhan_albghdady.

⁷ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân mimmâ şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-ayân*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdr, 1398/1978), 1/99; Ebü's-Safâ (Ebü Saîd) Salâhuddîn Halîl es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, thk. Ahmed Arnâvûd-Mustafa Türkî (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-'Arabî, 2000), 7/137.

⁸ Ebü'l-Feth Ahmed b. Ali İbn Berhân, *el-Evsaf fi usûli'l-fikh*, thk. Adnan b. Fehd el-'Ubeyyât (Kuveyt: Esfâr Yayınları, 2019), 15.

⁹ Safedî, *el-Vâfi*, 7/137; Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sübki, *Tabakatü'ş-Şâfiyeyi'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed Tanâhî-Abülfettâh el-Hulv (b.y.: Hicr li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413/1992), 6/30.

¹⁰ Takıyyüddîn Ebu'l-Beğâ Muhammed b. Ahmed b. Abdul'aziz b. 'Ali el-Ma'ruf bi İbn Neccâr, *Şerhu'l Kevkeb el-Munir*, thk. Nezih Hammâd Muhammed Zuhaylî (b.y.: Mekrebetü'l-'Abiykan, 1997), 1/387; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 111.

644/1246) adlı âlimlerdir.¹¹ Kaynaklarda İbn Berhân en-Nahvî olarak geçen kişi Ebü'l-Kasım İbn Berhân'dır. Çalıştığımız âlim olan Ebü'l-Feth İbn Berhân ise usûlî ve Şâfîî kimliği ile temayüz edip diğerlerinden ayrılmıştır.

Künyesi:

İbn Berhân, kaynaklarda ismiyle birlikte birçok künye ile de zikredilir. Bu künyelerin bir kısmını şu şekilde vermek mümkündür: “Ebü'l-Feth”¹², babasının mesleğinden dolayı “İbnü'l-Hammâmî”¹³, babasının dedesi Berhân'a nispetle de “İbn Berhân”¹⁴ gibi çeşitli künyelerle nakledilmiştir. O, söz konusu künyeler arasında İbn Berhân künyesi ile tanınmış olup diğer künyelerinin ise bu künyesi kadar meşhur olmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Berhân'ın hayatı ile ilgili bilgi veren kaynaklardan farklı olarak İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) ise ona “İbn Terkân” demiştir.¹⁵ İbnü'l-Cevzî'nin; İbn Berhân'ı, bu şekilde aktarmasının nedeni hakkında kaynaklarda net bilgiler geçmemekle beraber İbn Berhân'ın *el-Vüşûl* kitabının muhakkiki bu durumu şöyle değerlendirir: “İbnü'l-Cevzî, Hanbelî mezhebinin sıkı bir savunucusuydu. İbn Berhân'ın Hanbelî mezhebini terk etmesi onu çok kızdırmış ve İbn Berhân yerine İbn Terkân lakabını takmıştır.”¹⁶

¹¹ Muhammed b. Abdülğani el-Bağdâdî el-Hanbelî İbn Nukte, *Tekmiletü'l-ikmâl*, thk. Abdülkayyum 'Abdurebbi'n-Nebî (Mekke: Cami'atu Ümmü'l-Kurâ, 1987), 1/271; Ebü'l-Feth Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbn Berhân, *el-Vüşûl ile'l-Usûl*, thk. Abdülhamid Ali Ebû Züneyd (Amman: Dâru'l-Farûk, 2017), 1/11.

¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/243. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/101; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/173.

¹³ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, t.y.), 17/225. İbnü'l-Cevzî, İbn Berhân'a “İbnü'l-Hammâmî” demektedir. Babasının söz konusu yıllarda Bağdat sokaklarında yaygın olarak bulunan hamamlarda çalıştığı için bu isimle anıldığını belirtmektedir. İbn Nukte, *Tekmiletü'l-ikmâl*, 1/271; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Dr. Muhammed Yusuf ed-Dekâk (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2002), 8/697. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/240; Yunus Apaydın, “İbn Berhân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/ 370. Ayrıca (حمام) kelimesi güvercin anlamına gelmektedir. Bundan dolayı İbn Berhân'ın babasını güvercin olarak zikreden kaynaklar vardır. Bk. Bilal Demir, *İbn Berhân'ın el-Vüşûl ile'l-usûl Adlı Eserinde İctihata İlişkin Görüşleri*, (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020), 5.

¹⁴ İbn Berhan isminin Burhan olarak yanlış okunulmasının önüne geçmek için ب harfinin fethalı olduğu kaydı neredeyse kaynakların çoğunda zikredilmiştir. Buna rağmen bazı kaynaklarda Burhan olarak geçtiğini tespit ettik. Muhammed b. Abdürrezzak el-Mürtezâ ez-Zebidî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (Kuveyt: Tab'atü'l-Kuveyt, 2008), 1/ 25; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 111.

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/225; Apaydın, “İbn Berhân”, 19/370.

¹⁶ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/16.

Bunun yanı sıra musanniften kaynaklanan bir yazım hatası ihtimalinin söz konusu olup olmadığı ise bilinmemektedir.

İbn Berhân'ın zeki, ezber kabiliyeti güçlü biri olarak usûl ve fûrûda temayüz etmesi Hanbelî âlimler tarafından da tasdik edilmiştir.¹⁷ Bunun üzerine İbnü'l-Cevzî'nin, mezhebinin İbn Berhân gibi önemli bir değeri kaybetmesinden dolayı ona kızarak İbn Terkân demesi ihtimali olduğu belirtilmişti. İbnü'l-Cevzî'nin onu bu şekilde adlandırmasının arka planına bakıldığında İbn Berhân'ın hocası İbn Akîl de Hanbelîlerle çeşitli sıkıntılar yaşamış ve maruz kaldığı olumsuzluklara karşı sabredip mezhebini değiştirmemiştir. İbnü'l-Cevzî'nin, İbn Berhân'ın mezhebini değiştirmesini yadırgayarak onu İbn Terkân olarak isimlendirmesi kuvvetle muhtemeldir. Zira İbnü'l-Cevzî'den sonra hiçbir kaynak İbn Berhân'ı bu şekilde zikretmemiştir. Bu da onun fanatik duygularla hareket ettiğini göstermektedir. Kaldı ki Hanbelîlerin İbn Berhân'a kötü davrandığı ve bunun neticesinde aralarının açıldığı anekdotunu bizzat İbnü'l-Cevzî de aktarmıştır.¹⁸

Lakapları:

İbn Berhân'ın anıldığı çeşitli lakaplar vardır. Bunlardan ikisi “Şerefü'l-İslâm”¹⁹ ve “Haşaruddîn” lakapları olduğu tespit edilmiştir. İbn Berhân'ın *el-Vüsûl-ile'l-usûl* kitabının müstensihî, kitabın başında “Şerefü'l-İslâm” lakabını zikrederken²⁰ diğer lakabı olan “Haşaruddîn”in de kitabın ilk levhasında yazılı olduğu belirtilmiştir.²¹ Nitekim literatürde, âlimlerin, ilimlerdeki derinliği ve ulema arasındaki konumunu belirtmek için meşhur oldukları lakaplarla anılmalarına sık sık rastlanılır. Zira muhakkik bir usûlcü olan İbn Berhân da buna benzer taltif edici lakaplarla anılmıştır.

Nesebi:

İbn Berhân, Ahmed b. Alî b. Berhân “el-Hammas” olarak bilinir. Onun bu şekilde bilinmesi, soyunun Benî Hârîs b. Kâb b. Kahtanî'nin bir kolu olan “Benî

¹⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *İhtilâfû'l-mezâhib*, thk. Abdülkayyim b. Muhammed Şefî' el-Bustevî (b.y.: Dârü'l-İ'tisâm, t.y.), 55.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/226.

¹⁹ İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl*, 1/10.

²⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl*, 1/43, 45.

²¹ İbn Berhân, *el-Vüsûl*, 1/43. Ayrıca, muhakkikin açıklamaları için 1/10; el-'İşâvî, “Âlimü'l-usûlî İbn Berhân el-Bağdâdî”, 2. https://www.researchgate.net/publication/329521984_alalm_alaswly_abn_brhan_albghdady

Hammas”a dayanmasından dolayıdır.²² Bunun yanında İbn Berhân, “el-Bağdâdî” olarak da bilinir.²³ Onun bu şekilde anılmasının sebebi ise Bağdat’ta doğup büyümesi ve burada hayatını idame etmesinden kaynaklanır. Nitekim İbn Berhân, o dönemin en büyük ilim merkezlerinden biri olan Bağdat’ta ikamet edip herhangi bir yere ilim tedrisine gitmediği nakledilir.²⁴ İbn Berhân, bir de mensup olduğu mezhep dolayısıyla “el-Fakîhu’ş-Şâfiî” olarak anılmıştır.²⁵

1.1.2. Doğumu

Ebü'l-Feth İbn Berhân el-Bağdadî'nin Şevval 479/Ocak 1087 yılında Bağdat'ta doğduğu hususunda kaynakların çoğunluğu ittifak etmiştir.²⁶ Bunun yanında bu görüşe katılmayıp İbn Berhân'ın doğumunun hicri 444 yılı olduğunu iddia eden kaynaklar da vardır.²⁷ İbn Berhân'ın doğumunun 479 yılı olduğu konusunda ittifak eden âlimlerden bazıları ise onun ayrıca Cemâziyelevvel ayının on sekizinde doğduğunu belirtmişlerdir.²⁸ Kitabın muhakkiki Abdülhamid Ali Ebû Züneyd, bu şekilde kayıt düşenlerin yanıldığını söylemektedir. Ona göre aktardıkları Cemâziyelevvel ayının on sekizi İbn Berhân'ın vefat tarihidir. Dolayısıyla vefat tarihindeki bilgileri doğumuyla karıştırmış olmalıdır.²⁹

İkinci tarihi esas alanlardan biri olan Merâğî, *Fethü'l-Mübîn* adlı eserinde İbn Berhân'ın doğumu konusunda iki kavlin olduğunu kendisinin de hicri 444 yılını esas aldığını belirtmektedir. O, bu tarihi esas almasındaki nedeni şu şekilde açıklar: “*İbn Berhân'ın talebesi Hasan b. Safî (öl. 568/1173)*³⁰ ondan usul ilmini almıştır. İbn

²² El-İşâvî, “Âlimü'l-usûlî İbn Berhân” 3. diğer açıklamalar için makaleye bakınız.

²³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şu'ayb el-Arnâvûd (B.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 14/336.

²⁴ İbn Berhân, *el-Evsaf*, Muhakkik, 19.

²⁵ İbn Halikân, *el-Vefeyât*, 1/99; es-Safedî, *el-Vâfi*, 7/137.

²⁶ İbn Halikân, *el-Vefeyât*, 1/99; Sübkî, *Tabakât*, 6/31; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/101; Ziriklî, *el-Â'lâm*, 1/173; Apaydın, “İbn Berhân”, 19/370.

²⁷ Ebû Bekir b. Hidâyetullah el-Hüseynî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, nşr. Âdil Nüveyhiz (Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedide 3. Baskı, 1402/1982), 201-202.

²⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 101; Sübkî, *Tabakât*, 6/31

²⁹ İbn Berhân, *el-Vüšûl*, 1/11.

³⁰ Hasan b. Safî, ملك النحاة “nahivcilerin meliki” olarak lakaplandırılır. Bk. Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, thk. Dr. el-Hafız Abdül'âlim Hân (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1987), 2/8.

Safî'nin doğumu ise hicri 489'dur."³¹ Merâğî, bu tercihinin sebebinin detaylı olarak vermemektedir. Muhtemelen Merâğî, İbn Berhân ile talebesi arasında on yıl gibi kısa bir sürenin olmasını hoca-talebe ilişkisi için yeterli olamayacağını düşünmektedir. Bundan dolayı ise hicri 444 yılının esas alınması gerektiğini makul görmüştür. Bu şekildeki bir yaklaşım tarzı itiraza açıktır. Zira hoca-talebe ilişkisinde 10 yıl yeterli bir süredir.³² Doğumunun hicri 444 yılı olduğu yönündeki görüş, tabakat kitaplarının genelinin aktarımına muhalif olmakla beraber bazı iddialar bu görüşü destekler. Nitekim İbn Berhân ve hocası İbn Akîl'in Hanbelîler ile ciddi sorunlar yaşadıkları ve bunun neticesinde İbn Berhân'ın mezhebini değiştirdiği ve İbn Akîl'in sabredip Hanbelîler ile uzlaştığı bilinmektedir. İbn Akîl'in bu sorunları 460-465 yıllarını kapsayan bir dönemde yaşadığının aktarılmış olması İbn Berhân'ın doğumunun hicri 444 yılı olabileceği ihtimalini destekler.³³

Tabakât kitaplarının geneli ise İbn Berhân'ın hicri 479 yılında doğduğunu aktarıp fikhî Gazzâlî'den tahsil ettiğini nakletmektedir. Ancak İbn Berhân'ın doğumu ile ilgili ihtilafın söz konusu olması yaptığımız araştırmalar neticesinde Gazzâlî'nin talebesi olması hususunda şüphe uyandırmaktadır. İbn Berhân'ın doğumunun hicri 479 yılı olduğu kabul edilirse İmâm Gazzâlî ile çok küçük yaşlarda görüşmüş olduğu anlamına gelir. Zira kaynaklar Gazzâlî'nin Bağdat'a geldiği tarihi, 484 yılı olarak göstermektedir.³⁴ Gazzâlî'nin, Bağdat'ta dört yıl Nizâmiye medresesinde baş müderrislik yapıp 488 yılında hac gerekçesiyle ayrıldığı bilinmektedir.³⁵ Söz konusu yıllarda İbn Berhân'ın, henüz çocukluk yaşlarında (5-9) olması hasebiyle Gazzâlî'den ders aldığı ve fikhî ondan öğrendiği yönündeki görüşü zayıflatmaktadır. İbn Berhân'ın daha sonraki süreçte Bağdat ya da Bağdat dışında herhangi bir yerde Gazzâlî ile görüştüğüne ya da onunla bağları olduğuna dair bir bilginin bulunamaması söz konusu iddiayı destekler. Ayrıca İbn Berhân'ın ilim için başka bir yere gitmeyip Bağdat'ta

³¹ Abdullah Mustafa el-Merâğî, *el-Fethü'l-Mübîn fî Tabakâti'l-uşûliyyîn*, nşr. Muhammed Ali Osman (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâş, 1947), 2/16. Merâğî, İbn Berhân'ın hem doğumu hem de vefat tarihiyle ilgili olan görüşlerden tercih edilmeyen görüşleri seçmiştir.

³² İbn Berhan, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 1/11.

³³ Yavuz, "İbn Akîl", 19/302.

³⁴ Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/489.

³⁵ Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Hakikât Arayışı- el-Münkız mine'd-dalâl*, çev. Abdürrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2015), 41.

kaldığı belirtilmiştir.³⁶ İbn Berhân'ın Gazzâlî'nin öğrencisi olması yönünde şüphe oluşmasının nedenlerinden bir diğeri ise eserinde sadece bir yerde ondan söz etmesidir. Nitekim İbn Berhân, kelamcı usûlcülerden Bâkîllânî ile Cüveynî'nin büyük tesiri altındayken çağdaşı olmasına rağmen Gazzâlî gibi önemli bir usûlcüye atıf yapmaması ilginçtir. Bu tür sebeplerin yanı sıra İbn Berhân'ın, gençlik yıllarında Hanbelî olması da Gazzâlî'nin doğrudan talebesi olmadığı yönündeki iddiayı destekler mahiyettedir. Nitekim İbn Berhân'ın doğum yılının 479 olduğu bilgisi esas alındığında, Gazzâlî'nin Bağdat'ta olduğu yıllarda İbn Berhân'ın hala Hanbelî olduğu anlaşılır. Zira o yukarıda ifade edildiği üzere belli bir yaşa kadar Hanbelî iken daha sonra Şâfiî mezhebine geçmiştir. Ancak İbn Berhân'ın hicri 479 yılında doğduğu esas alındığında kaynakların genç sayılabilecek bir yaşta vefat ettiği yönündeki iddiaları doğrulamaktadır.³⁷

İbn Berhân'ın Gazzâlî'nin öğrencisi olup olmadığı yönündeki şüphelerimizi bir tek *el-Evsat* kitabının muhakkiki değinip şöyle demektedir:

Gazzâlî, 484'te Bağdat'a gelmiştir. Bu yıllarda İbn Berhân henüz beş yaşında olup ondan ders aldığını söylemek mümkün gözükmemektedir. 486-488 yılları arasında ders aldığını söylemek de mümkün gözükmemektedir. Çünkü İbn Berhân başta Hanbelî iken sonradan Şâfiî olmuştur. Onun Gazzâlî'nin meclislerine katılıp onu tanıma şerefine nâil olduğunu ancak aralarında hoca- talebe ilişkisi olmadığını belirtmek daha doğru gözükmemektedir.³⁸

Söz konusu ihtilaf ve şüphelere rağmen tabakat kitaplarının çoğu İbn Berhân'ın doğum yılını hicri 479 olarak vermişlerdir. Biz de çalışmada bu tarihi esas alacağız. Ancak Gazzâlî'nin İbn Berhân'ın hocası olduğu iddiasının ise yukarıdaki bilgilerden hareketle görüldüğü üzere tartışmalıdır.

1.2. Yetiştığı Ortam

Hicri beşinci asırda İslâm dünyasının batısında Endülüs Emevîleri; Mısır ve kuzey Afrika'da Fâtımîler; Suriye, Irak ve İran topraklarında ise Selçuklular hüküm

³⁶ İbn Berhân, *el-Evsat*, Muhakkik, 19.

³⁷ Zehebî, *Siyer*, 19/457.

³⁸ İbn Berhân, *el-Evsat*, Muhakkik, 16-17.

sürmüştür.³⁹ Bu dönemde İslam dünyası ittihattan uzak bir siyaset ile yönetilmiştir. Bu siyasî ayrışma halifelik makamını da etkileyerek Abbasî halifesinin yanında iki tane daha halife çıkmasına neden olmuştur. Fatımîler ile Endülüs Emevîlerinden farklı olarak Selçuklular, ayrı bir hilâfet kurumunu ihdas etmek yerine siyasî olarak zayıflayan Abbasî hilafetini himaye edip korumayı seçmişlerdir.⁴⁰

Hicri beşinci asırda yaşayan bu devletlerin haricî ve dahîlî birçok sorunu olmuştur. Özellikle coğrafi olarak birbirine yakın olan Fâtımîler ile Selçuklular sık sık mücadele halinde olmuşlardır.⁴¹ Askeri mücadelenin yanında ilmî mücadele ile de söz konusu devletlerin karşı karşıya geldikleri görülür. Nitekim Selçuklular, siyasî birliği sağlayıp Sultan Melikşâh zamanında en geniş ve ihtişamlı dönemlerini yaşarken aynı zamanda içte ve dışta birçok düşmanla mücadele etmiştir. Bu hasımlardan biri olan Fâtımîler, Şîîlerin İsmâliyye koluna mensup olup imametin Ali evladının hakkı olduğuna inanıp davaları için dâiler yetiştirip İslâm coğrafyasında davette bulunmuşlardır. Selçuklu topraklarına davetçiler yollayıp çeşitli yollarla o bölgeleri etkisi altına almayı amaçlamışlardır.⁴² Özellikle gulat-ı Şîâ'dan olan Hasan Sabbâh (öl. 518/1124)⁴³ önderliğindeki Batınîler ise önemli konumdaki idarecileri düzenledikleri suikastlarla öldürmüşlerdir. Nitekim en büyük düşmanları olarak gördükleri Büyük Selçuklular'ın, Abbasî halifesini himaye edip Sünnî Müslümanlara liderlik etmesinden ötürü Selçuklu idarecilerine karşı çeşitli suikastlar da tertip etmişlerdir.⁴⁴ Bu faaliyetleri, Selçuklu devletinin bekasına doğrudan bir kasıt olduğu için büyük bir tehlike arz etmekteydi. Selçuklular, söz konusu tehlikeleri bertaraf edip askeri gücün yanında fikrî mücadeleyi etkin kılmak amacıyla medrese, kütüphane ve zaviyeler kurarak sağlam bir ilmî ortam hazırlamışlardır. Aslında bu dönemde meydana gelen gerginlikler sadece Şîî ile Sünnî Müslümanlarla sınırlı olmayıp bizzat Sünnî mezhepler arasında da meydana gelmiştir.⁴⁵ Nitekim Selçuklu veziri Kündürî'nin (öl. 456/1064)

³⁹ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 166.

⁴⁰ Selçuklular ile hilâfet müessesesi arasındaki ilişkinin ayrıntıları için bk. Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 310-383.

⁴¹ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 166-167.

⁴² Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 170-171.

⁴³ Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/ 347,348.

⁴⁴ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 226-228.

⁴⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003), 197-315.

Eş'arî âlimlere uyguladığı mihne bu dönemde vuku bulan bir hadise olmuştur.⁴⁶ Bir müddet sonra ise Eş'arî ve Hanbelîler arasında oluşan gerginlikler de yine bu dönemde gerçekleşmişti.⁴⁷

Selçuklular, İbn Berhân'ın yaşadığı hicri beşinci asrın son çeyreğinde içte hanedan üyeleri arasında yaşanan taht kavgaları ve Batınîler, dışta ise Haçlılar ile mücadele etmiştir. Bu döneme, siyasî ve fikrî kargaşalar hâkim olmuş ve bu durum dönemin ulemasını da etkilemiştir. Nitekim fikrî ve siyasî olaylardan etkilenip halkı batıl şeylerden uzak tutmak amacıyla eser telif edip yeni arayışlara başvuran âlimler olmuştur.⁴⁸ Dönemin siyasî ve ilmî ortamı bu dönemde yaşayan biri olarak İbn Berhân'ı da etkilemiştir. Ancak İbn Berhân'ın kendi döneminde vuku bulan hadiselerle karşı tavrının ne olduğu hakkında net bilgiler bulunmamaktadır. Yalnızca İbn Berhân'ın usûl eserlerinde onun dönemin fikrî tartışmalarından bigâne kalmadığını batıl fırkaların görüşlerinin yanlışlığını sağlam argümanlarla çürüttüğünü ilgili meselelerde görmek mümkündür.⁴⁹

1.2.1. Siyasî Ortam

İbn Berhân'ın hicri beşinci asrın son çeyreğinde Bağdat'ta dünyaya geldiği bilinmektedir.⁵⁰ Söz konusu yıllarda siyasî liderlik Büyük Selçukluların elindeydi. Abbâsî hilafeti eski gücünü kaybetmiş, başkentleri Bağdat Şîî Büveyhîlerin egemenliği altında iken Tuğrul Bey, 447/1055 yılında Bağdat'a girerek hilafet merkezini Şîî-Büveyhîlerin egemenliğinden kurtararak Abbasî hilafetinin varlığını Selçuklular himayesinde sürdürmesini sağlamıştır.⁵¹

⁴⁶ Eş'arî mihnesi olarak geçen bu olay için bk. Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 85-92.

⁴⁷ Ayrıntı için bk. Turan, *Selçuklular*, 312. Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 85-88.

⁴⁸ Bunun en büyük örneği İmam Gazzâlî'dir. Zira onun, *Feğâ'ihu'l-Bâtıniyye, Teğâfütü'l-felâsife ve İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserlerini bu amaca matuf telif ettiği söylenebilir. Bk. Avni İlhan, "Feğâ'ihu'l-Bâtıniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/291-292.

⁴⁹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/10-12, 224-225 vd.

⁵⁰ Sübkî, *Tabakât*, 6/31.

⁵¹ Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi* (Sakarya: Sakarya Kitabevi, 2004), 49-50. Büyük Selçuklular, 1040-1157 yılları arasında hüküm sürmüş bir devlettir. Çalışma konumuz, hicri beşinci ve altıncı asrın ilk çeyreğini kapsadığı için söz konusu yıllarda siyasî lider olan Büyük Selçukluları ele almamız kaçınılmaz olmaktadır.

İbn Berhân'ın doğduğu yıllarda Büyük Selçuklular, Sultan Melikşâh (salt. 1072- 1092) hükümdarlığında altın çağını yaşıyordu.⁵² Selçuklu devletinin en güçlü dönemini yaşamasının baş aktörü, vezir Nizâmülmülk (öl. 485/1092) olmuştur. Nizâmülmülk, yine kendisi gibi vezir olan İbn Şâdân tarafından Alparslan'a tavsiye edilmiştir.⁵³ Böylelikle vezirlik görevine başlayan Nizâmülmülk on yılı Alparslan dönemi; yirmi yılı Melikşâh dönemini olmak üzere toplamda otuz yıllık gibi bir sürede Büyük Selçuklu devletine vezirlik yapıp her alanda çok önemli işlere imza atmıştır.⁵⁴ Şâfiî mezhebine mensup olan vezir⁵⁵, Nizâmiyeleri kurarak devrinden günümüze kadar olan süreçte ilimde aşılmayan bir başarıya öncülük etmiştir. Onun kurduğu medreselerde eğitim veren dönemin Şâfiî âlimleri İslâmi ilimlere büyük katkılar sunmuşlardır.

İbn Berhân, henüz altı yaşındayken önce Nizâmülmülk Batınîlerin suikastına kurban gitmiş⁵⁶, çok geçmeden Sultan Melikşâh ise şüpheli bir şekilde 485/1092 yılında ölmüştür.⁵⁷ Dolayısıyla İbn Berhân, ömrünün ilk altı yılını Sultan Melikşâh'ın döneminde geçirmiştir. Daha sonra Melikşâh'ın eşi Terken Hatun 4-5 yaşlarında olan oğlu Mahmud'u sultan yapmak istemiş ve bu uğurda Melikşâh'ın büyük oğlu Berkyaruk'la taht kavgalarına girmiştir.⁵⁸ Nihayetinde Berkyaruk galip gelmiş 485/1092-498/1104 yılları arasında devleti yönetmiştir.⁵⁹ İbn Berhân, ömrünün on iki yılını da Berkyaruk'un hükümdarlığı zamanında geçirmiştir. Söz konusu yıllarda İslam dünyası Haçlılar'ın istilasına maruz kalmış ve Kudüs onların egemenliğine

⁵² Abdülkerim Özaydın, "Melikşâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/54-57.

⁵³ Bilal Aybakan, "Selçuklular Döneminde Fıkıhın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce Bildirileri/Proceedings*, ed. Mustafa Demirci vd. (Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2013), 1/232. Nizâmülmülk'ün Alparslan'a tavsiye edenin Çağrı Bey olduğu da nakledilmiştir. Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/194.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/478.

⁵⁵ Ocak, *Dini Siyaset*, 74; Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik ve Mâturîdilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 128.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/478.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/482.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/484-485

⁵⁹ Eski Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da devlet, hanedanın ortak malı sayılıyordu. Sultan Melikşâh'tan sonra oğulları Berkyaruk ile Mahmud ve amcaları Tutuş arasında taht kavgaları olmuştur. Bu çatışma ortamında Selçuklular zayıflayıp çöküşe doğru gitmiştir. Ocak, *Dini Siyaset*, 101.

girmiştir. Selçuklular, haçlıların İslam dünyasına taarruz ettiği zamanlarda onlarla mücadele edememiş iç işlerinde çeşitli taht kavgaları ile uğraşmıştır.⁶⁰

Berkyaruk'un ölümünden sonra tahta kardeşi Muhammed Tapar geçmiş ve 498/1104-511/1118 yılları arasında ülkeyi yönetmiştir.⁶¹ İbn Berhân, gençlik yıllarını Tapar'ın saltanat yıllarında yaşamıştır. Daha sonra İbn Berhân, hayatının son yıllarını Sultan Sencer'in yönetimi olan 511- 518 yılları arasında geçirmiştir. İbn Berhân bu süreçte Nizâmiye'ye müderris olmuştur. Muhtemelen eserlerini de bu süreçte telif etmiştir.

1.2.2. İlmî Ortam

Hicri beşinci asır, dinî ilimlerin zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur. Bilhassa bu dönemi, usûl-i fikhın altın çağı olarak belirtmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca bu dönemde, usûl-i fikhın yanı sıra diğer İslâmî ilimlerde de önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. İslâmî ilimler alanında gerçekleşen bu gelişmelerin tümünü ele almak maksadı aşacağından dolayı İbn Berhân'ın usûlcü kimliğinden hareketle usûl-i fıkha dair olan gelişmeleri aktarmakla yetinilecektir.

Dört sünnî mezhebin usûl-i fikh alanına dair temel eserlerini bu devirde verdiğini söylemek mümkündür.

Zira mütakellim metoduna göre yazılan Bakıllânî'nin (öl. 403/1013), *Takrîb*'i, Kâdî Abdülcebâr'ın (öl. 415/1024) *el-'Umed*'i, Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'i⁶², Cüveynî'nin (öl. 478/1085) *el-Burhân*'ı, Gazzâlî'nin *el-Mustasfa*'sı; Hanefiyye metoduna göre yazılan ed-Debûsî'nin (öl. 430/1038) *Takvîmü'l-Edille*'si, Serahsî'nin (öl. 483/1090) *el-Usûl*'ü, Pezdevî'nin (öl. 482/1089) *Kenzü'l-Vusûl*'ünü zikretmek mümkündür.⁶³

Ayrıca bu dönemde yaşamış olup önemli eserler veren Hanbelî âlimlerden Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (öl. 458/1066) *el-'Udde*'si ile Ebu'l-Vefâ İbn Akîl'in (öl.

⁶⁰ Muhammed Tapar dönemi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Muhammed Tapar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/579-581.

⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/167.

⁶² Kâdî Abdülcebâr ile talebesi Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Mu'tezilî âlimler olmasına rağmen usûl-i fikh eserlerini mütakellimün metoduna göre yazmışlardır.

⁶³ Zekiyüddin Şâban, *İslâm Hukuk İlminin esasları (Usûlü'l-Fikh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 48-49.

513/1119) *el-Vâzih*'ı; Zahirî İbn Hazm'ın (öl. 456/1064) *el-İhkâm*'ı; Şîrâzî'nin *el-Lüma*'sı ile Sem'ânî *el-Ğavâtı*'nı da belirtmek yerinde olacaktır.

Hicri beşinci asrın Bağdat'ında çeşitli mezheplere mensup âlimler yaşamıştır. Söz konusu devirde Bağdat'ta en nüfuzlu mezhebin Hanbelîlik olduğunu onlardan sonra Şâfiîlerin yoğunlukta olduğunu söylemek mümkündür. Hanefîler ise Horasan'da yoğun olmakla birlikte diğer iki mezhebe nispeten az da olsa Bağdat'ta mensupları yaşamaktaydı.⁶⁴ Zahirî mezhebinin de yavaş yavaş tarih sahnesinde silinmek üzere olduğu bu yıllarda Bağdat'taki son temsilcilerinin hicri 475 yılında burada vefat etmesi neticesinde mensupları kalmamıştır. Mâlikîlerin ise söz konusu yıllarda İslâm dünyasının batısında çoğunlukta olup Bağdat'ta sayıları yok denecek kadar azdı. Genellikle Bağdat'ta olanların ise ilim seyahati için gelen öğrencilerin olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵ Nitekim ilim için gelenlerden biri de Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148)'dir. İbnü'l-Arabî 489 yılında Bağdat'a gelmiş; oranın önde gelen âlimlerden dersler alıp Nizâmiye'ye devam etmiştir.⁶⁶ Aynı yıllarda Bağdat'ta ikamet eden İbn Berhân ile İbnü'l-Arabî arasında bir irtibat olduğuna dair herhangi bir bilgiye ulaşılmaması henüz küçük yaşlarda olan İbn Berhân'ın ilim çevrelerince tanınmamış olmasına bağlamak mümkündür.

Hicri beşinci asrın; Şâfiî-Eş'arî âlimlerin etrafında şekillendiği ve dönemin entelektüel hayatına onların yön verdiği belirtilmiştir.⁶⁷ Şâfiîlerin döneme damga vurmasında, Nizâmiye medreselerinde tedris faaliyetlerini elinde bulundurmaları ve orada yetişen öğrencilerin İslâm dünyasının dört bir yanına dağılıp Şâfiî mezhebini yaymalarına bağlamak mümkündür. Bilindiği üzere Nizâmiyelerde yetişen öğrenciler daha sonra devletin çeşitli kademelerinde görev yapmış ve aynı zamanda Şâfiîliği de yaymışlardır. Nitekim Ebû Bekir eş-Şâfiî, hocası Şîrâzî'nin son Horasan seferinde (475/1082) yanında bulunmuş ve uğradıkları yerleşim yerlerinde çok sayıda kâdı,

⁶⁴ Bunların başında Ebû Tâlib Hüseyin ez-Zeynebî gelmektedir. O, Ebû Hanife'nin kabrinin yanında Hanifeler için yapılan medresede kırk yılı aşkın sürede dersler vermiştir. İbn Berhân'nın da hocası olup ondan hadis derslerini almıştır. Bk. Sübkî, *Tabakât*, 6/31.

⁶⁵ Aybakan, "Selçuklular Döneminde Şâfiîlik", 233.

⁶⁶ Ahmet Baltacı, "Ebû Bekir İbnü'l-Arabî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/488-489.

⁶⁷ Aybakan, "Selçuklular Döneminde Şâfiîlik", 233.

hatip, fakih ve din adamının Şîrâzî'nin talebesi çıktığını aktarmıştır.⁶⁸ Şâfiîlerin bu kadar güçlenip gelişmesinde Nizâmiye medreselerinin katkısı yadsınamaz.

Bilindiği üzere Nizâmiye medresesinin vakfiyesine göre bu medreselerde sadece Şâfiî âlimler ders verebilirdi.⁶⁹ Ayrıca vakfiyeye göre bütün çalışanların Şâfiî mezhebine mensup olması gerekirdi.⁷⁰ Bu durum devlet politikası olarak Nizâmiye medresesinde mezhep olarak Şâfiî mezhebi ve dolayısıyla Eş'arîliği etkin kılıp Şiîlere karşı fikrî mücadelede başarılı olmak için tertip edilmişti.⁷¹ Diğer mezheplerin seçilmeyip Şâfiî mezhebinin seçilmesinde, çeşitli sebepler olmakla beraber Şâfiî mezhebinin seçilmesine kısaca değinmekte fayda vardır. Söz konusu yıllarda Bağdat'ta Mâlikîlerin sayısı çok az olmakla beraber burada bulunanların çoğunun ise talebeler olduğunu belirtmek gerekir. Hanbelîlerin de Bağdat'ta sayıca çok olmalarına rağmen diğer bölgelerde sayıları az olup yetişmiş âlim sayısı da yeterli düzeyde değildi. Hanefiler ise Mâverâünnehir'de yoğunlukta olup Bağdat'ta sayılarının Şâfiî ve Hanbelîlere nazaran az olduğunu belirtmek mümkündür.⁷² Görüldüğü üzere hicri beşinci asrın Bağdat'ında dört sünî mezhebin varlığı genel olarak bu şekilde tasvir edilebilir. Bu durumun, Şâfiî mezhebini bir adım öne çıkardığını gösterir. Esasında Şâfiî mezhebinin seçilmesinde en büyük etken Nizâmülmülk olmuştur. Zira bu durumda Nizâmülmülk'ün Şâfiî olmasının rolü büyük olmuştur. Şâfiî mezhebinin seçilmesinde bir diğer etken olarak söz konusu devirde yetişmiş çok sayıda Şâfiî âlimin varlığını göstermek mümkündür. Nitekim bu dönemde yaşamış büyük Şâfiî âlimler arasında Mâverdî, Beyhaqî, Şîrâzî, Cüveynî ve Gazzâlî örnek verilebilir.⁷³

Nizâmülmülk, Selçukluları her alanda yıpratmak isteyen Şî-Fâtîmîlere karşı Ehl-i sünnet inancını kuvvetlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu personeli yetiştirmek için Nizâmiye medreselerini kurup mezhep olarak Şâfiî mezhebini seçtiği belirtilmişti.⁷⁴ Selçuklular ile Şî-Fâtîmîlerin askerî ve siyasî alanda verdikleri mücadele sadece bu alanlarla sınırlı kalmamış; ilmî alana da sıçramıştır. Nitekim

⁶⁸ Aybakan, "Selçuklular Döneminde Şâfiîlik", 231-232.

⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/246; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 76.

⁷⁰ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/189.

⁷¹ Hicri beşinci asırda Eş'arî ve Şâfiî birlikteliği için bk. Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 71-73.

⁷² Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 58-61.

⁷³ Aybakan, "Selçuklular Döneminde Şâfiî Mezhebi", 233.

⁷⁴ Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", 33/188.

dönemin Şâfiî âlimleri bu konuda başarılı olup yetiştirdikleri öğrenciler ve telif ettikleri eserlerle çok önemli işlere imza atmışlardır.

1.3. İbn Berhân'ın İlmî Kişiliği

Kaynaklarda, İbn Berhân'ın çocukluğu ve yakın çevresi hakkında yeterli bilgi bulunamamıştır. Dolayısıyla ailesi ve yakın çevresi hakkında malumatlar eksik kalmaktadır. Araştırma neticesinde bu duruma istisna olarak kardeşi ve babası ile ilgili bazı bilgilere ulaşıldığı belirtilmelidir. Nitekim bazı kaynaklar, ailesinden sadece kardeşinin ilimle meşgul olduğunu nakletmiştir.⁷⁵ İbn Berhân'ın babası ise mesleğine atıfla “el-Hammâmî” nisbesiyle aktarılmış ve onun hamamcı olduğu belirtilmiştir.⁷⁶

İbn Berhân'ın ulema veya varlıklı bir aileden gelmediği bilinmektedir. İbn Berhân'ın, elit bir aileden olmamasına rağmen günümüzün üniversitesi konumunda olan Nizâmiye'de eğitim görmesi ve bilahare orada müderris olması önemli bir meseledir. Bu durum şu bakımdan önem arz edip dikkatleri üzerine çekmektedir: Nizâmiye medreselerine halkın her tabakasından kişiler gelip derslere katılırdı. Üstelik devrin en büyük âlimlerinden ders alma imkânları da vardı. Bu denli bir eğitim söz konusu asırlarda tamamen ücretsiz yapılırdı. Bilge vezirin kurduğu sistemde hem müderrise hem de talebelere maddi destek sağlanırdı. Böylelikle ulema geçim derdine girmeyip ilimle meşgul olurdu. Aynı şey talebeler için de söz konusu idi.⁷⁷

İslam dininin vakıf sistemine büyük önem vermesini ve Müslümanları vakıf kurmaya teşvik etmesini bu medreselerin tesisinde görmek mümkündür. Zira bu sistemin yararlarını bilen Nizâmülmülk, Nizâmiyelere verdiği vakıflarla bu kurumu eşsiz bir şekilde işletmiştir. Bu şekilde, “*Müslümanların yitik malı olan ilmî*” almaları için kapıları tüm kesimlere açmıştır. Aristokrat sınıf, söz konusu çağda, eğitim için bilginlere yüklü miktarda ödeme yapmak durumunda iken Selçuklular zamanında kurulan bu sistem İslâm'ın kardeşliği, hayra teşviki ve eğitime verdiği önemi göstermesi açısından son derece önemlidir.

İbn Berhân'ın, ilk eğitim serüveni hakkında ayrıntılı bilgiler olmamasına rağmen geleneksel olarak Kur'an hıfzı, sarf-nahiv ve belagat gibi derslerden

⁷⁵ El-Îsâvî, “el-Âlimu'l Usûlî İbn Berhân”, 4.

⁷⁶ Bazı kaynaklar ise güvercinci olduğunu belirtmişlerdir. İbn Berhân, *el-Evsaat*, 16.

⁷⁷ Nitekim Gazzâlî kardeşiyle medreseye gidişini bu imkânlarla bağlamaktadır. Çağrıcı, “Gazzâlî”, 13/490.

başladığını söylemek devrin ilmî geleneğinin bir gereğidir. Bu şekilde ilk eğitim aşamasını geçen İbn Berhân, daha sonra Hanbelî fikhını İbn Akîl'den almıştır.⁷⁸ Çeşitli olaylardan sonra İbn Berhân, Şâfiî mezhebine⁷⁹ geçip ilmî hayatını Şâfiî âlimler yanında devam ettirmiştir.⁸⁰ Dolayısıyla bu süreçten sonra Şâfiî fikhını ve usûlünü öğrenmiş daha sonra kendisi de bu ilim halkasının bir ferdi olarak Eş'arî ve Şâfiî âlimler arasında yerini almıştır.

İbn Berhân, Şâfiîlerden büyük itibar görüp Nizâmiye medresesinde bir müddet müderrislik yapmıştır.⁸¹ Nizâmiye'de müderris olmak bir âlimin büyüklüğünü ve devrin uleması, devlet adamları ve halk tarafından takdir aldığını göstermesi açısından önemlidir. Nizâmiye'de müderris olmak son derece donanımlı ve çeşitli ilmî disiplinlere sahip olmayı gerektirirdi. Dolayısıyla söz konusu yıllarda yaşayan âlimlerin, birçok alanda uzman olduğu görülmektedir. Nizâmiye medreselerinde müderrislik yapanlar ise ilme vukufiyet açısından devrin önde gelen âlimleri arasından seçilirdi. Nizâmiye'de müderrislik yapan fakîhlerden biri olan İbn Berhân, her ne kadar usûlde⁸² ön plana çıksa da diğer ilimlerde de ciddi bir donanıma sahip olduğu gözlemlenmiştir.⁸³

Nitekim İbn Berhân, Bağdat'ta müderris iken yoğun bir tedris faaliyeti içerisinde olmuştur. Gündüz başlayan dersleri akşama kadar devam ederdi. Öğrencilerin ona rağbeti çok yüksekti. İslam dünyasının çeşitli beldelerinden gelen talebeler ondan ders almak için sıraya girerdi. Nitekim Bağdat'ta birçok ilim kapısı olmasına rağmen *İhyâ* okumak için İbn Berhân'a gelip ancak gece yarısında ders yapma fırsatı bulan öğrencilerin bu çabası İbn Berhân'ın konumunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁸⁴

Hicri beşinci asır bilginlerinin çoğunluğunun aynı anda birçok alanda uzman oldukları bilinmektedir.⁸⁵ Nitekim İbn Berhân da her ne kadar usûl-i fıkıhta temayüz

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 8/225.

⁷⁹ İbn Berhân'ın kaç yaşında mezhep değiştirdiği ile alakalı bir malumata ulaşmadık.

⁸⁰ Sübkî, *Ṭabakât*, 6/30; İbn Halikân, *Vefeyât*, 1/99.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 8/226.

⁸² Zirikî, *el-'Alâm*, 1/173.

⁸³ Eserlerinde Arap dili, hadis ve kelim alanları ile yaptığı katkıdan söz konusu kaniya varılabilir: bk. İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 2/63, 123, 195.

⁸⁴ Sübkî, *Ṭabakât*, 6/30-31.

⁸⁵ Aybakan, "Selçuklular Döneminde Fıkıhın Gelişimi", 231.

etse de fıkıh, hadis, Arap dili, kelam ve ittifak-ihtilâf alanlarında ihtisas sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür alanlarda söz sahibi olan birinin Nizâmiye’de müderrislik yapmaya ehliyetli olduğu yorumu yapılabilir. Söz konusu medresede tedris faaliyetlerini yürüten İbn Berhân’ın burada kaç ay müderrislik yaptığı tam olarak bilinmemekle beraber bazı kaynaklar, onun dört ay bazıları ise bir ay müderrislik yaptığını⁸⁶ daha sonra azledilip tekrar göreve geldiğini ve bu sürenin de sadece bir gün olduğunu aktarmışlardır.⁸⁷ İbn Berhân’ın siretini aktaran kaynaklar çok olmasına rağmen azledilmesinin sebebini aktarmamışlardır.

1.4. Öne Çıkan Özellikleri

İnsanlar, tabiatı gereği birbirinden farklı yaratılmıştır. Allah tarafından bahşedilen bu fitrî özelliklerin sahibine çeşitli avantajlar sağladığı malûmdur. Zira İbn Berhân’ın da öne çıkan bazı özellikleri bulunmaktadır. Bunların başında zekâsı gelmektedir. Öyle ki tabakât kitapları bu özelliğini sık sık vurgulamışlardır. İbnü’n-Neccâr, İbn Berhân’ı şöyle anlatmıştır: “*O, üstün zekâlı ne işitirse ezberleyen, sorunları çözen, ilimde derinleşen bir müddet ilim meclislerinde ders veren*⁸⁸ ve *İslâm dininin önemli kişilerinden biridir.*”⁸⁹ Kaynaklar, İbn Berhân’ın duyduğu her şeyi ezberleyecek kadar hafızasının iyi olduğunu, ilim talebine karşı şiddetli hırsı ve istikrarı ile bilindiğini ve ilim ile meşguliyeti, hıfzı, tahkiki, sorunların çözümü ve manaların çıkarımı gibi hususlarda darb-ı meselle anıldığını zikretmişlerdir.⁹⁰ İbn Akîl’den ders arkadaşı olan Mübarek b. Kâmil onun hakkında şöyle demiştir: “*Kıvrak zekâlı, duyduğunu ezberleyen ve ilim talebindeki iştiyakı artarak devam eden biriydi.*”⁹¹

İbn Berhân’ın çelişkili ve anlaşılması zor olan meseleleri keskin zekâsıyla ve delilleriyle çözüme kavuşturduğu ve bundan dolayı ittifak ve ihtilaf edilen konularda rakiplerine karşı üstün gelip başarılı olduğu nakledilmiştir.⁹² İbn Berhân’ın farklı

⁸⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntażam*, 17/226; el-Yâfi’, *Mir’âtü’l-cenân*, 3/172

⁸⁷ Ziriklî, *el-‘Alâm*, 1/173.

⁸⁸ Burada bir müddetten kasıt, İbn Berhân’ın Nizâmiye’de süren kısa hocalık zamanlarından bahsedilmektedir. Aksi takdirde Nizâmiye’de müderris olmadan da ilmî faaliyetlerini devam ettirmiştir.

⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, 19/456.

⁹⁰ Safedî, *el-Vâfi*, 7/137; el-Îsâvî, “‘Âlimü’l-usûl’”, 6.

⁹¹ İbnü’l-Îmâd, *eş-Şezerâtü’z-zeheb*, 6 /101.

⁹² İbn Berhân, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 1/25.

ilimlerdeki mahareti, güçlü hafızası ve keskin zekâsıyla mezc olunca yaşadığı çağın önde gelen âlimlerinden biri olurken öğrencilerin ondan ders almak için kapısına akın etmesine sebep olmuştur. Nitekim bu meziyetleri ve tanınırlığından dolayı Nizâmiye'ye müderris olarak tayin edilmiştir.⁹³

İbn Berhân, yaşadığı çağdaki âlimler tarafından usûl ve fûrûdaki derinliği ve üstün zekâsıyla bilinirdi.⁹⁴ İbn Berhân'ın bu şekilde tanınmasında kendi kişisel başarısının yanı sıra ders aldığı ve sohbetine katıldığı âlimlerin de etkisinin belirleyici olduğunu belirtmek gerekir. Zira bir âlim, beslendiği ilmî gelenekten bağımsız düşünülemez. Bundan dolayı İbn Berhân'ın, Eş'arî ve Şâfiî usûl geleneklerinin bir devamı olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim İbn Berhân, Bağdat'ta yaşamış ve dönemin ünlü Eş'arî ve Şâfiî âlimlerinden dersler almıştır. Dolayısıyla İbn Berhân'ın iki usûl geleneğini yakından tanıdığı yorumunu yapmak mümkündür.⁹⁵ Zira onun Bağdat Nizâmiye müderrislerinden Gazzâlî, Kiyâ el-Herrâsî ve Ebû Bekir eş-Şâfiî'den Şâfiî fikhını aldığı zikredilmiştir.⁹⁶

İbn Berhân'ın önemli özelliklerinden bir diğeri ise kendini belli konular, hocalar ve mezheplerle sınırlamadan pek çok farklı âlimin derslerine katılmasıdır. Bu doğrultuda İbn Berhân'ı etkileyen kişinin ilk hocası İbn Akîl olduğu düşünülmektedir. Mezhep ayrımı gütmeden yürüttüğü bu başarılı eğitim hayatı onu birçok yönden yetiştirmiştir. Nitekim bunun neticesinde İbn Berhân, ilmi ehlienden alarak kendisi de devrin önde gelen âlimlerinden biri olmuştur.

İbn Berhân, vaktinin büyük çoğunluğunu talebelere ayırır, devamlı ilmî meşguliyetlerde bulunurdu. İslâm dünyasının çeşitli beldelerinden gelen talebeler de onun ders halkalarında kendilerine yer ararlardı. Öğrencilerle dersi, sabahtan başlayıp yatsı namazına kadar bazen daha da uzardı. Zira bir grup öğrenci İbn Berhân'a gelip kendisinden *İhyâ* okumak istemişlerdir. O da boş vaktinin olmadığını söylemiştir.

⁹³ Safedî, *el-Vâfi*, 7/137.

⁹⁴ El-İsâvî, “‘Âlimü'l-usûlî”, 6.

⁹⁵ Bu ilmî geleneklerin en büyük iki temsilcisi İbn Berhân'ın doğumundan çok kısa bir süre önce vefat etmişti. Bunlardan biri olan Cüveynî, Horasan bölgesinde olmasına rağmen İbn Berhân'ı derinden etkilediği tespit edilmiştir. Diğer önemli otorite şahsiyet ise Şîrâzî'dir. İbn Berhân Şîrâzî'yi görmese de onunla aynı şehirde yaşaması, Şîrâzî'nin talebelerinden ders alması onun bu geleneğe de hâkim olduğunu göstermektedir.

⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 19/457; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiî'in*, thk. Abdülhafîz Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2004), 1/520.

Daha sonra öğrenciler, dersi gece yarısı yapmayı teklif etmiş ve o da bu teklifi kabul etmiştir.⁹⁷ Tabakât kitaplarının aktardığı bu bilgiden yola çıkarak İbn Berhân'ın talebeler arasındaki şöhretini, ilimle vaktinin çoğunu geçirdiğini söylemek mümkündür. Devrin Bağdat'ında birçok âlim olmasına rağmen onun tercih edilmesi âlimler arasındaki konumunu göstermesi bakımından önemlidir.

İbn Berhân, genç yaşta vefat etmesine rağmen usûl-i fıkıhla ilgili altı tane eser telif etmiştir. Çeşitli alanlarda verdiği derslerle birçok talebe yetiştirmiştir. İbn Berhân'ın, sonraki dönem âlimlerini etkilediği ve çoğunluğu usûl olmak üzere çok fazla alıntı aldığı görülmüştür.⁹⁸

İbn Berhân ile ilgili bir diğer husus ise Süyûtî'nin *İhtilâfû'l-mezâhib* adlı eserinde “mezheplerini değiştiren meşhur imamlar” bahsinde onun da ismini zikretmesidir. Zira Süyûtî'nin, Tahavî, Sem'ânî vb. âlimler ile birlikte İbn Berhân'ı da zikredip meşhur imamlardan olduğunu belirtmesi ulema arasındaki konumu ve tanınırlığı hakkında bilgi vermektedir.⁹⁹

1.5. Mezhebi

Büyük Selçuklular döneminde mezheplere doğrudan bir müdahale olmamış; bir mezhep diğerine göre öne çıkarılmamıştır.¹⁰⁰ Dört sünnî mezhep de yoğunlukta oldukları coğrafyalarda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu durumun istisnası olarak vezir Kündürî zamanında Eş'arî mihnesi başlamıştır. Horasan bölgesi Eş'arîleri ciddi sıkıntılar yaşayıp memleketlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu âlimlerin başında Cüveynî, Kuşeyrî ve Beyhaî gibi âlimler bulunmaktadır.¹⁰¹

İbn Berhân öncesi gerçekleşen mezhepler arası kavganın bir diğeri ise Bağdat'ta Eş'arî ile Hanbelîler arasında vuku bulmuştur. Nizâmülmülk, Şâfîileri desteklerken Abbasî halifesi Hanbelîlere meyletmiştir. İki taraf da arkalarındaki siyasi güce güvenerek birbirlerine karşı çekişmelerden kaçınmamışlardır. Genel olarak

⁹⁷ Safedî, *el-Vâfi*, 1/137; Sübkî, *Tabakât*, 6/30.

⁹⁸ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/100, 151, 193 vd.; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâci'l-uşûl*, thk. eş-Şeyh Halil 'Înâye (Dımaşk: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arâbi, 1999), 175, 220 vd.; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu Kevkeb*, 2/149, 462 vd.

⁹⁹ Süyûtî, *İhtilâfû'l-mezâhib*, s.55

¹⁰⁰ Turan, *Selçuklular*, 313.

¹⁰¹ Ayrıntı için bk. Ocak, *Selçuklularda Dini Siyaset*, 85-92.

Hanbelîler Bağdat'ta çoğunlukta oldukları için diğer sünnî mezheplerin mensuplarına karşı şiddet ve baskı kurduklarına dair kaynaklar çeşitli bilgiler aktarmışlardır.¹⁰² Öyle ki bu dönemde yaşayan ve esasında Hanbelî olmasına rağmen İbn 'Aqîl'in de şiddetli Hanbelî tepkisine maruz kaldığı nakledilir.¹⁰³ Yine kaynaklara göre Mu'tezilî olan birkaç âlimi evlerinden dahi çıkarmadıkları ve eğitim faaliyetlerini sekteye uğrattıkları aktarılır.¹⁰⁴

Mezhepler arası çeşitli sürtüşmelerin yaşandığı hicri beşinci asırda ilmî faaliyetler devam etmiş ve farklı mezheplere mensup kişiler aynı ders halkasında bulunmuşlardır. Nitekim Gazzâlî'nin Bağdat'a gelişinden sonra ondan yaşça büyük ve Hanbelî olan İbn 'Aqîl'in onun derslerine devam etmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra İbn 'Aqîl ile talebesi İbn Berhân'ın farklı mezheplere mensup âlimlerden ders aldıkları da bilinmektedir. Ayrıca İbn Berhân'ın ders aldığı hocaları arasında Hanbelî, Şâfiî ve Hanefî mezhebine mensup âlimlerin olması onun söz konusu mezhep tartışmalarına ve mezhep taassubuna düşmediğini göstermektedir. Nitekim bu tavrının neticesi olarak mensup olduğu Şâfiî mezhebinden bazı konularda farklı düşünmüş; Şâfiî mezhebi usûlcülerinin çeşitli konularda öne sürdükleri delilleri zayıf görmüş, bunların yerine daha güçlü deliller ortaya koymaktan geri durmamıştır.¹⁰⁵

İbn Berhân'ın mezheplere karşı taassup içinde olmayıp farklı mezheplere mensup âlimlerle bağı olduğu bilinmekle beraber mezhepler ile alakalı ona atfedilen en çarpıcı açıklamalarından biri ise avamın belirli bir mezhebi bütünüyle taklit etmesinin gerekli olmadığını savunmasıdır.¹⁰⁶ Söz konusu kaynaklarda her ne kadar bu görüşün İbn Berhân'a ait olduğu zikredilse de aksi kanaat belirten kaynaklar da olmuştur.¹⁰⁷ İbn Berhân'a ait olduğu söylenen “*Ammînin(avâmın) muayyen bir*

¹⁰² Ocak, *Dini Siyaset*, 93-99.

¹⁰³ Ocak, *Dini Siyaset*, 109.

¹⁰⁴ Ocak, *Dini Siyaset*, 108.

¹⁰⁵ İbn Berhân, *el-Vüshûl*, 1/84-85, 1/375, 2/62

¹⁰⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakî*, thk. Züheyir eş-Şâviş (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1991), 11/101; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/101-102; Ziriklî, *el-'Alâm*, 1/173; Apaydın, “İbn Berhân”, 19/370; El-İsâvî, “Âlimü'l-usûlî”, 9.

¹⁰⁷ Bu görüşün İbn Berhân'a ait olduğunu ilk olarak İbn Kâdî Şühbe aktarmıştır. Sonraki kaynakların bu kaynaktan yararlanmış olması muhtemeldir. Diğer tabakât kitaplarında böyle bir bilgiye ulaşmadık. Hüdâ Muhammed makalesinde bu sözün bir hata sonucu İbn Berhân'a atfedildiğini izah etmiştir. el-İsâvî, “Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 8-9.

mezhebi taklit etmesinin gerekli olmadığı” görüşünü ilk defa Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn* adlı eserinin “Kâza” babında zikretmiştir.¹⁰⁸ Kitabın diğer baskısında ise Ebü'l-Feth ortak künyesine sahip olan İbn Berhân'ın değil Herevî'nin zikredildiği görülür. Bu iki farklı baskıdan anlaşılacağı üzere bu görüşün İbn Berhân'a aidiyeti kesin değildir. Nevevî'nin bu aktarımından sonra birçok tabakât yazarı Nevevî'ye tabi olup bu görüşün İbn Berhân'a ait olduğunu dile getirmişlerdir.¹⁰⁹

1.5.1. Önceki Mezhebi: Hanbelîlik

İbn Berhân'ın, hayatının ilk zamanlarında Ahmed b. Hanbel'in mezhebine mensup olduğu nakledilir.¹¹⁰ Onun yaşadığı dönemde Hanbelilerin Bağdat'ta ciddi bir nüfuzaya sahip oldukları belirtilir. İbn Berhân'ın ailesinin Hanbelî mezhebine mensup olması¹¹¹ onun ilim tahsilini ilk olarak bu mezhep üzerinde sürdürmesini sağlamıştır. O, dönemin büyük Hanbelî âlimi İbn 'Aqîl'in (öl. 513/1119) talebeliğini yapıp ondan Hanbelî fikhini tahsil etmiştir.¹¹² İbn Berhân'ın, İbn 'Aqîl'in seçkin talebelerinin başında geldiği zikredilir. Ancak, hocası ile bu münasebetinin çok uzun sürmediği de kaynaklarda nakledilir. Örneğin Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî, İbn Berhân'ın fıkıh ve usûldeki üstün yeteneği ile keskin ve kıvrak zekâsından dolayı ashabının ona karşı kin güttüğüne bağlar ve bundan dolayı İbn Berhân'ın Şâfiî mezhebine geçtiğini söyler.¹¹³ Bir diğer Hanbelî âlim İbn Recep de (öl. 795/1393) İbn Berhân ile ilgili şunu demiştir: “*İbn Berhân, başta Hanbelî idi. Daha sonra ashabımızın ona yaşattığı eziyetlerden dolayı mezhebini değiştirmiştir.*”¹¹⁴ Bu iki bilgidен anlaşılacağı üzere İbn Berhân ile İbn Akîl'in ashabı arasında sorunlar olmuştur. Bu sorunlar, İbn Berhân'ın Hanbelî çevrelerden kopmasının zeminini hazırlamıştır.

İbn Berhân, Hanbelîler ile yaşadığı sorunlar neticesinde mezhebini değiştirdiyse de bu durumun tam olarak ne zaman gerçekleştiği bilinmemektedir. İbn Berhân'ın, mezhep değiştirmesi İbn 'Aqîl'in ashabının onu kıskanmasına

¹⁰⁸ Nevevî, *Ravza*, 11/117.

¹⁰⁹ Ayrıntı için tezin üçüncü bölümünde ilgili başlığa bk. 3.4.2. Amminin (Avâmın) Mezhebi.

¹¹⁰ İbn Kesîr, *Tabakât*, 1/520.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/231.

¹¹² Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân b. Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-'Uşeymîn (Riyâd: Mektebetü'l-'Abikân, 1425/2005) 1/357.

¹¹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/225-226.

¹¹⁴ İbn Recep, *ez-Zeyl*, 1/357.

bağlanılmakla beraber başka bir sebebin olup olmadığı bilgisine ulaşılmamıştır. İbn ‘Aqıl ile İbn Berhân’ın Hanbelilerle yaşadığı sıkıntılar birbirinden farklı görünmektedir. Hanbelîler, İbn Berhân’ı zekâsı ve kabiliyeti gibi kişisel özellikleri ile çekemezken İbn ‘Aqıl’i ise farklı düşüncelere meyletmesi sebebiyle karşı çıktıkları anlaşılmaktadır. Çünkü bu meselede, İbn Berhân’ın hocası İbn ‘Aqıl ile dönemin Hanbelileri arasında fikinsel ve selefî usûlüne uymayan bir ayrımın söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. İbn ‘Aqıl’in Hanbelilerle karşı karşıya gelmesi ve onlar tarafından öldürülme teşebbüsüne kadar varan fikir ayrılığının gerekçelerini şu şekilde sıralamak mümkündür: İbn ‘Aqıl’in nasların te’vil edilebileceği görüşünü benimsemesi, istinbat hususunda esnek davranıp nasların zahirine fazla bağlı kalmaması, sempati duyduğu bazı Mu‘tezile âlimlerinin meclislerine katılması¹¹⁵ ve Hallâc-ı Mansûr’a olumlu yaklaşmasıdır.¹¹⁶

İbn Berhân’ın eserlerinde Hanbelî mezhebine atıflar nadiren yer almaktadır. İbn Berhân, eserlerinde Şâfiî usûlcülerin âdetine uyarak çoğunlukla Hanefîlerin hilafına olan meselelere yer vermiştir.¹¹⁷ Dolayısıyla Hanbelîleri ne muhalif olarak ele almış ne de görüşlerine katıldığı yerlerde onları zikretmiştir. Ayrıca hocası İbn ‘Aqıl’in İbn Berhân üzerindeki etkisinin büyük olduğu yönündeki iddialara rağmen İbn Berhân’ın *el-Vüsûl* adlı eserinde İbn ‘Aqıl’in ismi hiç zikredilmemiştir. Bu durum, İbn Berhân’ın mezhebini değiştirdikten sonra Hanbelîlerin etkisinden kurtulamadığı yönündeki iddiaları zayıflatmaktadır. Hanbelîliğin izinin İbn Berhân’ın eserlerinde az olduğu görülürken sadece Ahmed b. Hanbel’in meşhur olan görüşlerinin bazı konularda zikredildiği gözlemlenmiştir.¹¹⁸

Bu bilgilerde görüldüğü üzere İbn Berhân ilk olarak Hanbelî iken çeşitli sorunlar neticesinde mezhebini değiştirmiştir. Buna rağmen İbn Berhân’ın Hanbelî mezhebi ile İbn ‘Aqıl’in etkisinden kurtulamadığı iddialarının gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Onun eserlerinde de söz konusu etki görülmemiştir. Onun Hanbelî iken mezhep değiştirdiği bilgisine ise tabakat kitapları vasıtasıyla ulaşılmıştır. Nitekim bu

¹¹⁵ Bu Mu‘tezilî âlimler Ebû Alî b. Velîd (öl. 478/1086) ve İbnü’t-Tıbbân’dır. Ocak, *Selçukluların Dini Siyaset*, 109.

¹¹⁶ Apaydın, “İbn Berhân” 19/370.

¹¹⁷ İbn Berhân, *el-Evsâf*, Muhakkik, 33.

¹¹⁸ İbn Berhân, *el-Evsâf*, Muhakkik, 34. Ayrıca *el-Vüsûl*’deki İbn Hanbel, alıntıları için bk. İbn Berhân, *el-Vüsûl*, 1/150, 245.

tabakat kitapları arasında -yukarıda örneği verildiği gibi- Hanbelî tabakat kitapları da yer almıştır. Onların aktardığına göre İbn Berhân, Hanbelîlerin hışmına uğramış ve mezhebini değiştirmiştir. Bu bilgilerden hareketle bazı kaynakların iddia ettiği gibi o, ne bunu Nizâmiye’de müderris olabilmek için ne de herhangi bir başka beklenti için yapmıştır. Zira böyle bir amacı olsaydı bu durum halk arasında yayılır ve ondan kısa bir süre sonra vefat eden İbnü’l-Cevzî’nin eserinde bu bilgi yerini alırdı. Hayatının belli bir döneminde Hanbelî olan İbn Berhân, mezhebini değiştirdikten sonra bu çevre ile bağlarını koparmış ve aşağıda görüleceği üzere onun ilmî hayatını ve düşüncesini şekillendiren etkenlerin yeni mezhebi çerçevesinde gerçekleştiği görülecektir.

1.5.2. Sonraki Mezhebi: Şâfîlik

Hanbelîler tarafından yürütülen olumsuz propagandanın da etkisiyle Şâfî mezhebine geçen İbn Berhân’ın bu geçişi alelade olmamıştır. Hanbelîler döneminde mezhepsel tartışmaların içinde olmuşlardır. Onlarla Eş’arîler arasında gerçekleşen gerilime yukarıda değinilmişti. Hanbelîler ayrıca kendi mezheplerine müntesip olup diğer mezhep müntesibi âlimlerin derslerine katılanlara karşı da müsamahakâr davranmamışlardır. Bunun en büyük örneğini yukarıda belirtildiği gibi İbn ‘Aqîl’e uygulamışlardır. İbn Berhân da Hanbelîler ile çeşitli sıkıntılar yaşadığı ve bunun neticesinde mezhebini değiştirdiği nakledilmiştir. Söz konusu yıllarda Şâfî mezhebinin yıldızının parlak olması ile Nizâmiye gibi devrin ilim merkezinde büyük âlimlerin dersler vermesi İbn Berhân’ı Şâfîliğe yönlendirmiş olabilir.¹¹⁹

Hicri beşinci asırda yaşayan İbn Berhân’ın usûl-i fikhın dört mezhep açısından da en verimli çağını yaşadığı bir dönemde dünyaya geldiği yukarıda belirtilmişti. Ayrıca onun hilafetin merkezi olan Bağdat’ta doğması da ayrı bir önem addediyordu. Bir diğer önemli olay ise Nizâmiye medresesinin bulunduğu Bağdat’ta devrin en önemli âlimleri dersler verirdi. Nizâmiye’de ders veren bu müderrislerin Şâfî mezhebine mensup olmaları şartı vardı. Kaynaklar İbn Berhân’ın, yeni mezhebinin

¹¹⁹ İbn Berhân’ın Şâfî mezhebine geçişinin Nizâmiye’de müderris olabilmek amacıyla kaynaklandığı iddia edilmiştir. Bk. Murat Nergis, *İslam Hukuk Tarihinde Fukahanın Mezhep Değiştirmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 70. Yazar bu iddianın kaynağı olarak İbn Hallikân’ı referans göstermiştir. Halbuki onun eserinde böyle bir bilgi geçmemekte ve yalnızca İbn Berhân’ın Nizâmiye’de müderrislik yaptığı zikredilmektedir. Dolayısıyla bu iddiaya ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Zira tabakat kitaplarında bu iddiayı destekleyecek hiçbir bilgiye ulaşılmamıştır. Nergis’in iddiası için bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/99.

Şâfiî mezhebi olduğunu, bu süreçten sonra bütün imkânların onun için daha elverişli hale geldiğini ve Şâfiîlerin ona daha vefalı davranıp ikramda bulunduğunu aktarır.¹²⁰ Bu ortamda, ilimde daha ileri gitmiş ve Nizâmiye’de müderrisliğe kadar yükselmişti.

İbn Berhân, Gazzalî’nin yakın dostu ve Cüveynî’den beraber ders aldığı arkadaşı Kiyâ el-Herrâsî’den (öl. 504/1110) ders almıştır. Aynı zamanda Bağdat’ın önemli âlimlerinden biri olan ve Nizâmiye’de müderrislik yapan Ebû Bekir eş-Şâşî’den (öl. 507/1114) de eğitim görmüştür. Bu şekilde İbn Berhân, kendi zamanında Şâfiî mezhebinin zirvesi ve aynı zamanda Nizâmiye’de müderrislik yapan bu üç âlime talebelik yapıp¹²¹ Şâfiî usûlü ve fikhını işin erbâbından öğrenmiştir.

İbn Berhân’ın hocalarına bakıldığında onun sadece Şâfiî mezhebine müntesip âlimlere bağlı kalmadığı bunun yanı sıra başka mezhep müntesiplerinden de ders aldığı nakledilir. Örneğin Hanefî muhaddis Ebû Tâlib ez-Zeynebî’den (öl. 512/1118) ders aldığı aktarılır. Aynı zamanda dönemin birçok muhaddisinden de ders almıştır.¹²²

Sonuç olarak; İbn Berhân, dönemin büyük Şafii âlimlerinden Şâfiî fikhını alıp usûl ilminde öne çıkmıştır. Usûl-i fıkıhla ilgili altı eser telif ettiği bilinmekle beraber fûrû fıkıh alanında bir çalışmasının varlığı bilinmemektedir. Mütakellimûn yazımını çok iyi özümseyip kitaplarını bu minvalde yazdığı görülen İbn Berhân eserlerinde çoğunlukla Bâkılânî, İsferyânî ve Cüveynî’yi referans almıştır. Daha sonra ilgili başlıklar altında İbn Berhân’ın ilim ağı detaylı bir biçimde incelenecektir.

1.6. İlgilendiği İlim Dalları

İbn Berhân’ın yaşadığı dönemde belli bir ilimde temayüz eden âlimler olmakla beraber birden fazla ilimde öne çıkanlar da olmuştur. Mesela İmam Gazzâlî, fıkıh, usûl-i fıkıh, kelam, felsefe ve mantık alanlarındaki uzmanlığı ile tanınmıştır. İbn Berhân ise İslâmî ilimler arasında usûlcü kimliği ile usûl-i fıkıh alanında temayüz etmiştir. Ancak bu durum onun diğer ilimlerde yetkin olmadığı anlamına

¹²⁰ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/226.

¹²¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/226; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/231; İbn Hâllikân, *Vefeyât*, 1/99.

¹²² Zehebî, *Siyer*, 19/457.

gelmemektedir. İbn Berhân'ın fıkıh usûlünden sonra öne çıktığı diğer ilimlerin ise fûrû, hadis, Arap dili ve kelam olduğu kaynaklarda ifade edilir.¹²³

¹²³ Sübkî, *Ṭabaqāt*, 6/30. Sübkî, İbn Berhân'ı “Şeyhu'l-İmâm” olarak takdim etmiştir.

1.6.1. Usûlcü Olarak İbn Berhan

Ebü'l-Feth İbn Berhân'ın usûl-i fıkihtaki yetkinliği izahtan varestedir.¹²⁴ Nitekim en çok öne çıktığı ilmin ve günümüze ulaşan eserlerinin usûl-i fıkıh alanında olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda fıkıh usulünün yanı sıra fıkhın diğer branşları olan fûrû fıkıh ve hilâfiyatta da ilim sahibi olduğu nakledilmiştir.¹²⁵ Muhtemelen fıkıh usulü çalışmalarının ağırlık kazandığı bir dönemde yetiştiği için bilinen eserlerinin hepsini bu alanda vermiştir.¹²⁶ Bu ilimde öne çıkmasında asıl etkenin yaşadığı dönemin önde gelen usûlcülerinden ders alması ile kelim ve usûl gibi konularda başarılı olmasına bağlamak mümkündür.¹²⁷

İbn Berhân'ın hayatını aktaran tabakat kitaplarının çoğu diğer ilimlere göre en çok öne çıktığı alanın usûl olduğunu belirtip usûlcü kimliğini vurgulamaktadır.¹²⁸ Bununla birlikte kaynaklar, İbn Berhân'a altı tane kitap izafe etmişlerdir. Bu kitaplar ise şunlardır: *el-Vecîz*, *el-Evsaf*, *el-Basît*, *el-Vasît*, *et-Ta'cîz* ve *el-Vüsûl ile 'l-usûl*.¹²⁹ Ayrıca İbn Berhân'ın bu kitaplarının tümünü usûl alanında telif ettiği söylenmişse de bu bilgi kesin değildir. Söz konusu kitaplar arasında fıkıh usulüne dair telif edilmiş olan *el-Vüsûl* ile *el-Evsaf*'ın bir kısmı günümüze ulaşılmış ve basılmışlardır. Diğer eserleri ise henüz bulanamamıştır.

Safedî, İbn Berhân hakkında şunları söylemektedir: “İlim talebeliği ve meşguliyetine, tenkih ve tahkike, sorunların çözümü ve manaların çıkarımına

¹²⁴ İbn Berhân, *el-Vüsûl*, Muhakkik, 1/21. Usûl fıkihta parmakla gösterilen biri idi. (اصبح يشار اليه بالبنان))

¹²⁵ Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad el-Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, thk. Halil Mansur (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1997), 3/172.

¹²⁶ Apaydın, “İbn Berhân”, 19/370.

¹²⁷ Öğrenciliğini yaptığı İbn Akîl, Gazzâlî, Kiyâ el-Herrâsî ve Ebû Bekîr eş-Şâşî'den aldığı dersler ve hocalarının usuldeki bu yetkinliği İbn Berhân'a da tesir etmiştir.

¹²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/225; Sübkî, *Tabakât*, 6/30; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/196.

¹²⁹ İbn Berhân'ın *el-Vecîz*, *el-Basît* ve *el-Vasît* adlı eserleri ile Gazzalî'nin de aynı adlarda eserleri olması yönündeki benzerliklerle dikkat çekmektedir. İbn Berhân'a ait olduğu belirtilen *el-Basît* ve *el-Vasît* kitaplarının hangi alanlarla ilgili olduğu konusunda kaynaklar herhangi bir bilgi vermemektedir. (bk. İbn Berhân, *el-Evsaf*, Muhakkik, 30). Zira söz konusu eserlerinin hangi alanda olduğu bilinmediği için Gazzâlî'nin de aynı isimlerde olup fûrû fıkihta telif ettiği eserler gibi fûrû fıkıh alanda yazılabilme ihtimalini akla getirmektedir.

durmadan devam etmiş; usûl ve fîrûdaki derinliğinden dolayı darb-ı meselle anılmıştır. Müslümanlar içinde büyük bir imam olmuştur.”¹³⁰

İbnü'l-İmâd: “O, mezhepte ve usûlde üstündü. Özellikle usûlde daha ileri idi.”¹³¹ Mübârek b. Kâmil'den nakledildiğine göre usûl ve fîrûdaki derin bilgisinden dolayı darb-ı mesel olmuştur.¹³² İbn Berhân, usûldeki tanınırlığından dolayı bazı kaynaklar tarafından “usûlî” olarak takdim edilmiştir.¹³³

İbn Berhân, ilimlerin en üstünü ve değerli olanın usûl-i fîkîh olduğunu söylemiştir. Ona göre mükelleflerin dünya ve ahiret maslahatlarının bağlı olduğu fîkîh ilminin konumu ilimler arasında ecri ve şerefi en yüce olanıdır.¹³⁴ Zira İbn Berhân ve bir grup âlim fîrû fîkîhtan önce usûl-i fîkîh eğitiminin verilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir.¹³⁵ Usûl-i fîkîhin da üç ilme dayandığını belirten İbn Berhân, bu ilimlerin Dil bilimleri (Arapça), fîkîh ve kelâm olduğunu söyler.¹³⁶ Ayrıca İbn Berhân, fîrûnun usûl üzerine bina edildiğini dile getirir.¹³⁷

1.6.2. Fakîh Olarak İbn Berhân

İbn Berhân, Şâfiî mezhebinin önemli fakîhlerinden biridir. Nitekim İbn Berhân fîkîhi, usûlün semeresi ve neticesi olarak görmektedir.¹³⁸ Ona göre fîkîhin tanımı bilinmeden usûlün tanımı bilinemez.¹³⁹

Usûl ile ilgilenen uzmanların büyük çoğunluğu, fîrû fîkîh ile de ilgilenmişlerdir. İbn Berhân da usûlün yanında fîkîh ile uğraşmıştır.¹⁴⁰ Fîkîh ile ilgilenmesine rağmen kaynaklarda fîkîhla ilgili bir eserine ulaşılmamıştır. İbn Berhân,

¹³⁰ Safedî, *el-Vâfi*, 7/137; İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-'Ayan*, 1/99.

¹³¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/101; Ziriklî, *el-'Alâm*, 1/173.

¹³² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/101; Zehebî, *Siyer*, 19/456.

¹³³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâşî'l-'Arabî, 1951), 1/82; Sübkî, *Tabakât*, 6/30.

¹³⁴ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/45.

¹³⁵ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/47. İbn Akîl ve İbn Neccâr'da aynı şekilde düşünmektedirler. İmam Gazzâlî hangisinin öncelenmesi konusunda bilgi vermemiştir. Kâdî Ebû Ya'lâ, fîrûnun takdim edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

¹³⁶ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/51; Asım Cüneyd Köksal, *Fîkîh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 143.

¹³⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/150.

¹³⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/48, Muhakkik, 23.

¹³⁹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/48.

¹⁴⁰ İbn Berhân'ın fîrû ile ilgili meseleleri ele aldığı örnekler için bk. *el-Vüşûl*, 1/241, 252, 271, 316, 344, 316; 2/50, 58, 105.

fıkıhla alakalı kitaplar yazmış olup bunlar ya şöhret bulmamış ya da günümüze ulaşmamış olabilirler.

İbn Berhân'ın fûrû fıkıh alanındaki görüşlerini sonraki dönemde yazılan eserlerde görmek mümkündür. Örneğin İbn Berhân'a ait fetvaları nakleden isimlerden biri olan Sübkî şöyle der: “İbnü's-Salâh; Ebu Bekr eş-Şâşî, oğlu Ahmed, İbn Berhân, Es'ed el-Mîhenî ve İbn Halvânî'den rivayetle onların beytülmâl arazisinde namaz kılmanın sahih olduğu konusunda fetva vermişlerdir.”¹⁴¹ Ayrıca İbn Berhân, usûl-i fıkıh eserlerinde çok sayıda fûrû meselesini ele almış ve ilgili yerlerde örnek olarak kullanmıştır.¹⁴²

İbn Berhân fıkıh usulü ile fıkıh arasındaki bağı, usûl-i fıkıh meselelerini açıklamak ve genel malumat sahibi olup ilgili konularda fıkıhtan örnek verebilmek şeklinde açıklamaktadır. Usûlcünün meselelerin detaylarını ve istisnaî hallerini bilmesi gerektiğini ifade etmekle beraber İbn Süreyc (öl. 306/918), Kaffâl (öl. 365/976) ve İbnü'l-Haddâd (öl. 344/955) seviyesine ulaşacak derecede fıkıh bilmenin gerekli olmadığını belirtmektedir.¹⁴³

1.6.3. Diğer İlim Dallarında İbn Berhân

Kaynaklarda belirtildiği üzere İbn Berhân, çeşitli alanlardaki ilimlere hâkimdi. Yukarıda açıklandığı üzere usûl ile fıkıhta ünlü olsa da diğer alanları da bilirdi. Nitekim, el-Yâfi' şunları aktarmıştır: “O ittîfak ve ihtilâfta bir deniz idi. İlgilendiği alanların mahiri olmuştu.”¹⁴⁴ Usûl-i fıkıh dersleri verdiği sabit olan İbn Berhân'ın, aynı zamanda Sübkî ve bir grup tarihçi tarafından çeşitli ilimleri içeren *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîni* okuttuğunu aktarmaları bu bakımdan önemlidir.¹⁴⁵ Ayrıca onun, dinin önde gelen âlimlerinden olduğu belirtilip¹⁴⁶ ilgilendiği alanları çok iyi bildiği nakledilmiştir.¹⁴⁷

¹⁴¹ Sübkî, *Tabakât*, 6/30.

¹⁴² Bu örnekler için bk. İbn Berhân, *el-Vüŷûl*, 1/186, 241, 252, 271, 316, 344,

¹⁴³ İbn Berhân, *el-Vüŷûl*, 1/54-55; Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, 157. İbn Berhân, bir usûlcünün dil konusunda da Araççayı Asmaî, Halil ve Müberred seviyesinde bilmenin gerekli olmadığını söylemiştir. İbn Berhân, *el-Vüŷûl*, 1/54; Köksal, *Fıkıh Usulünün mahiyeti ve Gayesi*, 172.

¹⁴⁴ El-Yâfi', *Mir'âtü'l-cenân*, 3/172.

¹⁴⁵ Sübkî, *Tabakât*, 6/30; Safedî, *el-Vâfi*, 7/137.

¹⁴⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/101; Safedî, *el-Vâfi*, 7/137.

¹⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/197; İbn Halikân, *Vefeyât*, 1/99.

İbn Berhân'ın, müteahhirûn dönem âlimlerini etkilediği alanlardan biri de Arap dilidir. Hicri onuncu asrın önden gelen âlimlerinden biri olan Süyûtî (öl. 911/1505), lügat ilimlerine dair en kapsamlı eseri olan *el-Müzhir*'de dört yerde İbn Berhân'ın *el-Vüsûl ile 'l-usûl* adlı kitabına atıfta bulunmuştur.¹⁴⁸ Süyûtî'nin bu atıfları İbn Berhân'ın Arap diline hâkimiyetini göstermesi açısından önemlidir.¹⁴⁹

İbn Berhân'ın, hadis meclislerine katılıp dönemin önde gelen âlimlerinden hadis dersi alması ve Nizâmiye'de ders vermesi sebebiyle onun muhaddis olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁰ Nitekim İbn Berhân, usûl kitaplarının ahbâr bölümlerinde hadis ile ilgili yetkinliğini göstermektedir. İbn Berhân hadisle ilgisi olan meşhur Nizâmiye müderrisleri arasında zikredilir.¹⁵¹ İbn Berhân, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed en-Niâli, Ebü'l-Hattâb İbnü'l-Batır, Ebû Tâhir Ahmed b. Hüseyin el-Kerhî ve Ali b. Hüseyin el-Bezzâz'dan hadis dersi almıştır.¹⁵² Ebû Tâlib Hüseyin b. Muhammed ez-Zeynebî'den *Şahîh-i Buhârî*'yi ve *Şahîh-i Müslim*'i okumuştur.¹⁵³ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere İbn Berhân, hadis alanında da yetkindir. Ancak hadis ile ilgili bir telifinin olup olmadığı bilinmemektedir. Aşağıda diğer hocaları başlığı altında muhaddis hocaları ele alınacaktır.

1.7. Hocaları

İbn Berhân'ın çok sayıda hocası olduğundan bu başlık altında söz konusu âlimlerden öne çıkanları irdelenecektir. İbn Berhân ile ilgili bağlantısı kurulan âlimlerin öne çıkanları müstakil başlık altında diğer hocaları ise tek bir başlık altında kısaca vermek uygun görülmüştür.

¹⁴⁸ es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/21, 50, 238, 289.

¹⁴⁹ Apaydın, "İbn Berhan", 19/370.

¹⁵⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl*, Muhakkik, 1/24.

¹⁵¹ Sedat Yıldırım, *Hicrî V.-VII. (M. XI.-XIII.) YY.'da Hadis Çalışmaları ve Ahvazlı Hadisçiler* (İstanbul: Hiperyayın, 2020). Ayrıca İbnü's-Şalâh'ın *Şerhü müşkili'l-Vesîl* kitabının muhakkiki İbn Berhân'ı muhaddis olarak vermiş. Bk. İbnü's-Şalâh, *Şerhü müşkil*, 3/332.

¹⁵² Safedî, *el-Vâfi*, 7/137; Sübkî, *Tabakât*, 6/30; Zehebî, *Siyer*, 19/456; Apaydın, "İbn Berhan", 19/370.

¹⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/194; Apaydın, "İbn Berhan", 19/370. Zeynebî'nin yanında hadis derslerine katılıp ondan hadis sema etmiştir ve Buhârî ile Müslim okumuştur. Hadiste öne çıkmış, hadise hâkim olmuştur. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/226; Safedî, *el-Vâfi*, 7/137; Zehebî, *Siyer*, 19/456; Sübkî, *Tabakât*, 6/30

1.7.1. Gazzâlî

Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 450/1058 yılında Tûs'ta dünyaya gelmiştir.¹⁵⁴ Küçük yaşta babasını kaybeden Gazzâlî daha sonra Nişâbûr'daki Nizâmiye medresesine gidip Cüveynî'nin (öl. 478/1085) en önde gelen talebelerinden olmuştur. İmam Cüveynî'nin dizinin dibinde yetişmiş; fıkıh, fıkıh usûlü, cedel, mantık ve kelam gibi temel İslâm ilimlerini okumuştur.

Cüveynî hayatta iken Gazzâlî *el-Menhûl* adlı eserini yazıp ona takdim etmiş, o da eseri çok beğendiğini belirtip “*Beni sağken mezara gömdün; ölümümü bekleyemez miydin?*” demiştir.¹⁵⁵ Cüveynî vefat ettikten sonra Gazzâlî, Nizâmülmülk'ün davetiyle 484 yılında başkent Bağdat'a gitmiş; orada Nizâmiye medresesinin müderrisi olmuştur. Gazzâlî, Bağdat Nizâmiye'sindeki tedris sürecinde İslâm dünyasının hemen hemen her beldesinden gelen talebelerine ders vermiştir. Gazzâlî'nin derslerine Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ve Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin de aralarında bulunduğu üç yüze yakın öğrencinin devam ettiği nakledilmiştir.¹⁵⁶

Bunlardan birisi de Endülüslü Ebû Bekîr İbn 'Arabî'dir. Gazzâlî'nin yüzlerce öğrencisi olmasına rağmen onun ile hocası Cüveynî arasındaki hoca talebelik ilişkisine benzer bir ilişkiyi Gazzâlî ile talebeleri arasında olduğunu söylemek zordur. Zira tabakat kitaplarının çoğu İbn Berhân'ın Gazzâlî'den fıkıhı aldığını belirtmişlerdir.¹⁵⁷ Oysaki İbn Berhân *el-Vüsûl ile'l-usûl* eseri incelendiğinde sadece bir yerde Gazzâlî'nin ismini zikrettiği görülmektedir.¹⁵⁸ İbn Berhân, kitabının birçok yerinde Cüveynî, Bakıllânî ve İsferyânî'den bahsederken talebesi olduğu iddia edilen ve dönemin en ünlü âlimlerinden biri olan Gazzâlî'den sadece bir yerde alıntı yapması ilginçtir.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Çağrıncı, “Gazzâlî”, 13/489. Tus'un yetiştirdiği diğer âlimler ise Firdevsî, Ebû Ca'fer et-Tûsî, Nizâmülmülk, Şerefeddin et-Tûsî, Nasîrüddîn-i Tûsî ve Alâeddin et-Tûsî sayılabilir.

¹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 9/168-169.

¹⁵⁶ Gazzâlî, *el-Münkız*, 14; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 9/168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/174

¹⁵⁷ Sübkî, *Tabakat*, 6/30.

¹⁵⁸ İbn Berhân, *el-Vüsûl*, 2/302-303.

¹⁵⁹ Doğumu başlığı altında bu konu ele alındığı için tekrar edilmesine gerek duyulmamıştır.

İbn Berhân ile Gazzâlî arasındaki münasebet hakkında kaynaklarda net bilgilere ulaşılamamıştır. Ancak şu var ki kaynaklar, İbn Berhân'ın öğrencilere Gazzâlî'nin *İhyâ* eserini okuttuğunu zikretmesi belli başlı ihtimallere işaret eder. Dönemin ilmî geleneğinin bir gereği olarak bir âlimin bir eseri okutması için icâzet alması gerekirdi. Buradan hareketle İbn Berhân, bu eseri ya Gazzâlî'den ya da başka bir âlimden okuduğu ihtimalleri söz konusu olur. Ancak bu bilgileri destekleyecek herhangi bir kanıt ulaşılmamıştır. Bir diğer ihtimâl ise İbn Berhân'ın bu eserin icâzetini kimseden almayıp doğrudan eseri okutmasıdır ki bu da düşük bir ihtimaldir.

Gazzâlî çeşitli sebeplerden dolayı Bağdat'ı terk edip İslâm beldelerini on yıla yakın dolaşmıştır. Memleketi Tûs'a döndükten sonra evinin yanına fukahâ için bir medrese, sûfiyye için de bir hankah yaptırmış; ömrünün son demlerini ders okutmak ve eser yazmakla geçirmiştir.¹⁶⁰ Gazzâlî, 14 Cemâziyelâhir 505 (18 Aralık 1111) tarihinde vefat edip Tûs'ta ünlü şair Firdevsî'nin mezarının yakınına defnedilmiştir.

Gazzâlî gibi İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında mütehassis olup bu alanlarda yazdığı eserlerle çağını ve sonraki dönemleri ciddi manada etkileyen âlimlerin sayısı azdır. Nitekim Hücetü'l-İslâm'ın birçok eseri günümüze gelmiştir. Söz konusu eserleri arasında sadece fıkıh ile ilgili olanları aktarılacaktır. Usûl-i fıkha dair *el-Menhûl fi'l-uşûl*, *el-Müstaşfâ fi 'ilmî'l-uşûl*, *Şifai'l-Ğalil* ve *Esasü'l-Kıyas* kitaplarını telif etmiştir. Fıkıh ile ilgili ise *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* kitapları vardır. Gazzâlî'nin söz konusu üç kitabı ile İbn Berhân'ın bu isimlerde üç tane kitabının olması yönünde benzerdirler. İbn Berhân'ın, söz konusu eserlerini isimlendirirken Gazzâlî'nin etkisinden kalıp kalmadığı belli değildir. Ancak Gazzâlî'nin *el-Basit*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* isimindeki eserleri fûrû fıkıh eserleri iken kaynaklar, İbn Berhân'ın *el-Vecîz* adlı eserinin usûl kitabı olduğunu belirtmiş ve *el-Basît* ile *el-Vasît* adlı eserlerinin hangi alanda yazıldığına dair bilgilere yer vermemişlerdir

¹⁶⁰ Sübkî, *Tabakât*, 4/105-109.

1.7.2. İbn Akîl

Ebü'l-Vefâ b. Akîl el-Bağdâdî,¹⁶¹ 431/1040 yılında Bağdat'ta doğmuştur.¹⁶² İbn Akîl 'in, Bağdat'ın Zaferiye mahallesinde ikamet ettiği ve orada kendisine ait bir mescidin olduğu zikredilmiştir.¹⁶³ İlk eğitimini İbn Akîl'den alan İbn Berhân'ın da bu mahallenin yakınlarında oturduğu söylenebilir. Zira İbn Berhân'ın defnedildiği Bâbu İbriz kabristanının da bu mahallenin bitişiğinde olduğu nakledilmiştir.

İbn Akîl, Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi hemen hemen bütün İslâmî ilimlerde ders aldığı belirtilmiştir.¹⁶⁴ İbn Akîl'in, yirmi üç hocadan ders aldığı ve bunların pek azının Hanbelî mezhebine mensup olduğu nakledilir. İbn Akîl, Arap dili ve edebiyatını nahivci Ebü'l-Kâsım İbn Berhân'dan, kelim ilmini ve aklî ilimleri Ebü'l-Hüseyîn el-Basrî'nin Mu'tezilî olan öğrencileri İbnü'l-Velîd ve İbnü't-Tebbân'dan aldığı belirtilir.¹⁶⁵ Ayrıca ders aldığı diğer hocaları arasında Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (öl. 458/1066), Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Gazzâlî'nin¹⁶⁶ olduğu bilinir.¹⁶⁷ Bu şekilde geniş yelpazeli bir tedris faaliyeti geçiren İbn Akîl, Hanbeliyyenin geleneksel çizgisini aşip aklî istidlâllere önem vermeye başlamıştır. Zira bundan dolayı Hanbelilerin şiddetine maruz kalmıştır. Kaynaklar, söz konusu şiddet olaylarının 460-465 yılları arasında gerçekleştiğini aktarır.¹⁶⁸

İbn Akîl, Hanbelîlerle arasında yaşanan gerginliğe sabrederken talebesi İbn Berhân ise Hanbelîlerle yaşadığı sıkıntılar neticesinde mezhebini değiştirmek durumunda kalmıştır. İbn Berhân her ne kadar mezhebine değiştirmiş olsa da hocasının etkisinden kurtulamadığı belirtilir. Nitekim bazı kaynaklar, Şâfiî mezhebine

¹⁶¹ Ebü'l-Hüseyyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyyn İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Kahire: Matba'tu's-Seneti'l-Muhammediyye, t.y.), 2/259.

¹⁶² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 2/259.

¹⁶³ Bu mahalle Bağdat'ın doğusunda bulunan büyük bir mahalledir. Bâbu İbriz mezarlığı bu mahallenin yakınlarındadır. Zira İbn Berhân'ın medfun olduğu yer bu mezarlıktır. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* thk. Yok (Beyrut: Dârü's-Şâdr, 1995), 4/61.

¹⁶⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebü'l-Vefâ İbn Akîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/301-304.

¹⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/180; "Yavuz, "Ebü'l-Vefâ İbn Akîl", 19/302.

¹⁶⁶ İbn Akîl'in Gazzâlî'nin derslerine katıldığı bilinmekle beraber söz konusu yıllarda İbn Akîl'in talebesi olan İbn Berhân'ın da hocasına bu derslerde eşlik ettiğini söylemek mümkündür.

¹⁶⁷ Yavuz, "Ebü'l-Vefâ İbn Akîl", 19/301-304.

¹⁶⁸ Söz konusu bilgiler doğrultusunda İbn Berhân'ın hem mezhep değiştirmesi hem de doğum yılı ile ilgili konularda mevzu bahis edilmiştir. Yavuz, "Ebü'l-Vefâ İbn Akîl", 19/302.

geçmesine rağmen onu, Hanbelî olarak zikretmiştir.¹⁶⁹ Oysaki eserlerinde İbn Akîl'in ismine rastlanmamıştır. İbn Berhân'ın İbn Akîl'in görüşlerine eserlerinde açıkça başvurmamasının çeşitli sebepleri olabilir. İbn Berhân, Şâfiî mezhebine geçtikten sonra eski çevresi ile bağlarını kopartıp tamamen Eş'arî ve Şâfiî geleneği takip etmiş olabilir.

İbn Akîl'in, yetiştirdiği öğrencileri arasında Ebü'l-Muammer el-Ensârî, Ebû Bekir es-Sem'ânî, Ebû Tâhir es-Silefî, İbn Nâsır es-Selâmî ve Ebû Bekir es-Sincî ve İbn Berhân sayılabilir.¹⁷⁰ Bunun yanı sıra İbn Akîl'in pek çok eser telif ettiği rivayet edilse de günümüze ulaşan eserleri çok değildir. Bu eserlerinden başlıcaları: *Resâ'il fi'l-Kur'ân ve işbâtü'l-ḥarf ve 'ş-şavt reddin 'ale'l-Eş'ariyye, el-Funûn, el-Cedel ve el-Vâzih fi' usûli'l-fikh*'dir.¹⁷¹

İbn Akîl, 513/1119 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Ahmed b. Hanbel'in kabri yanına defnedilmiştir. Cenazesinde olayların çıktığı ve bazı Hanbelîlerin tabutuna saldırıp kefenini yırttıkları ve bazı kimseleri de yaraladıkları nakledilir.¹⁷²

1.7.3. Ebû Tâlib Ez-Zeynebî

Ebû Tâlib Hüseyîn b. Muhammed b. 'Alî b. Hasan b. Muhammed b. Abdulvahhab ez-Zeynebî, 420/1029 yılında doğmuştur. Lakabı "Nûru'l-Hüdâ" olan ez-Zeynebî, Bağdat'ta Nakibü'n-nükeba görevini tevdi etmiştir. Nitekim Ebû Tâlib ez-Zeynebî, tarihi tam bilinmemekle birlikte bir müddet Bağdat'ta, Abbasî ve Tâlîbilerin nakîbliğini yaptığı ifade edilmiştir.¹⁷³ Zeynebî, Bağdat'taki Hanefîlerin önde gelen temsilcilerinden biri kabul edilirdi. Ebû Tâlib ez-Zeynebî, 512/ 1118 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Mehmet Ali Yargı, "Fıkıh Usulcülerine Göre Yaygın Olarak Nakledilmesi Gereken Haberler", İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi 7 (Nisan 2016), 144. Yargı, açık bir şekilde Şâfiî mezhebine geçtiği bilinen, Nizâmiye'de müderris ve eserlerinde Şâfiî olduğu su götürmez bir gerçek olan İbn Berhân'ı Hanbelî olarak vermiştir. Söz konusu bazı konularda İbn Berhân'ın Hanbelîlerle belli görüşlere sahip olması onun Hanbelî olduğuna delalet etmez.

¹⁷⁰ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 8/697; Yavuz, "Ebü'l-Vefâ İbn Akîl", 19/302.

¹⁷¹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 14/776; Yavuz, "Ebü'l-Vefâ İbn Akîl", 19/302; Mehmet Boynukalın, *Fıkıh Usûlü Alimleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 137.

¹⁷² Ebû Ya'lâ, *Ṭabakât*, 2/259.

¹⁷³ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 12/227.

¹⁷⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 12/183; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 4/34; Ziriklî, *el-'Alam*, 2/255; el-Îsâvî, "Âlimü'l-usûli İbn Berhân", 11.

Ez-Zeynebî'nin, yaşadığı çağda Müslüman devlet başkanları ile zenginlerin çeşitli beldelede medrese inşa ettirdikleri bilinmektedir. Bu medreselerden birini de Sultan Alparslan, Bağdat'ta Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanında Hanefiler için yaptırmıştır. Ebû Tâlib Hüseyin ez-Zeynebî, bu medresede elli yıl boyunca müderrislik yapmıştır.¹⁷⁵ Onun Bağdat'ta hadis meclisleri düzenleyip hadis dersleri verdiği bilinmektedir. Nitekim tabakat kitaplarının çoğu İbn Berhân'ın ondan hadis derslerini aldığı aktarmaktadır. Kaynaklar, İbn Berhân'ın ondan hadis dersleri alarak hadiste çok derinleşip uzman olduğunu, ez-Zeynebî'nin, İbn Berhân'ı öğrenci olarak kabul ettiğini ve İbn Berhân'ın da onun önde gelen talebelerinden biri olduğu nakledilir.¹⁷⁶

İbn Berhân'ın hadis dersleri aldığı ve ez-Zeynebî'nin yanı sıra başka muhaddislere talebelik ettiği de zikredilir. Ancak kaynaklar İbn Berhân'ın ez-Zeynebî'den *Şaḥîhü'l-Buḥârî*'yi sema ettiğini vurgulamakta ve onun hadis alanında en çok etkisinde kaldığı kişinin ez-Zeynebî olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁷ Bazı kaynaklar ise İbn Kuleyb'in ez-Zeynebî'den aldığı kıraatle İbn Berhân'ın ondan Şaḥîḥ-i Buḥârî okuduğu nakleder.¹⁷⁸ Buradan İbn Berhân'ın ister Zeynebî'den olsun ister talebesi İbn Küleyb'ten olsun Şaḥîḥ-i Buḥârî'yi sema ettiği sonucuna varılmaktadır. İbn Berhân'ın dönemin hadisçilerinden çok miktarda hadis sema ettiği zikredilmiştir.¹⁷⁹ Ancak hadis rivayetine gelince hocalarından az miktar hadis rivayet ettiği belirtilmiştir.¹⁸⁰

1.7.4. Ebû Bekir Eş-Şâşî El-Müstazhirî

Ebû Bekîr Muhammed b. Ahmed b. Hüseyîn eş-Şâşî el-Fârikî el-Müstazhirî, 429 tarihinde Meyyâfârikîn'de doğmuştur.¹⁸¹ Onun lakapları ise Fahrü'l-İslâm ve el-

¹⁷⁵ Ahmet Ocak, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/375; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 67.

¹⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/194; Safedî, *el-Vâfi*, 9/137.

¹⁷⁷ Sübkî, *Ṭabaḳât*, 6/31.

¹⁷⁸ Safedî, *el-Vâfi*, 9/137; Sübkî, *Ṭabaḳât*, 19/456.

¹⁷⁹ Sübkî, *Ṭabaḳât*, 6/31;

¹⁸⁰ Safedî, *el-Vâfi*, 9/137. İbn Berhân'ın az hadis rivayet etmesini onun asıl uzmanlık alanı olmadığına bağlamak mümkündür. Zira onun öne çıktığı alan usûl-i fıkıhtır.

¹⁸¹ Meyyâfârikîn, Ermenistan ve Ceziret-i Rum arasında bulunup Diyarbakır'a bağlı kaleyle çevrili olan bir şehirdir. el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, 2/494. Günümüzde bu yer Diyarbakır'a bağlı Silvan ilçesinin eski adıdır. Bu ilçe Ortaçağ'ın önemli merkezlerinden birisidir. Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/511-512.

Müstazhirî'dir.¹⁸² Ebû Bekîr eş-Şâşî, Meyyâfârikîn'da Kadî Ebû Mansûr Muhammed b. Şâzân et-Tûsî'den, Diyarbakır'da Ebû Abdullah Muhammed el-Kâzerûnî'den fıkıh dersleri aldı.¹⁸³ Daha sonra Bağdat'a gidip Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin muidi olmuştur. Şâşî hocasının vefatına kadar ondan yararlanmış; onunla Horasan yolculuğuna da katılmıştır.¹⁸⁴ Sadece Şîrâzî ile yetinmeyip Fıkıh ile cedel dersleri aldığı ve hadis dinlediği hocalarından İbnü's-Sabbâğ, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Ebû Bekir Muhammed b. Sâbit el-Hucendî gibi âlimler vardır.¹⁸⁵

Hocası Şîrâzî'nin vefatında sonra Bağdat'ta Şâfiî mezhebinin reisliğini üstlenmiştir. Zühd ve takvasından dolayı Cüneyd olarak anılmıştır. 504 yılında Nizâmiyeye müderris olarak tayin edilip azledilmiştir. Daha sonra tekrar göreve getirilen Şâşî, vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür.¹⁸⁶ Ondan fıkıh, fıkıh usûlü, cedel, kelim dersleri alan ya da hadis rivayet eden talebeleri arasında İbn Mahmûye, Silefî, Şühde el-Kâtibe, İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, İbn Berhân ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî sayılabilir.¹⁸⁷ 25 Şevval 507'de (4 Nisan 1114) Bağdat'ta vefat eden Şâşî'nin kabri Bâbu İbriz Kabristanında hocası Şîrâzî'nin yanındadır.¹⁸⁸ Müellefatından önemli olanları şöyle sıralamak mümkündür: *Hilyetü'l-'ulemâ' fî ma'rifeti mezâhibi'l-fukahâ'*,¹⁸⁹ *el-'Umde fî fûrû'i's-Şâfi'iyye ve Telhîşü'l-ğavl fî'l-mes'eleli'l-mensûbe li-Ebi'l-'Abbâs b. Süreyc fî't-talâk*¹⁹⁰.

1.7.5. Kiyâ El-Herrâsî

Ebü'l-Hasen Şemsü'l-İslâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî et-Taberî Zilkâde 450 yılında (24 Aralık 1058) Taberistân'da doğmuştur. Şâfiî fakihî

¹⁸² Ebû Bekîr eş-Şâşî'nin el-Müstazhirî olarak anılmasının sebebi, Hilyetü'l-'ulemâ' fî ma'rifeti mezâhibi'l-fukahâ' adlı eserini Abbâsî halifesi Müstazhir- Billâha ithaf etmesindedir. Hem Şâşî hem de kitabı Hilyetü'l-'ulemâ'nın bu isimle anıldığı söylenebilir. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/291; Cengiz Kallek, "Ebû Bekîr eş-Şâşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/369; el-İsâvî, "'Âlimü'l-usûli İbn Berhân", 12.

¹⁸³ Sübkî, *Tabakât*, 6/70; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/290.

¹⁸⁴ Kallek, "Ebû Bekîr eş-Şâşî", 38/396.

¹⁸⁵ Sübkî, *Tabakât*, 6/70.

¹⁸⁶ Kallek, "Ebû Bekîr eş-Şâşî", 38/396.

¹⁸⁷ Kallek, "Ebû Bekîr eş-Şâşî", 38/396.

¹⁸⁸ Sübkî, İbn Kâdî Şühbe ile Hüdâ Muhammed'e aktarımlarına göre Ebû Bekîr eş-Şâşî ile hocası Şîrâzî aynı kabre konulmuşlardır. Bk. Sübkî, *Tabakât*, 6/71; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/291; el-İsâvî, "'Âlimü'l-usûli İbn Berhân", 12. İbn Berhân da Babu İbriz kabristanında medfundur.

¹⁸⁹ Abbâsî halifesi Müstazhir-Billâha ithaf edildiği için aynı zamanda Müstazhirî olarak da bilinir.

¹⁹⁰ İbn Süreyc'in, boşanma ile ilgili ortaya attığı ve kısır döngüye dönüşen fetvasını güçlendirmek için ele aldığı bir risaledir.

ve müfessiri olan Kiyâ el-Herrâsî; fıkıh, tefsir ve hadis alanında öne çıkmıştır. Genç yaşta Nişâbûr'a gidip Nizâmîye'de İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin talebeliği ve yardımcılığını yapıp Gazzâlî'den sonra onun en seçkin talebesi olmuştur.¹⁹¹

Hocasının ölümünden sonra 493/1100'te Bağdat'a yerleşen Kiyâ el-Herrâsî, vefatına kadar Nizâmîye'de müderris olarak görev yapmıştır.¹⁹² Bu süreçte Bağdat'ta yaşayan İbn Berhân ile hocası Kiyâ el-Herrâsî'nin münasebeti başlamış olmalıdır. İbn Berhân'ın diğer hocalarına nispetle Kiyâ el-Herrâsî ile talebeliği daha uzun sürdüğü söylenebilir. Nitekim İbn Berhân, *el-Vüsûl ile'l-Usûl* adlı eserinde hocaları arasında en çok Kiyâ el-Herrâsî'den alıntı yaptığı tespit edilmiştir. Ancak İbn Berhân'ın hocalarından ziyade en çok etkilendiği âlimlerden biri Cüveynî olmuştur. Cüveynî'nin İbn Berhân üzerindeki etkisinin sebebini, Cüveynî'nin iki büyük talebesi olan Gazzâlî ile Kiyâ el-Herrâsî'nin talebeliğine bağlamak mümkündür.

Hadislere çok önem veren Kiyâ el-Herrâsî, ilmî tartışmalarda hadislerden sıkça delil getirir, onları kıyasa tercih ederdi.¹⁹³ Münazaralardaki üstün yeteneği¹⁹⁴, akıcı üslubu, gür sesi¹⁹⁵ ve sağlam kişiliği ile bilinen Kiyâ el-Herrâsî, “Şemsü'l-İslâm” lakabıyla tanınmıştır. Kiyâ el-Herrâsî, 504/1110 tarihinde Bağdat'ta¹⁹⁶ vefat etmiş, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Bâbu İbriz mezarlığındaki, türbesinin yanına defnedilmiştir.¹⁹⁷

1.7.6. Diğer Hocaları

Bu bölümde İbn Berhân'ın çoğunluğu hadis âlimlerinden olan hocaları ele alınacaktır. Zira kaynaklarda İbn Berhân'ın hocaları arasında en çok hadis hocalarına ulaşılmıştır.

¹⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 17/122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/291; Zehebî, *Siyer*, 21/350-352.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/291; Zehebî, *Siyer*, 21/351.

¹⁹³ Abdülkerim Ünalın, “Kiyâ el-Herrâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/126.

¹⁹⁴ Münazaralarda ve izah kabiliyetinden Gazzâlî'den daha üstün olduğu söylenmektedir. Ünalın, “Kiyâ el-Herrâsî”, 126.

¹⁹⁵ Kaynaklarda Kiyâ el-Herrâsî'nin davudî ve gür bir sese (جهوري الصوت) sahip olduğu söylenmektedir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 17/122.

¹⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 17/122; Zehebî, *Siyer*, 19/351; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/291.

¹⁹⁷ İbn Berhân, hocaları Kiyâ el-Herrâsî ve Ebû Bekir eş-Şâşî ile aynı mezarlıkta medfundurlar.

• Ebü'l-Hattâb İbnü'l-Batır

Ebü'l-Hattâb Nasr b. Ahmed b. Abdullah İbnü'l-Batır el-Bağdâdî 397/1007 yılında doğmuştur.¹⁹⁸ Hadis dersleri alan İbnü'l-Batır, birçok öğrenciye de hadis dersleri vermiştir. Talebeleri ondan hadis rivayet etmişlerdir. Sağlam bir metodla hadis semasında bulunan İbnü'l-Batır'ın sâlih ve sadûk olduğu belirtilmiştir. 494/1101 yılının Rebiu'l-evvel ayında vefat etmiştir.¹⁹⁹

• Ali b. Hüseyin el-Bezzâz

'Alî b. Hüseyîn b. 'Alî b. Eyyüb el-Bağdâdî el-Bezzâz 410 yılının Şevval ayında doğdu.²⁰⁰ Ebû 'Alî b. Şâzân ve Ebû Muhammed b. Hallâl'dan hadis sema' etmiştir. Kendisinde talebelere hadis dersleri vermiştir. Arefe günü olan Perşembe gününde vefat edip vefat yılı bilinmemektedir. Mansûr Câmîîsi Kabristanlığında medfundur.²⁰¹

¹⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Batır'ın doğum tarihini 378 yılı olarak vermiştir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam* 7/73. Hüdâ Muhammed Muhsin ise 398 yılı olduğunu belirtmiştir. El-Îsâvî, “‘Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 10.

¹⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 17/73; el-Îsâvî, “‘Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 10.

²⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 17/51.

²⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 17/51; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993), 34/130; El-Îsâvî, “‘Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 10.

• Ebû Tâhir Ahmed b. Hüseyin el-Kerhî

Ebû Tâhir Ahmed b. Hasan el-Kerhî el-Bakıllânî el-Bağdâdî 416/1025 yılında doğan muhaddis bir âlimdir. Cuma günü dışında halka karışmaz; ilim ve ibadetle meşgul olup zahîd biri olarak bilinirdi.²⁰² Kaynakların bir kısmı Kerhî olarak aktarırken Hüdâ Muhsin Muhammed, Safedî'nin *el-Vâfi*'sini delil göstererek onun isminin el-Kercî olduğunu iddia etmektedir.²⁰³ 489/1096 yılının Rebülâhir ayında vefat etmiştir.²⁰⁴

• Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed en-Niâlî

Tam adı Ebû Abdullâh Hüseyîn b. Ahmed b. Muhammed Talha en-Niâlî el-Bağdâdî el-Hammâmî'dir. Sağlam ve 'ali bir metodla hadis semasında bulunmuştur. Kerh'teki hamamlarda çalışan fakir ve dürüst biri olduğu belirtilmektedir. En-Niâlî 493 yılının safer ayında vefat etmiştir. Öğrencisi es-Silefî icazetle ondan hadis rivayetlerinde bulunmuştur.²⁰⁵

İbn Berhân'ın hadis hocalarının vefat tarihlerine bakıldığında ez-Zeynebî hariç çoğunluğunun İbn Berhân'ın henüz küçük yaşta iken vefat ettikleri görülecektir. Buradan hareketle İbn Berhân'ın hadis alanında en çok etkilendiği hocasının ez-Zeynebî olduğu anlaşılmaktadır. ez-Zeynebî'nin, Hanefî bir muhaddis olması hasebiyle İbn Berhân üzerinde ne derece etkili olduğu ve İbn Berhân'ın haber teorisinde Hanefî yaklaşımının ne derece yansıdığı yeni çalışmalarla gün yüzüne çıkacağını düşünüyoruz.

1.8. Öğrencileri

İbn Berhân'ın müderris olduğu Nizâmiye medresesinde çok sayıda öğrencisi olmuştur. Öğrencilerinin sayısı tam olarak bilinmemekle beraber İmam Gazzâlî'nin Nizâmiye'de üç yüz civarı öğrencisinin olması İbn Berhân'ın öğrencileri sayısı hakkında fikir vermektedir. İbn Berhân'ın tespit edilen öğrencilerinin bir kısmı şu şekilde sıralanabilir:

²⁰² Zehebî, *Siyer*, 14/169-170; El-Îsâvî, “Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 11.

²⁰³ El-Îsâvî, “Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 11; Safedî, *el-Vâfi*, 7/137.

²⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 14/169-170; El-Îsâvî, “Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 11.

²⁰⁵ Safedî, *el-Vâfi*, c.7/137; Sübkî, *Tabakât*, 6/31; Zehebî, *Siyer*, 14/147-148; El-Îsâvî, “Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 11.

1.8.1. Hasan b. Safî

Ebû Nezâr Hasan b. Safî el-Bağdâdî el-Fakîh Meliku'n-Nuhât 489/1096 yılında Bağdat'ta doğmuştur.²⁰⁶ Usûl ve fikhı Ebü'l-Feth İbn Berhân'dan okumuştur.²⁰⁷ Nahiv, usûliddîn ve hilâf gibi dersleri dönemin önde gelen âlimlerinden almıştır.²⁰⁸ Mütেকellîm bir usûlcü ve önde gelen bir nahivciydi. Kendisini nahivcilerin meliki olarak isimlendiren Hasan b. Safî, ona bu şekilde seslenmeyen kişilere kızardı.²⁰⁹ Nahiv alanında *el-Hâvî* ve *el-Müntehab*; fikh alanında *el-Hâkim*; usulü fikh ve kelamda iki muhtasarı vardır. 569 yılının Şevval ayının sekizinde çarşamba günü Şam'da vefat edip Babu's-Sağîr Kabristanında defnedilmiştir.²¹⁰

1.8.2. İbn Ebû Asrûn

Ebû Sa'd Şerefüddîn Abdullah b. Muhammed b. Hibetillâh et-Temîmî el-Mevsilî 492 yılında Musul'da doğmuştur. Farklı ilmî disiplinlerde çok sayıda âlimden ders alan İbn Ebî Asrûn, Bağdat'a giderek Ebü'l-Feth İbn Berhân'dan fikh ve fikh usulü derslerini aldığı bilinmektedir.²¹¹ İbn Berhân'ın vefatında sonra Musûl, Sincâr ve Halep'te bir müddet ikamet etmiş ve buralarda Şâfîi fikhini okutmuştur. Daha sonra Nureddîn Zengî, çok güven duyduğu İbn Ebû Asrûn'u Hama, Humus, Ba'lebek ve Dımaşk gibi yerlerde inşa ettirdiği medreselerin öğretim ve hoca atama işlerini ona vermiştir.²¹²

Nureddîn Zengî'nin vefatından ortaya çıkan siyasî kargaşa döneminde Selahaddîn Eyyûbî'yi desteklemiştir.²¹³ Devlet erkânının yakın ilgisini göre İbn Ebû Asrûn, önce Mısır kâdılığını daha sonra Şam Kadilkûdatlığını görevlerine getirilmiştir. Döneminde bölgenin önde gelen fakîhlerinden biri olarak saygı görmüş ve Şâfîi fikhinin imamı kabul edilmiştir. İbn Ebû Asrûn, kadılık görevinin yanı sıra yoğun bir

²⁰⁶ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 2/8; El-İsâvî, “Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 13.

²⁰⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 1/20.

²⁰⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Lübnan/Sayda: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, ty.), 1/504.

²⁰⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 4/274; El-İsâvî, “Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 13.

²¹⁰ es-Süyûtî, *Buğye*, 1/504; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 4/274; El-İsâvî, “Âlimü'l-usûlî İbn Berhân”, 14.

²¹¹ İbn Hâllikân, *Vefeyât*, 3/53.

²¹² es-Sakkâr, “İbn Ebû Asrûn”, 19/424.

²¹³ es-Sakkâr, “İbn Ebû Asrûn”, 19/424.

öğretim ve telif faaliyetiyle de meşgul olmuştur. Nitekim Hama, Humus, Ba‘lebek, Dımaşk ve Halep gibi birçok ilim merkezinde onun için medrese inşa edilmiş ve buralarda çok sayıda öğrenci yetiştirdiği zikredilmiştir. İbn Ebî Asrûn’un, Muvaffakuddin İbn Kudâme, Ebü’l-Bekâ İbn Yaîş ve meşhur tarihçi İbnü’l-Dübeysî gibi önemli öğrencileri vardır.²¹⁴ İbn Ebî Asrûn’un pekçok kitap telif ettiği belirtilmişse de günümüze yazma olarak sadece *Şafvetü’l-mezheb fî Nihâyeti’l-maṭlab* ile *el-İntişâr* adlı eserleri ulaştığı belirtilmiştir.²¹⁵ İbn Ebî Asrûn, 585/1189 Dımaşk’ta vefat etmiş ve Asrûniyye Medresesi’ne defnedilmiştir.²¹⁶

1.8.3. Harîz B. Yahya El-Medenî

Harîz b. Yahya el-Medenî, Medineli olup Bağdat’a yerleşmiştir. Bağdat’ta mukîm olduğu süre zarfında Nizâmiye Medresesinde Şâfiî fikhını Es’ad el-Mîhenî ve İbn Berhân’dan almıştır. Vefatına kadar Bağdat’ta kalan el-Medenî kâtiplik yapmıştır. 575/1179 yılının Cemaziyelahir (Kasım/Aralık) ayında vefat etmiştir.²¹⁷

1.8.4. Ebü’l-Hasan Sâinüddin İbn Asâkir

Hibetullah b. Hasan b. Abdullah b. Hüseyîn el-Fakîhu’ş-Şâfiî ed-Dımaşkî Recep 488 veya Temmuz 1095 yılında Dımaşk’ta doğmuştur. İbn Asâkir fıkıh, hadis ve edep alanlarında uzmanlaşmıştır. O, usûl-i fikhî İbn Berhân’dan, hadis dersini de Ebû Tâlib ez-Zeynebî gibi birçok âlimden almıştır.²¹⁸ Dımaşk’ta ileri düzeye çıkardığı ilmî hayatına Bağdat’ta giderek devam etmiş ve sonra tekrar Dımaşk’a dönmüştür. Hamamda düştükten sonra bir müddet felçli olarak yaşamıştır. Daha sonra 23 Şabân 563/2 Haziran 1168 yılında vefat etmiştir.²¹⁹

²¹⁴ İbn Hâllikân, *Vefeyât*, 3/53-57; Abdülkâdir b. Muhammed en-Nu‘aymî, *Dâris fî Tarihî Medâris*, nşr. İbrahim Şemseddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmîyye, 1990), 1/303-308. Sâmi es-Sakkâr, “İbn Ebû Asrûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/423-424.

²¹⁵ es-Sakkâr, “İbn Ebû Asrûn”, 19/424.

²¹⁶ es-Sakkâr, “İbn Ebû Asrûn”, 19/424.

²¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Said İbn Debîsî, *Zeylû Târîhu Medineti’s-Selâm*, thk. Dr. Beşar ‘Avâd Ma’rûf (b.y.: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1427/2006), 3/224; El-İsâvî, “Âlimü’l-usûlî İbn Berhân”, 14.

²¹⁸ Sübkî, *Ṭabakât*, 7/324-325.

²¹⁹ İbn Debîsî, *Zeyl*, 5/88; Sübkî, *Ṭabakât*, 7/324-325; İbn Kesîr, *Ṭabakât*, 673-674; El-İsâvî, “Âlimü’l-usûlî İbn Berhân”, 15.

1.9. Eserleri

Kaynaklar, İbn Berhân'ın telif ettiği kitaplarının sayısının altı olarak verir. Bu eserlerinin tümünü usûl-i fıkıh alanında telif ettiği zikredilir. Bu bilgilerin yanı sıra İbn Berhân'ın söz konusu eserleri arasında yalnızca iki tanesi günümüze gelmiş olup ikisi de usûl-i fıkıh eserleridir. Kaynakların onun usûlcü olarak zikretmesi ile bütün eserlerini usûl alanında vermiş olduğu iddiası birbiri ile örtüşmektedir. Aşağıda irdeleneceği üzere ona nispet edilen diğer eserleri hakkında ise bilgiler sınırlıdır. Dolayısıyla o eserlerin muhtevasına ilişkin bilgilere ulaşılamamıştır. Bu eserlerin çoğuna sonraki dönem kaynaklarında ismen ulaşılmıştır.²²⁰ İbn Berhân'ın usûl dışındaki alanlara dair telifinin olup olmadığı bilinmemektedir.

1.9.1. El-Vecîz

İbn Berhân'dan bahseden tabakat kitaplarının geneli *el-Vecîz* eserini ona nispet etmişlerdir.²²¹ Sonraki dönem âlimlerinin en çok atıfta bulunduğu eserin *el-Vecîz* olması durumu göz önünde tutulunca, İbn Berhân'ın en meşhur eserinin bu eseri olduğu söylenebilir. Nitekim Şevkânî (ö.1250/1834), *İrşâdü'l-Fuhûl* adlı eserinde İbn Berhân'dan yüzü aşkın atıfta bulunmuştur. Bu atıfların ekseriyetinin İbn Berhân'ın hangi eserinden aldığını belirtmeyip *el-Vecîz*'e on iki atıfta bulunmuştur.²²²

Cemâlüddîn İsnevî (öl. 772/1370), *Nihâyetü's-Sûl* adlı eserinde İbn Berhân'dan elli konuda atıfta bulunmuştur. *El-Vecîz*'e doğrudan nispet edilen atıf sayısı ise on beştir.²²³

Bedreddîn ez-Zerkeşî (öl. 794/1392), *el-Bahrü'l-muhîṭ fî uşûli'l-fıkh* adlı eserinde *el-Vecîz*'den otuz beş; *Selâsil Zeheb* adlı eserinde ise bir yerde *el-Vecîz*'den alıntı yapmıştır.²²⁴

²²⁰ İsnevî, *Nihâyetü's-Sûl*, 150.

²²¹ İbn Hallikân, *Vefayât*, 1/99; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, 3/172; Sübkî, *Ṭabaḳât*, 6/31.

²²² Söz konusu alıntıların hangi sayfada olduğu ile ilgili bk. İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, Muhakkik, 1/29

²²³ Atıflar için bk. el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 1/216, 218, 231, 341, 358; 2/29, 46, 56, 114, 187. vd.

²²⁴ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîṭ fî uşûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2000). Alıntılar için bk. 1/225, 313; 2/111, 128, 414. vs.

Yukarıda örnek olarak verdiğimiz alıntılar dışında da İbn Berhân'a çok atıfta bulunulmuştur. Zira Âlî Teymiye'lerden²²⁵ gelen *el-Müsevvede*²²⁶ adlı eserde İbn Berhân'nın hangi eseri olduğu belirtmeden ona yüzü aşkın atıf yapılmıştır.²²⁷

El-Evsağ kitabının muhakkiki, Ebû Züneyd'in tahkik ettiği *el-Vüsûl* eserinin aslında İbn Berhân'ın *el-Vecîz* adlı eseri olduğunu söyleyerek iddialı açıklamalarda bulunmaktadır. Muhakkik, sonraki dönem âlimlerinin İbn Berhân'ın *el-Vecîz* eserinden yaptıkları bilgileri örnek göstererek bunların şu an elimizde mevcut olan *el-Vüsûl* ile karşılaştırıp yapılan alıntılarının örtüştüğünü söylemektedir.²²⁸ Dolayısıyla Ebû Züneyd'in bu alıntıları nasıl görmezden geldiğini söyleyerek şaşkınlığını dile getirmektedir. Muhakkikin iddialarını güçlü olduğunu belirtmek gerekir. Bu konunun devamı *el-Vüsûl ile'l-uşûl* eseri başlığı altında ele alınacaktır.

1.9.2. El-Evsağ

El-Evsağ'ın da²²⁹ en az *el-Vecîz* kadar önemli olduğunu sonraki dönem kaynaklarında aldığı alıntılarla anlamak mümkündür. Nitekim Şevkânî'nin *İrşâdü'l-Fuhûl*'ünde on yerde; ez-Zerkeşî'nin *el-Bahrü'l-muĥîĥ*'inde yetmiş civarı yerde ve *Selâsili'z-Zeheb* adlı eserinde çoğunluğu *el-Evsağ*'tan olmak üzere elli yerde; Karâfî'nin (öl. 684/1285) *en-Nefâis* adlı eserinde on üç yerde; Kemâlüddîn İbn Ebû Şerîf (öl. 906/1500) *ed-Dürerü'l-levâmi' bi-tahrîri Cem'i'l-cevâmi* adlı eserinde çoğunluğu *el-Evsağ*'tan olmak üzere yirmiyi aşkın meselede İbn Berhân'dan alıntı yapılmıştır.²³⁰ İsnevî, *Nihâyetü's-Sûl*'ün ikinci ve üçüncü ciltlerinde *el-Evsağ*'tan alıntılarda bulunmuştur. Bu alıntılardan İsnevî'nin kitabının baş tarafında *el-Vecîz*'i sonların da ise *el-Evsağ*'ı esas aldığını söylemek mümkündür. *El-Evsağ*'a yapılan en

²²⁵ Bunlar, Dede Mecdüddîn Abdüsselâm (öl. 652/1254), Baba Şehabeddîn Abdülhalîm ile torun Takıyyüddîn İbn Teymiyye (öl. 728/1328)'dir.

²²⁶ Eserin Âlî Teymiyye'ye mensubiyetinin sebebi dede Mecdüddîn'in tamamlayamadan vefatı üzerine oğlu ve torunu tarafından tamamlaması üzerine bu isimle anılmıştır. Celal Kırca, "Mecdüddîn İbn Teymiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/391.

²²⁷ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecdiddîn İbn Teymiyye, *el-Müsevvede fî uşûli'l-fikh*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhâmid (b.y.: Matba'atü'l-Medenî, t.y.), 23, 25, 27, 28, 29, 105, 142, 198, vd.

²²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Berhân, *el-Evsağ*, 5, 25-28.

²²⁹ Subkî, *Tabakât*, 6/31; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/101; Ziriklî, *el-'Alâm*, 1/173.

²³⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl*, Muhakkik, 1/30.

mühim atıflardan biri de Karâfi'nin *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*'ünde İbn Berhân'ın *el-Evsaף*'ta Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında icmânın olduğunu belirtmesidir.²³¹

El-Evsaף, kitabı yakın zamanda neşredilmiş ve böylelikle İbn Berhân'ın *el-Vüsûl*'den sonra ikinci kitabı da basılmıştır. *El-Evsaף* kitabının baş kısımlarından eksilik olması sebebiyle icmâ bölümünden itibaren kitap basılmıştır. Kitabın içeriği şu şekildedir: İcmâ, haber, kıyas ve içtihat.

1.9.3. El-Basît

Tabakat kitaplarında *el-Basît* adında İbn Berhân'a ait bir eserin olduğu aktarılmaktadır. Lâkin eserin içeriğinden kimse bahsetmemiştir. Ancak tabakat kitaplarında *el-Basît*'in İbn Berhân'a ait olduğu sıklıkla zikredilmiştir.²³² *El-Basît* kitabının usûl veya fûrû alanlarından hangisine göre yazıldığı net olarak bilinmemektedir. Gazzâlî'nin de aynı isimde bir kitabı olup fûrû fıkıh alanında yazılmıştır. Ancak usûlcü olarak tebarüz eden İbn Berhân'ın bu eserinin de usul alanında yazılmış olma ihtimali yüksektir.

1.9.4. El-Vasît

El-Vasît kitabı İbn Berhân'a nispet edilmesi ve yukarıda *el-Basît* ile alakalı belirtilen konularda benzerlik arz etmeleri yönünde ortaklıklar.²³³ Bu iki eser ya günümüze ulaşmamış ya da gelmiş olup hala bulunamamışlardır. Ancak sonraki dönem âlimlerinin *el-Vecîz* ve *el-Evsaף*'tan sıklıkla bahsetmeleri durumunun bu iki eser hakkında söz konusu olmaması *el-Basît* ve *el-Vasît*'in günümüze gelmediklerini ve İbn Berhân'ın diğer eserleri kadar meşhur olmadıkları ihtimalinin yüksek olduğunu göstermektedir.

1.9.5. Et-Ta'cîz

Tabakat kitaplarında İbn Berhân'ın *et-Ta'cîz* adında bir eserinin olduğu geçmemektedir. Hatta İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* adlı eserinde İbn Berhân'ın eserlerini zikrederken "*el-Basît, el-Vasît, el-Vecîz ve bunun dışındakiler*"²³⁴

²³¹ Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl*, 315.

²³² İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/279; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/101; Ziriklî, *el-'Alâm*, 1/173.

²³³ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/279; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/101; Ziriklî, *el-'Alâm*, 1/173.

²³⁴ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/279.

deyip eserleri arasında *et-Ta‘cîz*’i ismen zikretmemektedir. Ancak İsnevî, *Nihâyetü’s-Sûl* eserinde şöyle demektedir: “İbn Berhân *et-Ta‘cîz*’de mefhûmu’l-lakaba üçüncü bir görüş ekleyip mefhûmu’l-lakabın koyun gibi cins isimlerde hüccet olup Zeyd ismindeki gibi şahıs isimlerinde ise delil olmadığını anlatmıştır.”²³⁵

İbn Berhân’ın *ez-Zehîra* adında bir eserinin olduğu yalnızca İbn Kesîr’in *el-Bidâye* adlı eserinde geçmektedir.²³⁶ Bu eserin İbn Berhân’a aidiyeti şüphelidir. Zira terâcim kitaplarının genelinde böyle bir bilgi geçmemektedir. Bir tek Bağdatlı İsmail Paşa’nın *Hediyetü’l-‘Ârifîn* adlı eserinde bu kitabın hicri 361 yılında vefat eden ve Şâfiî âlim olan İbn Berhân Ahmed b. Hüseyîn b. Sehl el-Fârisî’ye ait olduğu geçmektedir.²³⁷ Burada bir iltibas söz konusu olup bu eserin Ebû’l-Feth İbn Berhân’a nispet edilmiş olması muhtemeldir.²³⁸

²³⁵ İsnevî, *Nihâyetü’s-Sûl*, 1/310, 339. Apaydın, “İbn Berhân”, 370. İsnevî böyle demekle birlikte Subkî ise mefhûmu’l-lakab ile ilgili bu görüşünün *el-Vecîz*’de geçtiğini söylemektedir. Bk. Sübkî, *Tabakât*, 6/31.

²³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/196; İbn Berhân, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 1/31.

²³⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-‘ârifîn*, 1/34.

²³⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 1/31; el-Îsâvî, “‘Âlimü’l-usûlî İbn Berhân”, 15.

1.9.6. El-Vüşûl ile'l-Uşûl

İbn Berhân'ın son zamanlara kadar günümüze ulaşan tek eseri olarak bilinen *el-Vüşûl ile'l-uşûl*'u Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd tarafından tenkitli neşri yapılmıştır. Muhakkik, yazma nüshasının üzerinde kitabın isminin yazmadığını ancak istinsah edildiği tarihin 9 Şaban 540 yılının yazıldığını belirtmektedir.²³⁹ Kâtib Çelebi, muhtemelen bu eserin yine İbn Berhân'a ait *el-Vecîz*'in bir muhtasarı olduğunu söylemektedir.²⁴⁰ Ancak İbn Berhân, *el-Vüşûl*'ün başında eserinin fıkıh usulü sahasında yaptığı muhtasar bir çalışma olduğunu belirtmektedir. Bu ifadeden *el-Vüşûl*'ün başka bir kitabın muhtasarı değil müstakil bir eser olduğu belirtilmiştir.²⁴¹ Müellif bu eserinde Ebû İshak el-İsferâyînî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Bâkılânî gibi usûlcülerin bazı görüşlerini eleştirirken (meselâ bk. 1/78, 94-95, 135-136) Şâfiî usûlcülerin çeşitli konularda ileri sürdükleri delilleri de isabetsiz ve yetersiz bulmuş, bunların yerine daha güçlü deliller ortaya koymaya çalışmıştır.

İbn Berhân, *el-Vüşûl*'de sadece bir yerde Gazzâlî'nin ismini zikretmektedir.²⁴² Burada Gazzâlî'yi zikrederken "kaddesellahu ruhehu" demektedir. Bu ibareden hareketle İbn Berhân'ın *el-Vüşûl*'ü hocasının vefatından (505/1111) sonra yazdığı anlaşılmaktadır.²⁴³ Her ne kadar Gazzâlî'nin ismi tek yerde geçiyor olsa da ondan çok bariz bir şekilde etkilendiği söylenmiştir. Ancak yeni araştırmalarda bu etkinin az olduğu ifade edilmiştir. *el-Vüşûl* tertip ve üslup bakımından ise *el-Menhûl*'e daha çok benzetilmiştir.²⁴⁴

Ebû Züneyd, *el-Vüşûl* eserinin ismini tespit etmek için Süyûtî'nin *el-Müzhîr* adlı eserine dayanarak onun İbn Berhân'ın *el-Vüşûl* eserini delil göstererek yaptığı dört örneğin aynısını elindeki nüsha ile örtüştüğünü söylemiş ve kitabı *el-Vüşûl* olarak yayınlamıştır. *El-Evsaf* kitabının muhakkiki, Ebû Züneyd'in yanıldığı söz konusu

²³⁹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 1/32.

²⁴⁰ Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1941), 2/2014; Apaydın, "İbn Berhân", 19/370.

²⁴¹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/45; Muhakkik. 31-32; Apaydın, "İbn Berhân" 19/370.

²⁴² İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/302.

²⁴³ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 1/31.

²⁴⁴ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 1/33.

kitabın aslında *el-Vecîz* olduğunu örnekleri ile zikretmektedir. Kanaatimize göre *el-Evsaf*'ın muhakkikinin iddiaları daha güçlü görünmektedir.

1.10. Vefatı

İbn Berhân'ın vefat tarihi ile ilgili ihtilâf söz konusudur. Bu ihtilaflardan birincisine göre İbn Berhân, 520/1126 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁴⁵ İkinci görüş ise âlimlerin çoğunluğu tarafından tercihe şayan kabul edilen görüş olup 518/1124 yılıdır.²⁴⁶ İkinci görüşte olanların görüşünün tercihe şayan olmasının sebeplerinden birisi de vefat gününü, ayını ve tarihini net olarak yazmalarıdır.²⁴⁷ İbn Berhân'ın genel kabule göre 18 Cemâziyelevvel²⁴⁸ 518 (3 Temmuz 1124) tarihinde Bağdat'ta vefat ettiği yönündedir. Kabri de Bâbü İbrîz'dedir.²⁴⁹ Ancak onun 17 Cemâziyelevvel gününde vefat ettiği ve 18'inde defnedildiği de belirtilmiş ve âlimlerin onun vefatından derin üzüntü duyduğu zikredilmiştir.²⁵⁰

²⁴⁵ el-Yâfî', *Mir'âtü'l-cenân*, 3/172; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/101; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/99; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/82.

²⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/224; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 8/697; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/240.

²⁴⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 1/26.

²⁴⁸ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/280.

²⁴⁹ Bu kabristanda Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Ebû Bekîr Eş-Şâşî ve Kiyâ el-Herrâsî gibi dönemin önde gelen Şâfîî âlimlerinde kabirleri de bulunmaktadır.

²⁵⁰ İbn Berhân, *el-Evsaf*, Muhakkik, 35.

İKİNCİ BÖLÜM
İBN BERHÂN ÖNCESİ ŞÂFİÎ VE EŞ‘ARÎ USÛLÜNÜN
GELİŞİMİ

İbn Berhân'ın usûlünü anlamamanın yolu öncelikle yetiştiği ilmî geleneği bilmek ile mümkündür. Daha önce İbn Berhân'ın bütün eserlerinin usûl-i fıkıh ile ilgili olduğu belirtilmişti. Dolayısıyla bu bölümde de fûrû ve kalam konuları merkeze alınmadan Eş'arî ve Şâfiî usûl geleneklerindeki gelişimin baş mimarları ele alınıp İbn Berhân'a tesirleri tespit edilmeye çalışılacaktır. İmam Şâfiî'den başlayarak kavli kadim ve kavli cedîd öğrencileri ile Dört Muhammed'e kadarki usûl gelişimi kısaca ele alınacaktır. Daha sonra mezhebin teşekkülünde büyük payı olan İbn Süreyc ve öğrencileri aktarılacaktır.

Bu süreçlerden sonra Şâfiî mezhebinin Irak ve Horasan ekolleri olarak ikiye ayrıldığı malumdur.²⁵¹ İki bölgenin de önde gelen otorite âlimleri olup farklı yöntemlere başvurdukları bilinmektedir. Şâfiî mezhebinin Irak ve Horasan tariklerine ayrılması ve Eş'arî kelamının mezhep içerisinden yaygınlık kazanması sonucu usûl yazımında mezhebin mütekellimûn ve fukahâ tariklerine ayrılmasının alt yapısını oluşturduğunu belirtmek mümkündür. Bunun en büyük tezahürünü Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Cüveynî kanatlarında görmek mümkündür. Zira hicri beşinci asrın son çeyreğinde vefat eden bu iki büyük âlim, devrinin en büyük Şâfiî âlimlerinin başında gelmektedirler. Şîrâzî, Bağdat Nizâmiyesinin baş müderrisi iken Cüveynî de Nîşâbûr Nizâmiyesinin baş müderrisi idi. Söz konusu iki âlimin çağdaş olup aynı mezhebe mensup olmalarına rağmen birbirinden farklı görüş ve yöntemlere sahip oldukları tespit edilmiştir. Şîrâzî ve Cüveynî özelinde fukahâ ve Eş'arî usûlcüler arasında var olan farkın üzerinde etkili olan amiller ele alınmaya çalışılacaktır.²⁵² Onların farklı usûllere başvurmalarının sebeplerinden birine değinilecek olunursa; şüphesiz geldikleri ilmî geleneği temsil eden hocalarının tesiri ile mezhep içinde böyle bir ayrılığın zemininin oluştuğu söylenebilir. Söz konusu ekolleşmede rivayetlerin ve İmam Şâfiî'den gelen görüşlerin farklılığı gibi faktörler etkili olmuştur.²⁵³ Bu da ilim

²⁵¹ Bakır, *Horasan Şâfiîliği*, 24-26.

²⁵² Cüveynî'nin, Bakıllânî'nin tesirinde çok kalması ve kelamcı kimliğinin ağır basmasından dolayı Mütekellimûn menhecine göre usûl eserlerini telif etmiştir. Onun aksine ise Şîrâzî fukahâ metoduna göre eserlerini telif etmiştir. Yaygın kanaate göre Eş'arî ve Şâfiî kanadının mütekellimûn yöntemiyle eser telif ettikleri bilinmekle beraber Şîrâzî ve Sem'ânî'nin usûl yazımı bu genel kanaati bozmaktadır. Aynı mezhebe mensup olup farklı yöntemlerle yazmalarının çeşitli sebepleri olup ilgili başlıklar altında konu ele alınacaktır.

²⁵³ Bakır, *Horasan Şâfiîliği*, 42-45.

çevrelerinde bilinen, Şâfiî mezhebinin hicri dördüncü asrın sonlarından başlayıp İmam Nevevî'ye kadar ki süreçte mezhebin Irak ve Horasan Şâfiîliği olarak iki ayrı tarike ayrılmasına neden olmuştur.²⁵⁴ Bu ayırım hicri beşinci asırda zirveye çıkmıştır. Bu farklılaşma hicri beşinci asırda arttığı gibi buna paralel olarak iki ekolü birleştirme girişimleri de olmuştur. Nitekim Ebû Alî es-Sincî (öl. 430/1039), Gazzalî ve Nevevî'nin (öl. 676/1277) iki kolu birleştirme çabası içinde oldukları bilinmektedir.²⁵⁵ Şâfiî mezhebinin Irak ve Horasan ekolleri olarak ikiye ayrılmaları bölgesel anlaşılmalıdır. Bu ayrışma, iki bölgeden ziyade hoca ilişkilerine ve âlimlerin farklı ilimlere temayüllerine bağlamak daha doğru gözükmektedir. Zira Sem'ânî , Horasan bölgesinde yaşamasına rağmen Şâfiî fıkıh usûlünü incelemiş ve Eş'arî kelamına mesafeli durmuştur.²⁵⁶ Aynı şekilde İbn Berhân, Bağdat'ta yetişmesine rağmen mütekellimûn usûlcülerin çizgisini benimsediği görülmektedir.

İbn Berhân öncesi döneme ayrılan bu bölümde, merkeze Cüveynî ve Şîrâzî alınmış ve bu iki zatın hoca silsileleri üzerinden İmam Eş'arî ve İmam Şâfiî'ye kadarki sürecin ele alınması amaçlanmıştır. Bundan dolayı mezhebin kurucusu olan İmam Şâfiî ve öğrencilerinden başlamak üzere konu ele alınacaktır.

2.1. Şâfiî Fıkıh Usûlüne Genel Bir Bakış

Şâfiî'nin mezhepleşmeye giden ilmî mirasının genel seyrinin ele alınacağı bu bölümde İmam Şâfiî ve öğrencilerinden başlayarak İbn Süreyc ve Ebû İshâk el-Mervezî'nin talebelerini kapsayacak şekilde kısaca aktarılacaktır.

2.1.1. İmam Şâfiî'nin Hayatı ve Usûl İlimine Katkıları

Bu bölümde İmam Şâfiî'nin fikrî arka planın oluşumuna zemin hazırlayan ilim çevreleri ile onun hayatını sürdürdüğü ilim merkezlerine değinilecektir. İmam Şâfiî'nin usûl düşüncesinin temel yapı taşlarını oluşturan dönemin ilmî hayatını yakından tanımak ve sonraki dönemlere etkisine ışık tutmak amacıyla Şâfiî'nin hayatı ile beraber usûl ilmindeki yerine kısaca değinilecektir.

²⁵⁴ Musa Kazım Bakır, *Horasan Şâfiîliği ve Râfiî* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 42-45.

²⁵⁵ Irak ve Horasan ekollerinin birleştirilme girişimleri için bk. Bakır, *Horasan Şâfiîliği*, 129-145.

²⁵⁶ Davut İltaş, *Kelâmcı Usûlcülerin Delâlet Anlayışı* (Ankara: İSAM Yayınları, 2. Baskı, 2020), 16.

Günümüz İslam dünyasının en çok müntesibi olan mezheplerinden biri olan Şâfiî²⁵⁷ mezhebinin kurucusunun tam adı; Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs b. Osman b. Şâfi' b. es-Sâib b. Ubeyd b. Abdiyezîd b. Hâşîm b. El-Muttalib b. Abdümenâf el-Kureşî el-Muttalibî eş-Şâfiî'dir.²⁵⁸ İmam Şâfiî'nin soyu, büyük dedelerinde Hz. Peygamber'in soyu ile birleşmektedir.²⁵⁹ Şâfiî'nin Hz. Muhammed ile kan bağıının olması bir ayrıcalık olarak hem İmam Şâfiî hem de müntesipleri tarafından sıklıkla dile getirilmiştir.²⁶⁰

Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, 150/767 yılında Gazze'de doğmuştur.²⁶¹ Henüz iki yaşındayken babasını kaybeden Şâfiî, annesi tarafından Mekke'deki akrabalarının yanına götürülmüştür.²⁶² Yetim büyüyen İmam Şâfiî maddi zorluklar içinde bir hayat yaşamıştır. İlim hayatının ilk adımını o dönemin Kur'an kursu hüviyetinde olan *küttabta* başlayarak atmıştır. Şâfiî'nin ailevî ve maddi durumunu bilen hocasının ondan ücret almadığı ve buna karşılık derslerinde ona yardımcı olmasını istediği nakledilir.²⁶³ İmam Şâfiî Kur'an'ı, kıraat âlimi İsmâil b. 'Abdillâh Kustantîn'den (ö. 170-190/786-806(?))²⁶⁴ öğrenerek henüz yedi yaşında iken Kur'an'ı hıfzetmiştir.²⁶⁵ Araplar arasında küçük yaştaki çocukların dil becerilerini geliştirmeleri için bâdiyeye yollanması şeklindeki yaygın âdete uygun olarak İmam Şâfiî de küçük yaşlarda Hüzeyl kabilesine katılmış ve onlardan Arap kültürünü, okçuluğu, at biniciliği ve Arap şiirini

²⁵⁷ Bu başlık altında İmam Şâfiî'nin hayatına da yer verilmiştir. Nitekim Şâfiî'nin hayatı ve fikrî arka planının anlaşılması sonraki dönem Şâfiî usûlcülerin anlaşılmasında kolaylık sağlayacaktır.

²⁵⁸ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkîr (Mektebetü's-Safâ, 1435/2013), 111; Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râ'idî'l-'Arabî, 1970), 1/71; Zehebî, *Siyer*, 10/5. Yemen'de doğduğunu Mekke'ye geldiğinde on yaşında olduğunu belirten kaynaklar da olmuştur.

²⁵⁹ İbn Hâlikân, *Vefeyât*, 4/163.

²⁶⁰ es-Sübki, *Tabakât*, 1/293; Bilal Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 21.

²⁶¹ Bilal Aybakan, "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/223.

²⁶² Bazı kaynaklar ise Şâfiî'nin on yaşında iken Mekke'ye götürüldüğü yönünde olsa da genel kanaatin onun iki yaşında olduğunu göstermektedir. Beyhakî, *Menâkıb*, 71-75. Aynı zamanda bu kaynakların Gazze'de değil, Yemen'de doğduğunu da aktarmışlardır. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Âdâbu's-Şâfiî ve menâkıbuh*, tsh. Zâhid Kevserî- thk. Abdülhanî Abdülhâlık (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1413/1993) .21-22.

²⁶³ Nail Okuyucu, *İmam Şâfiî* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2020), 19.

²⁶⁴ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddîn er-Râzî, *Menâkıbü'l-İmâmi's-Şâfi'î*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1402/1986), 191; Davut Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 28.

²⁶⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnâvudî vd. (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 10/11.

öğrenmiştir.²⁶⁶ Henüz küçük yaşlarda Arap kültürünü, dilini ve şiirini öğrenen Şâfiî sonraki yıllarında bunun semeresini fıkıhla iştilal edince görecektir.²⁶⁷

İlk tedrisini Mekke muhitinde alan İmam Şâfiî, burada derslerine katıldığı Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) ve Müslim b. Hâlid ez-Zencî (öl. 181/ 797) ile kökleri İbn Abbâs'a dayanan ilmî geleneği öğrenmiştir.²⁶⁸ Daha sonra Medine'ye giden Şâfiî, Medine fikhını ve hadis anlayışını İmam Mâlik'ten alarak ehl-i hadis düşüncesinde ilmî faaliyetlerini sürdürüp İmam Mâlik'in çizgisinde bir tavır sergilemiştir. İmam Şâfiî, İmam Mâlik'in vefatı olan hicri 179/795 yılına kadar Medine'de kalmıştır.²⁶⁹ Medine'deki ilmî tartışma ortamı İmam Şâfiî'yi cezbederek onu, farklı anlayışlara mensup İbrahim b. Ebû Yahyâ (öl. 184/800) ile Abdülazîz ed-Derâverdî'nin (öl. 187/803) meclislerine çekmiştir. Şâfiî, İmam Mâlik'in ders halkasında farklı düşünce temsilcilerine mensup kişilerle iletişim ve etkileşim halinde olmuştur.²⁷⁰

Şâfiî, Mâlik'in vefatından sonra önce Mekke'ye oradan da kendisine verilen bir görev münasebetiyle Yemen'e gitmiştir. Abbâsî hilafetine karşı başlatılan bir isyana ismi bir komplo ile karışmış; oradan Hârûn er-Reşîd (öl. 193/809) huzurunda yargılanmak üzere Bağdat'a götürülmüştür.²⁷¹ Yargılama sonunda masumiyeti anlaşılan Şâfiî, Bağdat'ta bir süre göz hapsinde tutulur. Şâfiî bu süreçte Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (öl. 189/805) vasıtasıyla Irak Hanefî fikhına ulaşmıştır.²⁷²

İmam Şâfiî, Bağdat'a toplam üç sefer gitmiştir.²⁷³ Son gidişinde ortamın müsait olmadığını gören Şâfiî, oradan ömrünün son yıllarını geçireceği ve kavî-i cedîd

²⁶⁶ Okuyucu, *İmam Şâfiî*, 19.

²⁶⁷ Okuyucu, *İmam Şâfiî*, 19; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 24. Hz. Muhammed'in de küçük yaşlarda ailesi tarafından hem Mekke'nin sıcaklığına karşı korumak hem de dil beceresini geliştirmek için badiyeye gönderildiği ve çocukluğunun belli bir kısmını burada geçirip Arap kültürünü, örf- âdetini ve Arap edebiyatını öğrendiği bilinmektedir.

²⁶⁸ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 24-25; Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 61.

²⁶⁹ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 27.

²⁷⁰ Şâfiî'nin hocası Müslim b. Halid ez-Zencî, Kaderiyye'nin önemli temsilcilerinden olan Gaylân ed-Dımaşkî'nin (ö.120/738) talebeleri arasında sayılmıştır. Bk. İmâmüddîn Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed Kadı Abdülcebbâr, *Fazlu'l-i'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: Dârü't-Tunusiyye, 1975), 253. İbrahim b. Ebû Yahya ise Vâsıl b. 'Atâ'dan sonra Mu'tezîlilerin en önemli simalarından olan Amr b. Ubeyd'in (öl. 144/761) talebesidir.

²⁷¹ Okuyucu, *İmam Şâfiî*, 23-26.

²⁷² Aybakan, *İmam Şâfiî*, 29; Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV yayınları, 2015), 62; Okuyucu, *İmam Şâfiî*, 26;

²⁷³ Aybakan, Okuyucu, *İmam Şâfiî*, 30-42.

düşüncelerini sistematize edeceği Mısır'a gitmiştir.²⁷⁴ Ömrünün son dört yılını kapsayan hicri 199-204 yılları arasında Mısır'da iken yoğun ilmî faaliyetler içerisinde bir yandan öğrencilere ders verirken diğer taraftan eser telifiyle uğraşıyordu.²⁷⁵ Aynı zamanda dönemin siyasî ve fikrî tartışmaların merkezinde olmuştur. Mısır Mâlikîleri ile tartışmalara girişmiş ve bu tartışmalar zaman zaman sözlü olmaktan çıkıp fiziki müdahalelere kadar ilerlemiştir.²⁷⁶ Ömrünün son yıllarını sıkıntılar içinde geçiren Şâfiî, ilmî yolculuğunun son durağı olan Mısır'da hicri 204 yılında vefat etmiştir.²⁷⁷

Yukarıda ana hatlarıyla Şâfiî'nin hayatı aktarıldı. Şimdi ise ilmî arka planı ve usûl ilmindeki belli başlı faaliyetleri ele alınacaktır.

İlimler teraküm sonucu gelecek nesillere aktarılır. İmam Şâfiî öncesi dönemde Zeyd b. Alî'nin (öl. 120/122) *el-Mecmû* eseri çerçevesindeki fikhî birikimi,²⁷⁸ Ebu Hanife (öl. 150/767) ve öğrencilerin fikhî müktesebatı,²⁷⁹ İmam Mâlik'in (öl. 179/795) fikhî ile günümüzde mensubu bulunmayan Leys b. Sa'd (öl. 175/791) ve Evzâi (öl. 157/774) gibi ilim adamlarının fikhî birikimleri mevcuttu.²⁸⁰ İmam Şâfiî'nin usûl düşüncesinin şekillenmesinde şahsî meziyetleri yanı sıra dönemine kadar intikal eden fikhî mirasın etkisi de belirleyici olmuştur.

Şâfiî, Mekke, Medine, Yemen, Bağdat ve Mısır'ı gezip dönemin mevcut ilimlerine vakıf olmuştur.²⁸¹ Dönemin ilmî merkezleri arasında Medine'de İmam Mâlik, Irak'ta ise Hanefiler ön plana çıkmıştır. Bu iki bölgenin söz konusu iki grubun temsilcilerin hâkimiyeti altında olduğunu belirtmek gerekir. Şâfiî, ilk olarak

²⁷⁴ Beyhâkî, *Menâkıb*, 1/238.

²⁷⁵ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 42-45.

²⁷⁶ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 99.

²⁷⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyîn el-Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî*, thk. Seyyid Ahmed Sagr (Kahire: Mektebetu Dâru't-Türâs, y.y), 2/296-297; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 45.

²⁷⁸ Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/315.

²⁷⁹ Muhammed Hamidullah, "Şafii'nin Hukuk İlmine Katkısı", Çev. Menderes Gürkan, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 (2001), 200, [Prof. Dr. Şaban Kuzgun'un Anısına]. Hamidullah, İmam Şâfiî'nin doğumundan önce Ebu Hanife'nin kurduğu akademide yarım milyon kadar kural konulduğunu söylemiştir.

²⁸⁰ Şâfiî'nin ehl-i hadis ve ehl-i rey düşüncesine mensupları ile ilişkileri olmuştur. Ayrıca Şam ve Mısır bölgelerinin iki büyük âlim olan Leys b. Sa'd ve Evzâi'nin birikimlerini Şâfiî henüz Yemen'de iken öğrencileri vasıtasıyla almıştır. Bk. Okuyucu, *İmam Şâfiî*, 26.

²⁸¹ Bu ilimlerin Arap filolojisi, fıkıh, tefsir, hadis, kelim ve tıp olduğu kaynaklarda aktarılmıştır. Bk. Hamidullah, "Şafii'nin Hukuk İlmine Katkısı", 201.

Medine'ye gidip orada İmam Mâlik'ten uzun yıllar ders almıştır. Dolayısıyla bu dersler esnasında Mâlik'in düşüncesini öğrenip benimsemiş ve ehl-i rey mensuplarıyla karşılınca Mâlikî düşünce sistemini savunmuştur.²⁸² Daha sonra Bağdat seferleri sırasında ehl-i re'y fikhını Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'den öğrenmiştir.²⁸³ Hicâz'da hâkim olan ehl-i hadis düşüncesine göre yetişen Şâfiî, ehl-i re'ye karşı olan mesafeli duruşu ve önyargısı bu seferler esnasında kırılmış olmalıdır. Nitekim eskiden Iraklı râvilerin hadislerini kabul etmezken, bu dönemden sonra sahih olanları kabul etmeye başlamıştır. Daha önceleri ehl-i hadis düşünce yapısına sahip olan Şâfiî, ehl-i re'yi tanıdıktan sonra fikrî olarak yeni bir döneme girmiştir. Ehl-i hadis kanadı re'ye tamamen karşı bir tavır içerisindeyken ehl-i re'y ise hadisleri kullanma konusunda esnek davranıyordu. İmam Şâfiî arası iyice açılan bu iki ekol mensubunu birleştirerek çok önemli bir işi başarmıştır. Ehl-i hadis taraftarları Şâfiî'nin bu başarılı yorumlama tarzından etkilenip onları ehl-i re'ye karşı söz söyleyecek konuma getirdiği için ona *nâsiru ehl-i hadis* lakabını takmışlardır.²⁸⁴

İmam Şâfiî, ehl-i re'y ve Mâlikîleri haber-i hasse dediği haber-i vahide karşı olan tutumlarından dolayı ciddi bir şekilde eleştiren ilk kişi olmuştur.²⁸⁵ Ona göre Mâlikî düşünce sisteminin en zayıf noktası *amel-i ehlî Medine*dir. Medine'nin yerleşik tatbikatını ele alan Malikîleri bu açıdan zayıf bulup eleştiren Şâfiî, onların haber-i vahide karşı pozisyonları, sahabe ve tabiun kavlini haber-i vahide denk tutmaları, hatta bazı konularda haber-i vâhide öncelermelerini eleştirmiştir.²⁸⁶ Ehl-i re'yi ise Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyas gibi asılların yanında tamamen hayal ürünü olarak gördüğü ve *aslın hüviyetine bürünmeyeceğini* düşündüğü istihsan ve re'yi kullanmalarından ötürü eleştirmiştir.²⁸⁷ İmam Şâfiî'nin bu eleştirilerinden sonra her mezhep kendi fikhî

²⁸² Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 62-63.

²⁸³ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 31; Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 62.

²⁸⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb* (b.y.: Dâru'l-Fikr, t.y.), 1/10; Safedî, *el-Vâfi*, 2/122-125; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 40; Okuyucu, *İmam Şâfiî*, 34.

²⁸⁵ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, çev. Prof. Dr. Abdulkadir Şener-Prof. Dr. İbrahim Çalışkan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 248; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 77; Okuyucu, *İmam Şâfiî*, 61-63.

²⁸⁶ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 78.

²⁸⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 510-552; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 78.

görüşlerini hadislere dayandırma ihtiyacı hissetmiş ve görüşlerinin hadislerden bağımsız olmadığını kanıtlama yoluna gitmişlerdir.²⁸⁸

İmam Şâfiî'nin dönemin fikhî mirasının temsilcisi konumunda olanları eleştirmesinin merkezinde hadislere yaklaşım tarzları yer almaktadır. Nitekim “*Resulullah'ın sünneti Şâfiî'nin düşüncesinin mihverini teşkil eder.*”²⁸⁹ İmam Şâfiî bu durumu Kur'an'dan âyetleri örnek verip temellendirmektedir. Ona göre Müslümanların ihtiyaç duyacağı her şey Kur'an'da mevcuttur. Müminin, Allah'ın buyruklarına göre yaşaması için Kur'an'da mevcut olan bu özü bilmesi gerekmektedir. Bunun için Kur'an'ın dili olan Arapça bilinmelidir.²⁹⁰ Bu temellendirmeden sonra ise vahyin muhatabı olarak Hz. Muhammed'i ön plana çıkarmaktadır. Ona göre Hz. Peygamber, vahyi aldıktan sonra ilahi bir nura bürünmüş olup diğer beşerden ayrılmıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamberin sözü ile alanında çok iyi bir uzman olsa bile başkalarının içtihadı denk olamaz. Bu sebepten dolayı Hz. Peygamber'in sözü mevcut iken başka bir delile meyletmenin doğru olmadığını savunmuştur. Bu durumu ise nasıl ki su varken teyemmüm yapılmıyorsa hadis varken kıyasa gidilmeyeceğini söyleyerek açıklamıştır.²⁹¹ Aslında bu düşüncesinden hareketle İmam Şâfiî haber-i hasse dediği haber-i vâhidi, haber-i amme dediği mütevâtir sünnetin konumuna getirip yorum sürecine dâhil etmek istemiştir.²⁹² Aybakan, Schacht'ın İmam Şâfiî öncesinde sünnet herkesin görüşünü kapsarken İmam Şâfiî ile birlikte sünnetin sadece Hz. Peygamber'e tahsis edildiğini dediğini nakleder.²⁹³

İmam Şâfiî'nin öne çıkan bir diğer özelliği ise usûl-i fıkıh alanında *er-Risâle*'yi yazarak bu alanda eser telif eden ilk kişi olmasıdır.²⁹⁴ Her ne kadar ondan önce usûl ile alakalı eserler yazılmış olduğu söylene de İmam Şâfiî öncesine ait herhangi bir eser günümüze ulaşmamıştır. İmam Şâfiî'nin eserlerinde usûl ile fûru iç içe olduğu

²⁸⁸ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 80.

²⁸⁹ Aybakan, *İmâm Şâfiî*, 77.

²⁹⁰ Aybakan, *İmâm Şâfiî*, 72. İmam Şâfiî'nin usûl düşüncesinde Arapçanın yeri çok önemlidir. Arapçayı, Peygamberin dili olduğu için diğer dillerden üstün görmüştür. Bundan dolayı Şâfiî'ye göre diğer dillerin Arapçaya tabi olması gerektiği düşüncesi hâkimdir.

²⁹¹ Şâfiî, *er-Risâle*, 584, no. 1817.

²⁹² Şâfiî, *er-Risâle*, 584; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 78.

²⁹³ Aybakan, *İmâm Şâfiî*, 79.

²⁹⁴ Hamidullah, “Şâfiî'nin Hukuk İlmine Katkısı”, 205.

için usûl görüşlerinin tespitinde diğer eserlerine de başvurulmalıdır. Beyhakî, İmam Şâfiî'nin usûl-i fıkıh alanında yazdığı eserleri şu şekilde vermiştir: *Kitâbu'r-Risâleti'l-Kadîme*, *Kitâbu'r-Risâleti'l-Cedîde*, *İhtilâfu'l-ehâdîs*, *Cimâ'u'l-'ilm*, *İbtâlu'l-istihsân*, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, *Beyânu fardillâh 'azze ve celle*, *Sıfatu'l-emr ve nehiy*, *İhtilâfu'l-Mâlik* ve *'ş-Şâfiî*, *İhtilâfu'l-İrakiyyeyn*, *er-Redd 'alâ Muhammed b. Hasen*, *Kitâbu Ali ve Abdillâh*, *Kitâbu fedâili Kureys*.²⁹⁵ Zerkeşî ise bu listeye karşılık İmam Şâfiî'nin usûl-i fıkıh eserlerinin *er-Risâle*, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, *İhtilâfu'l-Hadîs*, *İbtâlu'l-İstihsân*, *Cimâ'u'l-'İlm* ve *el-Kıyâs* olduklarını aktarmaktadır.²⁹⁶

2.1.2. İmam Şâfiî'nin Öğrencilerinin Usûl İlmine katkıları

İmam Şâfiî, hocası İmam Mâlik'in vefatı olan hicri 179 yılına kadar ilim talebeliğini farklı düşünce sistemlerine mensup âlimlerden dersler alarak geçirmiştir.²⁹⁷ Söz konusu yıllarda Hicaz bölgesinde etkin olan ehl-i hadis düşüncesine göre yetişen İmam Şâfiî, bir isyana karıştığı gerekçesiyle 184/800 yılında Bağdat'a götürüldüğü²⁹⁸ ve burada Hanefilikle tanıştığı yukarıda zikredilmişti. Bu süre zarfında Şeybânî'nin eserlerini temin eden Şâfiî, bir kısmı halifenin huzurunda olmak üzere Şeybânî ile münazaralarda bulunmuştur.²⁹⁹ Ehl-i re'y fikhı ile ilk tanışma sırasında İmam Mâlik'in düşüncesinden yana bir tavır sergileyen Şâfiî, Bağdat'ta ehl-i hadis temsilcisi olarak görülmüştür.³⁰⁰

İmam Şâfiî, Bağdat'a ilk gidişinden sonra Mekke'ye dönüp Mescid-i Haram'da dersler vermiştir. Bu süreçte ehl-i re'y fikhını iyice gözden geçirme fırsatı bulmuştur. Ehl-i re'y fikhını temin ettiği eserler üzerinde uzun bir süre mütalaa eden Şâfiî, bu sefer onlarla hesaplaşmak için 195/811 yılında ikinci kez Bağdat'a gidip orada iki yıl ikamet etmiştir.³⁰¹ Şâfiî'nin ilk intisap çevresi de bu zaman zarfında oluşmuştur. Bağdat ashâbı ya da kavli kadim olarak bilinen öğrencileri ile derslerine el-Câmiü'l-

²⁹⁵ Beyhakî, *Menâkıb*, 1/246.

²⁹⁶ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtî*, 1/18; Boynukalın, *Fıkıh Usûlü Alimleri*, 53-54; Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 42-43.

²⁹⁷ Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 29.

²⁹⁸ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 31.

²⁹⁹ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 3-33.

³⁰⁰ Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 62-63.

³⁰¹ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 39.

Garbî’de devam etmiştir.³⁰² Şâfiî’nin bu dersleri kendi telif ettiği eserler üzerinde anlattığı bilinmektedir. Şâfiî, kavli-kadim eserleri olarak bilinen telifâtını Bağdat’a geldiği ikinci sefer esnasında yazdığı belirtilmiştir.³⁰³ Şâfiî’nin kavli-kadim olarak bilinen görüşleri 195-199 yıllarını kapsadığı düşünülmektedir.³⁰⁴ Kavli-Kadim öğrencilerinden en meşhur olanları Za‘ferânî (öl. 260/874),³⁰⁵ Kerâbîsî (öl. 248/862),³⁰⁶ Ebû Sevr (öl. 240/854)³⁰⁷ ve Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855)’dir.³⁰⁸ İlk iki talebesinin katkısı diğer ikisine nazaran daha belirleyici olmuştur. Nitekim Ebû Sevr ve Ahmed b. Hanbel, Şâfiî’den sonra onun çizgisini devam ettirmeyip müstakil mezheplere sahip olmuşlardır.³⁰⁹

Şâfiî’nin Bağdat’a ikinci gelişinden sonra Emin ile Me’mun arasındaki taht kavgası şehrin istikrarını bozmuş ve Şâfiî’nin şehirden ayrılmasına neden olmuştur. Daha sonra Bağdat’a üçüncü kez gelen Şâfiî, bu sefer yalnızca üç ay kalıp Mısır’a gitmiştir.³¹⁰ Şâfiî, Mısır’a geçtikten sonra uzun süredir muhasebesini yaptığı ve fikrî olgunluğa ulaştığı görüşlerini açıklayıp iki ekolden farklı bir metot benimsemiştir. Onun bu yeni görüşlerine kavli-cedîd denildiği gibi bu dönem öğrencilerine de Mısır Ashabı ya da kavli-cedîd ashabı denilmiştir. Şâfiî, Hanefî ile Mâlikîlerle giriştiği hesaplaşmanın bir benzerini kendi görüşleri içinde de yapıp bir iç hesaplaşmaya girmiştir. Bu hesaplaşma sonrası telif ettiği eserler, verdiği fetvalar ve öğrencileri kavli-cedîd olarak temayüz edip mezhebin teşekkülü Şâfiî’nin bu dönemi üzerine bina edilmiştir. Kavli-cedîd dönemi meşhur öğrencileri arasında ise Büveyfî (öl.

³⁰² Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 66.

³⁰³ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 98.

³⁰⁴ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 94. Mezheb-i kadim veya kavli kadim ifadesi İmam Şâfiî ile özdeşleşen bir kavramdır. Aslında mezheb-i kadim Şâfiî’nin hocası İmam Mâlik’in vefatı olan 179 yılından başlayıp Mısır’a gidiş tarihi olan 199 yıllarını kapsayan zamandaki görüşleri için kullanılır.

³⁰⁵ Bilal Aybakan, “Za‘ferânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/68-69.

³⁰⁶ Ahmet Nedim Serinsu, “Kerâbîsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/264-265.

³⁰⁷ Muhsin Koçak, “Ebû Sevr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/229-230.

³⁰⁸ Mehmet Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/75-85.

³⁰⁹ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 157-159.

³¹⁰ Beyhakî, *Menâkıb*, 1/220.

231/846),³¹¹ Müzenî (öl. 264/878),³¹² Rebî' b. Süleyman el-Murâdî (öl. 270/884)³¹³ ve Rebî' b. Süleyman el-Cîzî (öl. 256/870)³¹⁴ ön plana çıkmıştır.

Şâfiî'nin Mısır öncesi dönemi kapsayan Bağdat talebelerine kavli-kadim ashabı denildiği yukarıda aktarılmıştı. Kavli-kadim ashabı, mezhebin teşekkülünde kavli-cedid ashabı kadar ön plana çıkmamıştır. Mezhebin teşekkülüne katkıları merkeze alınarak Şâfiî'nin talebelerinden öne çıkanlar ile usûl-i fıkha katkısı olanlar kısaca ele alınacaktır.

Kavli-kadim öğrencilerinden Şâfiî fikhının rivayetinde Za'ferânî ön plana çıkarken fikhı en iyi bilen ise Kerâbîsî olduğu anlaşılmaktadır. Mısır Ashabına bakıldığında Şâfiî fikhının rivayetinde Rebî' b. Süleyman temayüz ederken fikhı en iyi bilen ise Müzenî olduğu görülmektedir. Bu sebepten ötürü Rebî' ile Za'ferânî, Müzenî ile Kerâbîsî birbirlerine benzetilmiştir. Bağdat ashabının Şâfiî mezhebine katkısı Mısır ashabına nazaran az olmuştur. Yukarıda değinildiği gibi Ebû Sevr ve İbn Hanbel'in zamanla Şâfiî'den ayrılıp müstakil mezhepler kurması bu duruma neden olan sebeplerden birisi olmuştur.³¹⁵

Kavli-cedid talebeleri Şâfiî'nin vefatından sonra yaptıkları ilmî çalışmalar neticesinde mezhebin teşekkülünü başlatmışlardır.³¹⁶ Bu döneme en çok katkısı olan öğrencileri Büveytî, Müzenî ve Rebî' b. Süleyman el-Murâdî'dir. Büveytî, Şâfiî'nin vefatından sonra ders halkasının başına geçmiş ve ondan ders alan talebeler vasıtasıyla Şâfiî fikhı yayılma imkânı bulmuştur. Büveytî, sadece tedris faaliyetleri ile yetinmeyip telifte de bulunmuş ve *el-Muhtaşar*'ı yazmıştır.³¹⁷ Müzenî ise Büveytî'nin vefatından sonra halkanın başına geçmiş ve elli yıl boyunca Şâfiî'nin *Risâle*'sini beş yüz sefer

³¹¹ Ahmet Özel, "Büveytî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/500-501.

³¹² Şükrü Özen, "Müzenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/246-250.

³¹³ Bilal Aybakan, "Rebî' b. Süleyman el-Murâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/296-297.

³¹⁴ Beşir Gözübenli, "Rebî' b. Süleyman el-Cîzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/37.

³¹⁵ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 157-159.

³¹⁶ Şâfiî mezhebinin ne zaman teşekkül ettiğine dair farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 26-57.

³¹⁷ Ahmet Özel, "Büveytî", 6/500-501.

okuduğunu ve her seferinde yeni şeyler öğrendiğini söylemiştir.³¹⁸ Kavl-i cedîd ashâbı arasında fikhî ve cedeli en iyi bilen olarak tanınan Müzenî hakkında Şâfiî, şöyle demiştir: “Müzenî şeytanla münazara etse onu da yener.”³¹⁹ Rebî‘ ise Şâfiî’nin eserlerini büyük çoğunluğunu rivayet etmekle temayüz etmiştir.³²⁰ Şâfiî’nin bu üç talebesi, ilim tedrisi için İslam dünyasının önemli merkezlerini gezen öğrencilere hem hadisi hem de Şâfiî fikhını öğretmişlerdir. Bu dönemde ilim seyahatlerinin temel amacı hadis öğrenmek olduğu bilinmekle beraber özellikle Şâfiî fikhını istinsah eden talebeler de olmuştur. Şâfiî’nin fikhını temin eden bu talebeler, kendi bölgelerine döndüklerinde Şâfiî fikhını da götürüp yaymışlardır. Şâfiî fikhının farklı bölgelere yayılmasına katkı sağlayan bu dönem öğrencilerinin çoğunun ehl-i hadis ekolüne mensup kişiler olduğu belirtilmiştir.³²¹ Bu şekilde Şâfiî fikhı henüz erken dönemlerde İslam dünyasının çoğu bölgesine yayılma imkânı bulunduğu zikredilmiştir.³²²

Şâfiî mezhebinin Mısır dışına çıkıp diğer İslam beldelerinde yayılma imkânı bulmasında Şâfiî’nin talebelerinin faaliyetleri neticesinde olmuştur.³²³ Mısır ashâbı sadece mezhebi yaymakla kalmayıp Şâfiî’nin eserlerini merkeze alıp tedris faaliyetlerini sürdürerek bir mezhep mefhumu içerisinde hareket etmeleri mezhebe intisap sürecini hızlandırmıştır.³²⁴ Ashap, Şâfiî’nin eserlerinin nakletmiş, Şâfiî’nin görüşlerine katkılarda bulunup açıklamış, bazı durumlarda ise Şâfiî’nin zamanında tartışılmayan meseleler hakkında fikir beyan edip sonraki dönem âlimleri için referans kaynağı olmuşlardır.³²⁵

Şâfiî’nin, *er-Risâle* ile hicri 3. asırda açtığı çığır, usûl düşüncesini geliştirmiştir. Bu dönemde müstakil çalışmalar yazılmamış olsa da belli başlı usûl konular ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Şâfiî’nin ashâbı da bu gelişmelere katkıda bulunmuş olup hem

³¹⁸ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 216.

³¹⁹ Sübkî, *Tabakât*, 2/93.

³²⁰ Sübkî, *Tabakât*, 2/94.

³²¹ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 179.

³²² Müzenî’den ders alan öğrencilerin Horasan, Irak ve Şamlı olduğuna dair bk. Sübkî, *Tabakât*, 2/95.

³²³ Şâfiî mezhebinin Irak bölgesinde yayılmasında Müzenî’nin öğrencileri Enmâtî ve Zekerîya es-Sâcî’nin katkısıyla olmuştur. Bu durum, Müzenî’nin mezhebinin yayılması hususundaki katkılarını göstermesi açısından önemlidir. Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 35.

³²⁴ Bu duruma Müzenî’nin konumu tartışmalıdır. Zira onun müstakil bir müçtehit mi yada Şâfiî müntesibi mi olduğu hususunda ihtilaf olmuştur. Bk. Özen, “Müzenî”, 32/246-247.

³²⁵ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 275-277.

hocalarından aldıkları usûlü ilerletme hem de muhaliflerin Şâfiî'ye yönelttiği tenkitlere cevap vermek amacıyla eser telif etmişlerdir.³²⁶

Ashabın usûl düşüncesinin şekillenmesinde *er-Risâle* en önemli kaynak olmuştur. Şâfiî'nin ashabı hocalarından sonra usûlde kıyasın hücciyeti, taklid konuları ve umum-husus gibi konulara yoğunlaştıkları zikredilmiştir.³²⁷ Nitekim Davud b. Ali ve oğlu Muhammed kıyası reddeden eserler telif etmişlerdir. Müzenî de kıyasın hücciyetini *Kitâbü'l-kıyas* ile temellendirmiştir.³²⁸ Bunun yanında Müzenî, emir-nehiy teorisini de geliştirmiştir. Şâfiî'nin ashabı arasında usûlde en çok mesai harcayan Müzenî olmuştur.³²⁹ Mezhep kaynakları usûlde sıklıkla Müzenî'den alıntılar yaparken diğer ashaptan ise neredeyse hiç bahsetmemişlerdir. Okuyucu, Kerâbîsî'ye yalnızca haber-i vahidin kat'i bilgi ifade etmesi açısından atıf yapıldığını ve Büveytî'nin ise mütevâtir haber konusu tartışmalarında isminin zikredildiğini belirtir.³³⁰

Şâfiî'nin öğrencilerine ait olduğu nakledilen eserler arasında bazıları usûl-i fıkha dairdir. Mısır ve Bağdat ashabı arasında sadece Büveytî, Müzenî ve Kerâbîsî'ye ait usûl eserleri olduğu nakledilmiştir. Bu usûl eserleri, Büveytî'nin günümüze ulaşan *el-Muhtaşar*'ı,³³¹ Müzenî'ye nispet edilen *İbtâlû't-taklîd, Kitâbü işbâti'l-kıyâs*³³² ve *Kitâbü'l-emr ve'n-nehî* ile Kerâbîsî'nin ise günümüze ulaşmayan usûl ve fûrû ile ilgili birçok telifatı olduğu bildirilir.³³³ Şâfiî'nin ashabı ilmî faaliyetleri yanında mezhebe önemli katkıları olan talebeleri de yetiştirmişlerdir.³³⁴ Bu talebelerin başında Enmâtî (öl. 288/901) gelmektedir. Enmâtî, Rebî' b. Süleyman el-Murâdî ile Müzenî'den ders almıştır.³³⁵ Enmâtî'nin Müzenî'ye talebeliği daha uzun sürmüş ve ondan hem Şâfiî

³²⁶ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 275-282.

³²⁷ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 276.

³²⁸ Özen, "Müzenî", 32/247.

³²⁹ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 278.

³³⁰ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 278.

³³¹ Sübkî, *Tabakât*, 2/163; Ahmet Özel, "Büveytî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992) 6/500-501. Büveytî, eserinde hocası Şâfiî'nin görüşlerine kısa kısa yer verirken Rebî' b. Süleyman el-Murâdî ile kendi görüşlerini de nakletmiştir.

³³² Şükrü Özen, "Müzenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/249. Müzenî'nin bu eserindeki bir alıntı için bk. ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîr*, 4/23.

³³³ Zerkeşî, *Siyer*, 12/79; Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkülü*, 277.

³³⁴ Şâfiî'nin talebelerinden Müzenî'den fıkıh dersi alanları aktarmak suretiyle Şâfiî fikhının sonraki nesillere aktarılmasında rol alan âlimleri vermek yeterli olsa gerek. Müzenî'den ders alanların başında İbn Huzeyme, Yûsuf b. Abdüla'lâ, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Ebû'l-Kâsım el-Enmâtî, İbn Ukayl el-Firyâbî ve Abdân el-Mervezî gelmektedir. Özen, "Müzenî", 32/246.

³³⁵ Sübkî, *Tabakât*, 2/301.

fikhını hem de hadis ilmini öğrenmiştir. Enmâtî ikinci kuşak Şâfiîleri arasında mezhebi en iyi bilen olarak geçmektedir. Enmâtî'yi önemli kılan etkenlerden biri Şâfiî mezhebinin onun vasıtasıyla Mısır'dan Bağdat'a girmesini sağlamasıdır. Enmâtî'yi mezhep için değerli kılan bir diğer husus ise Müzênî ile İbn Süreyc arasındaki irtibatı sağlamasıdır.³³⁶ Enmâtî'nin talebeleri arasında İbn Süreyc, Ebû Saîd İstahrî, Ebû Ali İbn Hayrân, Mansûr et-Temîmî ve Ebû Hafs İbnü'l-Vekîl gibi Şâfiî âlimler yer alır.³³⁷

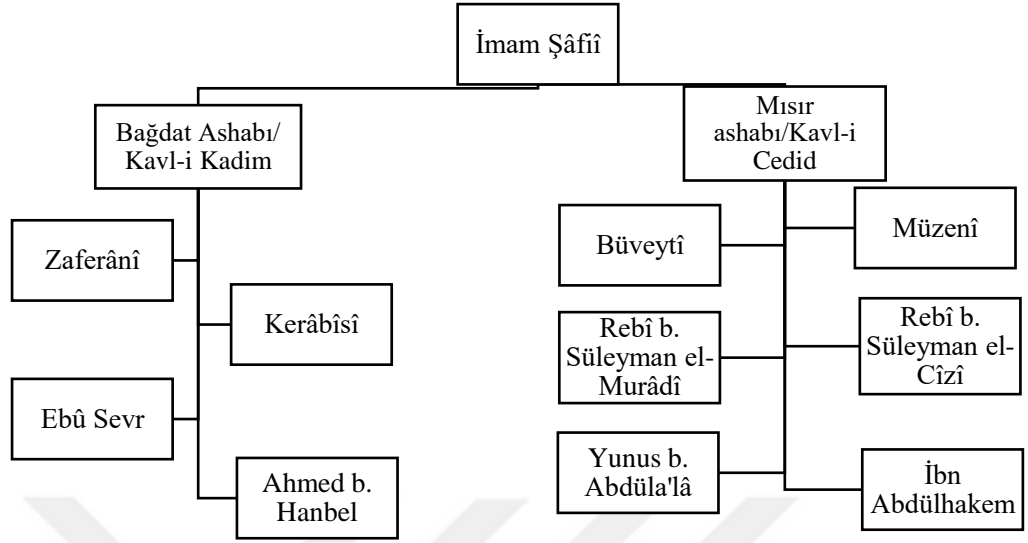
İkinci kuşak Şâfiîleri arasında Enmâtî'den sonra “Dört Muhammed” olarak bilinen Ebû Abdullah el-Mervezî (öl. 294/907), İbnü'l-Münzir (öl. 309-310/923), Ebû Câfer et-Tâberî (öl. 310/923) ve İbn Huzeyme (öl. 311/924)³³⁸ adındaki âlimler ön plana çıkmaktadır. Bu dört âlimin isminde Muhammed olduğu için literatürde Dört Muhammed olarak geçmektedirler. Dört Muhammed'in Şâfiî çevrelerle ilişkisi olduğu bilinmesine rağmen Şâfiî mezhebine bağlı olup olmadıkları tartışma konusu olmuştur.³³⁹

³³⁶ Sübkî, *Tabakât*, 2/301.

³³⁷ Nail Okuyucu, “Enmâtî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1/405.

³³⁸ Şîrâzî, *Tabakât*, 105; Mustafa Işık, “İbn Huzeyme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/80. İbn Huzeyme'nin Şâfiî fikhını Za'ferânî ve Müzenî'den aldığı aktarılmıştır.

³³⁹ Sübkî, *Tabakât*, 3/102; Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 35-40.

Tablo 1: İmâm Şâfiî'nin Talebeleri

2.1.3. İbn Süreyc'in Usûl İlmine Katkıları

Tam adı Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Kâdî el-Bağdâdî olan İbn Süreyc, 249/863 yılında Bağdat'ta doğmuştur.³⁴⁰ Genç yaşta hadis ilmî ile meşgul olduğu anlaşılan İbn Süreyc, İmam Şâfiî'nin öğrencisi Za'ferânî ve Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/889) başta olmak üzere birçok kişiden hadis dinlemiştir.³⁴¹ Şâfiî'nin seçkin talebeleri olan Müzenî ve Rebî'î'nin ashabından olan Enmâtî'den fıkıh öğrenmiştir.³⁴² Yukarıda değinildiği üzere Enmâtî, Şâfiî fikhını Mısır'dan Bağdat'a taşımıştır. Enmâtî'nin öğrencisi İbn Süreyc ile beraber Şâfiî fikhı Irak bölgesinde yayılmaya başlamıştır. Bu yayılma sadece Irak bölgesiyle sınırlı kalmayıp İbn Süreyc ve öğrencileri vasıtasıyla birçok bölgeye taşınmıştır.³⁴³ İbn Süreyc tedris ve telif faaliyetleri sonucu mezhebin yayılmasını hızlandırırken bir yandan da çeşitli vazifeler üstlenmişti. Onun bu vazifeleri sırasında bir müddet kâtiplik ve Şîrâz kadılığı yaptığı bilinmektedir.³⁴⁴ Hatta Şâfiî mezhebinde atanan ilk kâdımın İbn Süreyc olduğu aktarılmaktadır.³⁴⁵

Hocası Enmâtî ile Müzenî-Şâfiî silsilesine bağlanan İbn Süreyc'in, Müzenî dâhil Şâfiî ashabının hepsini geçtiği kabul edilir.³⁴⁶ Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin övgüyle bahsettiği İbn Süreyc³⁴⁷, mezhebe olan katkısından dolayı "Küçük Şâfiî" olarak anılmıştır.³⁴⁸ İbn Süreyc'in Şâfiî mezhebi için merkezi bir şahsiyet olduğunu çeşitli zaviyelerden bakarak anlamak mümkündür. Zira o, mezheplerin teşekkül

³⁴⁰ İbn Süreyc'in doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber Zehebî, 240'lı yıllarda doğduğunu söyleyip hangi yıl olduğunu söylememiştir. İbn Hallikân ve Sübkî'nin aktardığı bilgilere göre hicri 306 yılında 57 yaşında iken vefat etmiştir. Sübkî bu bilgiler hususunda icmâ olduğunu bildirmektedir. Bu bilgiler ışığında İbn Süreyc'in doğum tarihinin hicri 249 yılı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bk. Şîrâzî, *Tabakât*, 108-109; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/67; Zehebî, *Siyer*, 14/201; Sübkî, *Tabakât*, 3/25-26; Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 94; Şükrü Özen, "İbn Süreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/363.

³⁴¹ Zehebî, *Siyer*, 14/201.

³⁴² Şîrâzî, *Tabakât*, 109; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/66; Sübkî, *Tabakât*, 2/301.

³⁴³ Şîrâzî, *Tabakât*, 109.

³⁴⁴ Şîrâzî, *Tabakât*, 109; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 183.

³⁴⁵ Özen, "İbn Süreyc", 20/363. Bu görevi kabul ettiği için mezhebin önde gelen âlimlerinden biri olan İbn Hayran tarafından tenkit edilmiştir.

³⁴⁶ Şîrâzî, *Tabakât*, 109.

³⁴⁷ Ebû Hâmid şöyle demiştir: "Biz onunla fikhın ayrıntılarında değil ancak zahiri konularında yarışırız". Şîrâzî, *Tabakât*, 109.

³⁴⁸ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 183; Özen, "İbn Süreyc", 20/363.

evresinde olduğu bir dönemde yaşamış ve Şâfiî mezhebinin klasik bir mezhep yapısına sahip olmasını sağlamıştır. Bu konuda çalışmalar yapan Christopher Melchert, bir mezhebin klasik anlamda mezhep olarak anılabilmesi için belli bir hoca ve talebe zinciri, düzenli bir tedris faaliyetine sahip olması gerektiğini belirtir.³⁴⁹ Ona göre fıkıh mezhebi, hadis ve re'yi ortak bir noktada buluşturmanın ürünüdür. Melchert, İbn Süreyc'in bu bakış açısını merkeze alarak söz konusu dengeli tavrının neticesinde ilk fikhî mezhep olan Şâfiî mezhebini tesis ettiğini açıklar.³⁵⁰

İbn Süreyc, yaşadığı dönem itibariyle fıkıh usûlüne yaptığı katkılarla öne çıkmıştır.³⁵¹ Fıkıh usûlünün ortaya çıkışında İmam Şâfiî'nin ismi ön plana çıksa da Hallaq'a göre İmam Şâfiî ve eseri *er-Risâle*'ye olan yoğun ilgi İbn Süreyc ile başlamıştır.³⁵² Hallaq'ın bu iddiaları İbn Süreyc'in fıkıh usûlü tarihindeki yeri bakımından önemlidir.

İbn Süreyc'in usûl ilmindeki yerini, kelâmcı yönünden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Zira İbn Süreyc, fıkıh ve hadis eğitimi yanında kelim eğitimi de almıştır. Bunun bir gereği olarak İbn Süreyc, “fakîh” ve “usûlcü” sıfatları yanında bir de “mütekellim” olarak tanınmıştır.³⁵³ Şâfiî mezhebinde kelama mesafeli duruş, İmam Şâfiî, talebeleri, Enmâtî ve Dört Muhammed'e kadar devam etmiştir.³⁵⁴ İbn Süreyc Şâfiî mezhebi içindeki bu hâkim görüşün dışına çıkmıştır. Bundan dolayı onun Bağdat Şâfiîliğini yeni bir boyuta geçirdiğini söylemek mümkündür. Zira İbn Süreyc ile aynı dönemde yaşayan Horasan Şâfiîliği ehl-i hadis çizgisindeyken İbn Süreyc önderliğindeki Bağdat Şâfiîliği hadis ve re'yi birleştirerek

³⁴⁹ Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, Der. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 58.

³⁵⁰ Klasik mezhep yapısı için yukarıdaki şartlara ek olarak mezhep Tabakat kültürünün başlaması ve talebelerin telâzîm ve ashâb şeklinde ayrılmasını da eklemiştir.

³⁵¹ İbn Süreyc'in usûl düşüncesinin ayrıntıları için bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 432-438; Melchert, *Sünnî Düşünce*, 57-60; Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 143-154.

³⁵² Bu iddianın geçersizliği için Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 432; Okuyucu, Nail, “Hicrî Üçüncü Asırda İmam Şâfiî'nin Eserlerinin Rivayeti ve *er-Risâle*'nin Okunurluğu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2016), 23-56.

³⁵³ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1978), 1/299; Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 433.

³⁵⁴ Ancak Kerâbîsî gibi kelama meyilli olan bir damarın varlığını da belirtmek gerekir.

mezhebi tesis etmiş³⁵⁵ ve kelama kapı aralamıştır. ³⁵⁶ İbn Süreyc'in, kelim ilminde kullanılan yöntemlerin fıkıh usûlüne zarar vermediğini düşünüp bu metotları usûle eklediği belirtilmiştir. Buradan hareketle Şâfiî usûlcülerin geneli tarafından benimsenen *Mütekellimûn tarîkinin* İbn Süreyc ile birlikte oluştuğu yorumu yapılmıştır.³⁵⁷ Kelamcı usûlcülerin tercih ettiği bu yöntemin köklerinin İbn Süreyc'e kadar uzandığı söylenmiştir.³⁵⁸ İbn Süreyc'in, kelim ile fıkıh arasında kurduğu bu irtibat neticesinde fıkıh usûlünün doğuşunu hızlandırdığı iddia edilmiştir.³⁵⁹ İbn Süreyc, mütekellimûn usûlcülerin kitaplarında yer verdikleri hüsün-kubuh, nimet verene şükür ve şeriat gelmeden önce eşyanın durumu gibi konularda görüş beyan ettiği belirtilmiştir.³⁶⁰ Ayrıca İbn Süreyc mezhebini savunmak ve muarızlarının tenkitlerine cevap vermek suretiyle fıkıh usûlü ve cedel ilminin kurucuları arasında sayılmıştır.³⁶¹

İbn Süreyc'in bazı konularda Mu'tezile ve Hanefilere uyması ve Eş'arî kelamının Şâfiîler arasında yaygınlık kazanması neticesinde artık kabul edilemez durumda olan birçok görüşünün sonraki mezhep âlimleri tarafından tenkit edilmesine neden olmuştur.³⁶² Bu tür sebeplerden ötürü İbn Süreyc'in savunduğu usûlî görüşlerin, sonraki dönem âlimleri tarafından dikkate alınmadığı belirtilmiştir.³⁶³

İbn Süreyc, *el-Vedâi'* kitabında belli başlı usûl konularını ele aldığı aşağıda belirtilecektir. İbn Süreyc'in eserinde ele aldığı usûl konularının dönemin tartışılan konuları olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuların yanı sıra sonraki kaynaklar, İbn Süreyc'ten elfâz bahisleri, içtihat hata-isabet ve taklit meselelerinden atıfta bulunmuşlardır.³⁶⁴ Zira taklit konusunda Müzenî ile aralarında ihtilaf söz konusudur. Müzenî'nin aktardığına göre İmam Şâfiî onları taklitten menetmiştir. Dolayısıyla taklit

³⁵⁵ Melchert, *Sünnî Düşünce*, 59.

³⁵⁶ İlgili başlık altında inceleyeceğimiz üzere İbn Süreyc'in bu tavrı öğrencisi Ebû İshâk el-Mervezî'yi etkilemiş olmalı ki İmam Eş'arî'nin onun talebeleri arasında kelamî görüşlerini yaymasına müsaade etmiştir.

³⁵⁷ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 433.

³⁵⁸ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 433.

³⁵⁹ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 434.

³⁶⁰ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 434-435.

³⁶¹ Özen, "İbn Süreyc", 20/364.

³⁶² Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 437.

³⁶³ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 437.

³⁶⁴ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi*, 438.

etmek caiz değildir.³⁶⁵ İbn Süreyc, Müzenî'ye karşı çıkıp onun bu görüşünün mezhebi ifsad ettiğini belirtmektedir.³⁶⁶ İbn Süreyc ise taklidin meşru bir yöntem olduğunu savunmuş ve talebeleri vasıtasıyla bu görüşlerini yaymıştır. Hatta bir müçtehidin bile zamanı olmaması durumunda başka bir müçtehidi taklit edebileceğini söylemiştir.³⁶⁷

Klasik anlamda Şâfiî doktrinin bir mezhep hüviyetine bürünmesindeki başarısı ve telif faaliyetleri yanı sıra İbn Süreyc'in dördüncü yüzyılda yaşamış ashabın çoğunun hocası olduğu anlaşılmaktadır. Taberistân, Şîrâz ve Bağdat'ta birçok öğrenciye ders vermiştir. Bu öğrencilerinden bir kısmı şunlardır: İbnü'l-Kâss et-Taberî (öl.335/946-947), İbn Ebî Hureyre (öl. 345/956), Ebû Ali İbn Ebî Hayrân (öl. 320/932?), İbnü'l-Kattân (öl. 359/970), Ebû İshâk el-Mervezî (öl. 340/951), Kaffâl eş-Şâfi el-Kebir (öl. 365/976), Ebû Hafs Ömer b. Ahmed, Ebû Bekr es-Sayrafi (öl. 330/942).³⁶⁸ İbn Süreyc'in öğrencileri ile ilgili ayrıntılı bilgi bir sonraki konuda verilecektir. Ayrıca her yüzyılın başında bir müceddidin çıkacağını bildiren hadisin bir gereği olarak Şâfiîler arasında yaygın olan kanaate göre İbn Süreyc'in 3. yüzyılın müceddidi olduğu kabul edilir.³⁶⁹

İbn Süreyc'e nispet edilen eserlerin dört yüz civarı olduğu aktarılmışsa da bunlardan sadece üçü günümüze ulaşmıştır. Bu eserlerinden bazıları şunlardır:

1. *el-Vedâ'î li-mansûsi's-şerâ'î*: Özen'in aktarımına göre bu eserde fikhî meseleler ile ilgili kitap, sünnet, icmâ ve aklî deliller kısaca verilmişken kitabın sonunda ise icmâ, nesih, kıyasın ispatı, sünnetin çeşitleri gibi konulara yer verilmiştir.³⁷⁰

2. *er-Red 'alâ İbn Dâvûd fi'l-kıyâs*

3. *er-Red 'alâ İbn Dâvûd fi mesâ'ile i'teraza bihe's-Şâfi'î*,

4. *İşbâtü'l-kıyâs*

³⁶⁵ Ebû İbrâhîm İsmâil b. Yahya el-Müzenî, *Muhtasaru'l-Müzenî Fi Fürûi's-Şâfi'îyyeti*, Thk. Muhammed Abdülkadir Şahin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1998), 7.

³⁶⁶ Özen, "İbn Süreyc", 20/364.

³⁶⁷ Özen, "İbn Süreyc", 20/363.

³⁶⁸ Tam liste için bk. Aybakan, *İmam Şâfiî*, 185-186.

³⁶⁹ Sübkî, *Tabakât*, 3/23.

³⁷⁰ Özen, "İbn Süreyc", 20/363.

5. *el-Aksâm ve 'l-hışâl*.³⁷¹

2.1.4. İbn Süreyc'in Öğrencilerinin Katkıları

İbn Süreyc'in çok sayıda öğrencisi olmuştur. Bütün öğrencilerini ele almamız mümkün olmadığından dolayı konumuzun sınırları dışına çıkmamak gayesiyle fıkıh usûlünde öne çıkanları tespit edildiği kadarıyla incelenecektir.

1. İbnü'l-Kâss et-Taberî (öl. 335/946)

Asıl adı, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ahmed et-Taberî el-Bağdâdî olan İbnü'l-Kâss, İbn Süreyc'ten fıkıh ilmini öğrenmiştir.³⁷² Öğrencileri arasında Kâdî Ebû Ali Hasan b. Muhammed ez-Zücâcî, Osmân b. Abdullah et-Tarsûsî, Mûsâ b. İbrâhim el-Verrâk ve Ebû Zer Hıdr b. Ahmed et-Taberî gibi âlimler yer almaktadır.³⁷³ Öğrencilerinin nisbelerinden görüleceği üzere Taberistân, Tarsus ve Bağdat gibi merkezlerde bulunmuştur. Hatta Tarsus kâdılığı yapıp orada hicri 335 yılında vefat ettiği aktarılmıştır.³⁷⁴ İbnü'l-Kâss'ın farklı bölgelerde devam eden tedris faaliyetleri Irak merkezli gelişen Şâfîliğin farklı bölgelerde fikhî faaliyetleri yürütecek düzeyde geliştiğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca İbnü'l-Kâss'ın öğrencisi olan Kâdî Ebû Ali ez-Zücâcî'nin Ebü't-Tayyîb et-Taberî'nin hocası olduğu aktarılmıştır. ez-Zücâcî'nin talebesi olan Taberî de Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin hocasıdır.³⁷⁵ Irak Şâfîî ekolünün ve fukahâ Şâfîîlerinin öncüsü olan Şîrâzî'nin hoca silsilesini İbn Süreyc'e bağlayan kanalda İbnü'l-Kâss ve öğrencisi ez-Zücâcî de yer almıştır.

İbnü'l-Kâss'ın eserleri arasında *et-Telhîş*, *Edebü'l-kâdî*, *Cüz' fihî fevâ'idü hadîsi Ebî 'Umeyr ve Delâ'ilü'l-kibleyi* saymak mümkündür.³⁷⁶ Bu eserler arasında *et-Telhîş* her ne kadar fûrû fıkıhla ilgili bir eser olsa da eserin baş tarafında usûl konularını

³⁷¹ Sübkî, *Tabakât*, 3/23; Özen, "İbn Süreyc", 20/365. *El-Aksâm* kitabının İbn Süreyc'e aidiyeti şüphelidir. Nitekim Ahmet Temel, bu eserin Ebû Bekir el-Haffaf'a ait olduğunu söylemektedir. Bk. Ahmet Temel, *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Uşûl al-Fiqh between al-Shâfi'î and al-Jaşşâs during the 3rd/9th and Early 4th/10th Centuries* (California: University Of California Santa Barbara, Doktora Tezi, 2014), 22-23.

³⁷² Zehebî, *Siyer*, 15/371; Sübkî, *Tabakât*, 3/59.

³⁷³ Sübkî, *Tabakât*, 3/59; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/106.

³⁷⁴ Şîrâzî, *Tabakât*, 1/111; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/107.

³⁷⁵ Şîrâzî, *Tabakât*, 1/117.

³⁷⁶ Şîrâzî, *Tabakât*, 1/111; Sübkî, *Tabakât*, 3/59;

da içermesi bakımından önemlidir.³⁷⁷ Bu konular istihsan, taklid ve mürsel hadislerdir.³⁷⁸ İbnü'l-Kâss'ın mezkûr konuları ele alması yaşadığı dönemde bu usûlî konuların tartışıldığını akla getirmektedir. Bu üç mesele de Şâfiî mezhebinde tartışılmalı konular arasındadır. Zira bu konulardan biri olan istihsan, İmam Şâfiî'nin çok sert bir tavırla eleştirdiği bir mevzu olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷⁹ Bu konuda Şâfiî'nin tavrı net olmasına rağmen Şâfiî'nin de istihsanı kullandığı muarızları tarafında Şâfiîlere yöneltilmiş olmalıdır. İbnü'l-Kâss'ın bundan dolayı bu konuları eserinde ele aldığı bir takım çağdaş araştırmalarda iddia edilmiştir.³⁸⁰ İbnü'l-Kâss'ın ele aldığı tartışılmalı meselelerden biri olan taklit konusu da Şâfiîler arasında tartışılmalıdır.³⁸¹ Zira Müzenî, kitabının hemen başında İmam Şâfiî'nin onları taklitten men ettiğini açıklarken³⁸² İbn Süreyc ise taklit konusunda bir beis olmadığını hatta araştırma imkânı olmayan bir âlimin başka bir âlimi taklit etmesi gerektiğini de ifade etmiştir.³⁸³ İbnü'l-Kâss ise İmam Şâfiî'nin sadece iki meselede taklitte bulunduğunu ifade ederek bu iki meseleyi aktarmıştır. İbnü'l-Kâss'ın aktardığı usûl konularından sonuncusu ise mürsel hadislerdir.³⁸⁴ Bilindiği üzere İmam Şâfiî yalnızca Saîd b. el-Müseyyeb'in mürsellerini kabul etmiştir.³⁸⁵ İbnü'l-Kâss'ın aktardığı bu konuların kendi döneminde mezhepler arasında tartışılan meseleler arasında olmasını göstermesi bakımından önemlidir.

2. Ebû Bekr es-Sayrafî (öl. 330/941)

Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah es-Sayrafî, Bağdat Şâfiî fakihlerinden olup İbn Süreyc'ten fıkıh ilmini tahsil etmiştir.³⁸⁶ Sayrafî, ashab-ı vücûhtan olup Şâfiî'den sonra usûlü en iyi bilen olarak nitelenmiştir.³⁸⁷ Usûl, kıyas ve münazara gibi alanlarda

³⁷⁷ Ebu'l-Abbas Muhammed b. Ebî Ahmed Muhammed b. Ya'kûb İbnü'l-Kâss, *et-Telhîş*, thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd – Ali Mu'avvad (Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1431/2010), 73-75; Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 154-155.

³⁷⁸ Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 155.

³⁷⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 510-513.

³⁸⁰ Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 154-155.

³⁸¹ İbnü'l-Kâss, *et-Telhîş*, 73.

³⁸² Müzenî, *Muhtasar*, 7.

³⁸³ Özen, "İbn Süreyc", 20/363.

³⁸⁴ İbnü'l-Kâss, *et-Telhîş*, 73.

³⁸⁵ Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 538, No: 1574.

³⁸⁶ Sübkî, *Tabakât*, 3/186-187; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 215.

³⁸⁷ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/116.

öne çıkıp İmam Eş‘arî ile münazaralarda bulunmuştur.³⁸⁸ Usûl alanında benzersiz bir eser yazdığı belirtilmiştir. Aynı zamanda mezhep içinde şürût ile ilgili ilk eser telif eden kişi olduğu belirtilmiştir.³⁸⁹ Telif ettiği eserler ise şunlardır: *Şerhu’r-Risâle*, *Kitâbün fi’l-icmâ*, *Kitâbün fi’s-şürût*.³⁹⁰ Sayrafî, 330/942 yılında vefat etmiştir.³⁹¹

3. İbn Ebî Hureyre (öl. 345/956)

Ebû Ali el-Hasan b. Ebû Hureyre, fıkıh ilmini İbn Süreyc ve onun öğrencisi Ebû İshâk el-Mervezî’den öğrenmiştir. Bir müddet kâdılık yapan İbn Ebî Hureyre, Bağdat’ta fıkıh okutmuş ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir.³⁹² Hocası Ebû İshâk’tan sonra Bağdat’ta Şâfiî mezhebi riyaseti ona geçmiştir. İbn Ebî Hureyre, Müzenî’nin *el-Muhtaşar*’ına şerh yazmış, talebesi Ebû Ali et-Taberî(öl.350/961) de bu şerhe talik yazmıştır.³⁹³

İbn Süreyc’in öğrencilerinden olduğu belirtilen Ebû Ali İbn Ebî Hayrân (öl.320/932)’ın *Kitâbu’l-latîf* ve *Kitâbu’l-mukeddîmât* adında eserleri olduğu zikredilmiştir.³⁹⁴ İbn Süreyc’in bir diğer talebesi olan Ebû’l-Velîd Hasan b. Muhammed en-Nisâbûrî (öl. 349/960)’nin ise *Risâle*’ye şerh yazdığı belirtilmiştir.³⁹⁵

İbn Süreyc’in talebelerinden en son vefat eden İbnü’l-Kattân’dır (öl. 359/970). Onun vefat ile beraber İbn Süreyc’in talebelerinin devrinin kapandığını bundan sonra Ebû İshâk el-Mervezî’nin talebelerinin mezhebi sahiplenmekte aktif rol aldıklarını belirtmek gerekir.³⁹⁶

4. Ebû İshâk el-Mervezî (öl. 340/951)

Ebû İshâk İbrahim b. Ahmed el-Mervezî; Abdan el-Mervezî, İstahrî ve İbn Süreyc’ten ders almıştır. Ebû İshâk el-Mervezî, yukarıda zikrettiğimiz İbn Süreyc’in

³⁸⁸ Sübkî, *Tabakât*, 3/186.

³⁸⁹ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 215.

³⁹⁰ Sübkî, *Tabakât*, 3/186.

³⁹¹ Sübkî, *Tabakât*, 3/186; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 215.

³⁹² Şîrâzî, *Tabakât*, 112-113.

³⁹³ İbn Ebî Hureyre’nin talebesi olan Ebû Ali et-Taberî, usûl, fıkıh ve cedel alanlarında da eser yazmıştır.

Bir de yazdığı *el-Muharrer* adlı eseri mücerret hilaf ilmine dair yazılan ilk eser olduğu söylenmiştir.

Sübkî, *Tabakât*, 3/280; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 218.

³⁹⁴ Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 98.

³⁹⁵ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 186.

³⁹⁶ Şîrâzî, *Tabakât*, 113; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 218; Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 99.

öğrencileri arasında en meşhurdur. Usûl ve fûrû alanında yetkin eserler yazmıştır.³⁹⁷

Bu eserleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Şerhu Muhtaşari 'l-Müzenî (İmam Şâfiî'nin öğrencisi Müzenî'nin eserini yaklaşık sekiz ciltte şerhettiği ve bu esere ait en güzel şerhlerden biri olduğu kaydedilir), *Kitâbü't-Tavassuţ beyne 'ş-Şâfiî 'î ve 'l-Müzenî* (Müzenî'nin adı geçen eserde Şâfiî'ye itirazlarıyla ilgili olarak yazdığı bu eserde bazan onun görüşünü desteklemiş, bazan da karşı çıkmıştır), *el-Fuşûl fi ma 'rifeti 'l-uşûl, eş-Şürûţ ve 'l-veşâ'ik, el-Veşâyâ ve Hisâbü'd-devr, Kitâbü 'l-Huşûş ve 'l-'umûm*.³⁹⁸

Mervezî, uzun bir müddet Bağdat'ta kalmış hocası İbn Süreyc'ten sonra mezhebin tartışmasız en önde gelen âlimi olup Irak'ta Şâfiî mezhebinin riyaseti onun uhdesine geçmiştir. Ömrünün son yıllarını Mısır'da geçirip 340/951 yılında orada vefat etmiştir.³⁹⁹ Ebû İshâk el-Mervezî çok sayıda talebe yetiştirip mezhebin yayılmasına katkı sağlamıştır. Öğrencileri arasında en tanınanları şu şekilde sıralanabilir: Ebû Hâmid el-Merverrûzî (öl. 363/970), İbn Ebû Hüreyre, Ebû Zeyd el-Mervezî (öl. 371/981), Ebû Sehl es-Su'lûkî, ed-Dârekî (öl. 375/985), Mâsercisî (öl. 383/993) ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-936).⁴⁰⁰ Ebû İshâk el-Mervezî'nin Şâfiî gelenekleri içerisinde merkezi bir konuma sahip olmasında şu iki unsur etkilidir: Eş'arî kelamının onun zamanında ve onun etkisiyle Şâfiîler arasında yayılmış olması. İkinci olarak da hem Irak hem de Horasan Şâfiî geleneklerinin hocası olarak kabul edilmesidir. Ebû İshâk el-Mervezî'den sonra Şâfiî mezhebi Irak ve Horasan bölgelerinde iki ayrı grup şeklinde ayrılmaya başlamıştır.⁴⁰¹ Bu iki bölge hoca silsilesinde Ebû İshâk el-Mervezî'de birleşmektedir.⁴⁰² Zira Irak Şâfiîliğinin kurucusu

³⁹⁷ Ebû'l-Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ahmed b. Mülakkın, *el-İkdü'l-müzheb fi tabakâti hameleti'l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî ve Seyyid Mühennâ (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı. 1417/1997), 42.

³⁹⁸ Ahmet Özel, "Ebû İshâk el-Mervezî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/235.

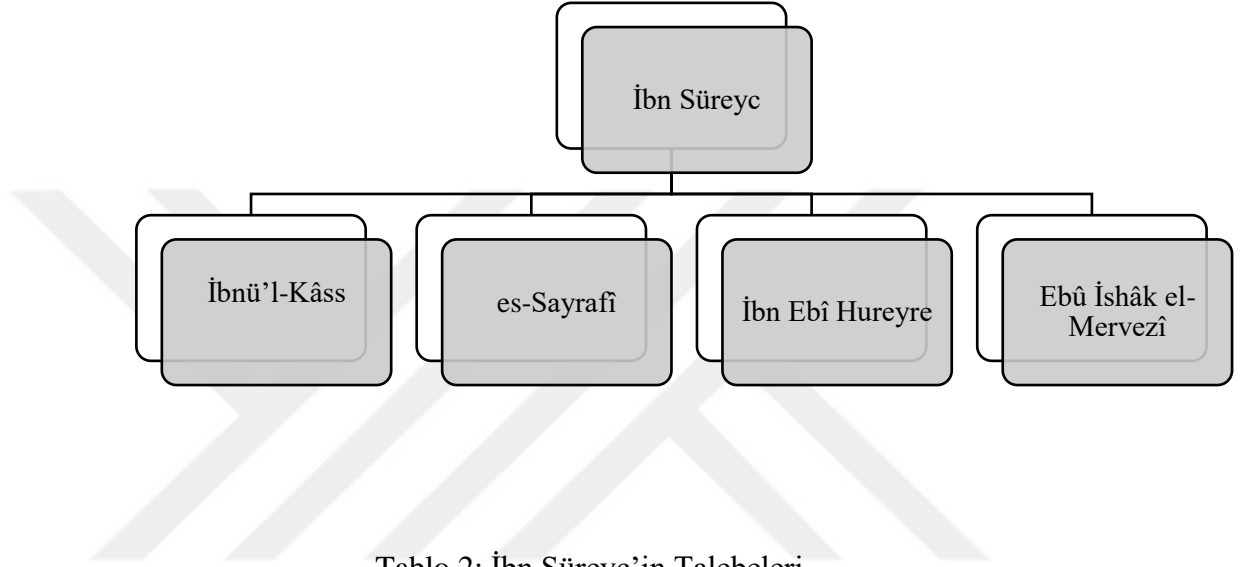
³⁹⁹ İbnü'l-Mülakkın, *el-İkdü'l-müzheb*, 42; Özel, "Ebû İshâk el-Mervezî" 29/234-235.

⁴⁰⁰ Şîrâzî, *Tabakât*, 114-117; İbnü'l-Mülakkın, *el-İkdü'l-müzheb*, 42; Aybakan, İmam Şâfiî, 193-194; Özel, "Ebû İshâk el-Mervezî" 29/234-235. Eş'arî'yi, Ebû İshâk öğrencisi olarak vermektense ziyade çağdaşı olarak vermek daha makul durmaktadır. Zira ikisi de aynı zaman aralıklarında yaşamış hatta Eş'arî, Ebû İshâk'tan önce vefat etmiştir. Eş'arî, Ebû İshâk'tan Şâfiî fikhını öğrenirken Ebû İshâk'ta ondan kelimeler aldığını belirtmiştir.

⁴⁰¹ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 195. Bu ayrışma Ebû İshâk ile Nevevî arasındaki dönemde yaşayan âlimlerin bu iki çizgiden biriyle bağlantılı olmasını sebep olmuştur. Zaman içinde iki çizgiyi birleştirme girişimleri olsa da Nevevî ile birlikte bu ayrım son bulmuştur.

⁴⁰² Nevevî'nin hoca silsilesi için bk. Aybakan, *İmam Şâfiî*, 195-196.

Ebû Hâmid el-Merverrûzî ile Horasan Şâfîliğinin kurucusu el-Kaffâl el-Mervezî es-Sağir (öl. 417/1026) Ebû İshâk'ın talebelerinden ders almışlar.⁴⁰³ Nitekim Nevevî de onun hem Horasan hem de Irak ashabının reisi olduğunu ifade eder.⁴⁰⁴

Tablo 2: İbn Süreyc'in Talebeleri

2.1.5. Ebû İshâk el-Mervezî'nin Talebelerinin Katkısı

Ebû İshâk el-Mervezî'nin talebelerinden el-Kâdî Ebû Hâmid el-Merverrûzî ile ed-Dârekî Irak bölgesinin önde gelen Şâfî fakihleri iken el-Mâsercisî, Ebû Zeyd el-Mervezî ve Ebû Sehl es-Su'lûkî Horasan bölgesi Şâfîliğinin öne çıkan fakihleridirler. Buradan anlaşılmaktadır ki Ebû İshâk el-Mervezî'yi mezhep literatüründe değerli kılan hususlarında başında onun Irak ve Horasan merkezli Şâfî fakihlerinin çoğunun hocası olmasıdır. Nitekim Ebû İshâk'tan sonra Şâfî mezhebi varlığını bu iki çizgiden

⁴⁰³ Aybakan, *İmam Şâfî*, 19altıncıAybakan burada Kaffâl el-Mervezî'nin Ebû İshâk'ın talebesi olarak takdim etmektedir. Ancak Kaffâl'in ders aldığı hocaları arasında Ebû İshâk'ın isminin geçmediği yerlerde olmuştur. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-luğât*, thk. Mustafa Abdülkadir 'Atâ, 1/34; Cengiz Kallek, "Abdullah b. Ahmed Kaffâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/146.

⁴⁰⁴ Eşit, *Şâfî Fıkıh Usûlü*, 101; Aybakan, *İmam Şâfî*, 195.

Nevevî'ye kadar devam ettirecektir. Ebû İshâk el-Mervezî'nin ashabının mezhebe katkısı telifatlarından ziyade tedris faaliyetleri yolu ile olmuştur. Ebû İshâk'ın ashabı Irak ve Horasan'da mezhebin yayılmasında pay sahibi olup hicri beşinci asır fakîhlerine fıkıh öğretmişlerdir. Şimdi Ebû İshâk'ın öğrencilerinden önemli olanlarını zikredip sonraki döneme etkileri ele alınacaktır.

a. Ebü'l-Kasım ed-Dârekî (öl. 375/986)

Dârekî, Asbahan'ın yakınlardaki Dârek köyünde doğduğu için Dârekî olarak anılmıştır.⁴⁰⁵ Anne tarafında muhaddis olan dedesinden hadis, Ebû İshâk el-Mervezî'den de fıkıh öğrenmiştir.⁴⁰⁶ Dârekî, Nişâbûr ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde uzun yıllar fıkıh okutmuştur. Hocasından sonra Bağdat'taki tedris faaliyetinin onun yetkisine geçtiği aktarılmıştır.⁴⁰⁷ Dârekî'nin Bağdat ve diğer beldelerin çoğunun ileri gelen fakihlerin hocası olduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁸ Irak Şâfiî ekolünün kurucusu Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin hocası olan ed-Dârekî,⁴⁰⁹ yetiştirdiği öğrencilerle mezhebe hizmet etmiştir. Öğrencisi Ebû Hâmid el-İsferâyînî, ondan daha fakih kimse görmediğini söylemiştir.⁴¹⁰ Ashabu'l-vücûhtan olan ed-Dârekî'nin eser telif ettiği bilinmemektedir.⁴¹¹ Ed-Dârekî'nin talebesi olan Ebû Abdullah el-Beydavî (öl. 424/1033) Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin hocaları arasında sayılmaktadır.⁴¹²

b. Ebû Hâmid el-Merverrûzî (öl. 362/973)

Ebû İshâk el-Mervezî'nin Irak ashabından öne çıkan diğer talebesi Ebû Hâmid el-Merverrûzî'dir. Tabakât kitapları onun fikhı Ebû İshâk el-Mervezî'den aldığını belirtmektedirler.⁴¹³ Daha sonra Basra'ya geçtiği anlaşılan Ebû Hâmid, Basra Şâfiîlerinin fıkıh hocası olmuştur. Müzenî'nin eserini şerh ettiği ve fıkıh usûlü alanında tasnifinin olduğu belirtilmektedir.⁴¹⁴

c. Ebû Sehl es-Su'lûkî (öl. 369/980)

Ebû Sehl es-Su'lûkî, Horasan'da Şâfiî mezhebine önemli katkıları olan Su'lûkî ailesine mensuptur. Irak bölgesine gidip Ebû İshâk el-Mervezî'den ders almıştır. Uzun yıllar Bağdat'ta kalan Ebû Sehl, daha sonra Horasan'a dönüp orada Şâfiî mezhebinin

⁴⁰⁵ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/141.

⁴⁰⁶ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/141; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 221.

⁴⁰⁷ Şîrâzî, *Tabakât*, 118.

⁴⁰⁸ Şîrâzî, *Tabakât*, 118.

⁴⁰⁹ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/141; Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 101.

⁴¹⁰ Nevevî, *Tehzib*, 1/853; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 221.

⁴¹¹ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 221.

⁴¹² Sübkî, *Tabakât*, 4/152.

⁴¹³ Şîrâzî, *Tabakât*, 114.

⁴¹⁴ Sübkî, *Tabakât*, 3/12-13.

liderliğini yapmıştır.⁴¹⁵ Kaynaklar Ebû Sehl'in Şâfiî'nin *er-Risâlesi*'ni ders olarak okuttuğunu aktarmaktadır.⁴¹⁶ Bu bilgiden hareketle Şâfiî'nin usûl düşüncesinin erken dönemde Horasan bölgesinde etkili olduğu söylenebilir. Su'lûkî'nin ilmî faaliyetleri Horasan Şâfiî ekolünün zeminini hazırladığı nakledilmiştir.⁴¹⁷ Ebû Sehl ve öğrencilerinin katkısı neticesinde Horasan bölgesi, Irak Şâfiîliğinin alternatifi konumuna gelmiştir.⁴¹⁸

d. Ebü'l-Hasan el-Mâsercisî (öl. 383/993)

Horasan'da Şâfiî mezhebinin yayılmasında katkı sağlayan Ebû İshak el-Mervezî'nin bir diğer talebesi olan el-Mâsercisî,⁴¹⁹ 308/920 yılında Nişâbûr'da doğmuştur.⁴²⁰ Horasan, Irak ve Hicaz'da fıkıh tahsil eden el-Mâsercisî'nin fıkıh hocalarından olan Ebû İshak el-Mervezî ile Mısır'a gitmiştir.⁴²¹ Hocasının vefatından sonra memleketine dönüp ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. Öğrencileri arasında oğlu Ebû Bekr el-Mâsercisî (öl. 389/999), Ebû Bekr et-Tûsî (öl. 420/1029) ve Ebû't-Tayyib et-Taberî'yi (öl. 450/1058) saymak mümkündür.⁴²² Buradan hareketle İbn Berhân'ı Irak ekolü ile İbn Süreyc'e bağlayan silsilede el-Mâsercisî de yer almaktadır. Söz konusu tarik şu şekilde verilebilir: İbn Berhân – Ebû Bekir eş-Şâfi – Şîrâzî - Ebû't-Tayyib et-Taberî - el-Mâsercisî - Ebû İshak el-Mervezî – İbn Süreyc.

e. Ebû Zeyd el-Mervezî (öl. 371/982)

Ebu İshak el-Mervezî'nin Horasan Şâfiîliği için öne çıkan bir diğer talebesi olan Ebû Zeyd el-Mervezî hakkında kaynaklar sınırlı bilgi vermektedir. Onun, Ebû İshak'ın yetiştirdiği öğrenciler arasında Ebû Hâmid el-Merverrûzî ile birlikte anılması Şâfiî mezhebindeki konumu açısından önemlidir. Zira onun Şâfiî mezhebini ezbere bildiği ve İbnü'l-Haddâd'ın *el-Fürû'* adlı eserini şerh ettiği belirtilmiştir.⁴²³ Horasan bölgesinde çok sayıda öğrenci yetiştiren Ebû Zeyd'in en önemli öğrencisinin el-Kaffâl

⁴¹⁵ Sübkî, *Tabakât*, 3/167-168.

⁴¹⁶ Sübkî, *Tabakât*, 3/335.

⁴¹⁷ Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 266-267.

⁴¹⁸ Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 267.

⁴¹⁹ Şîrâzî, *Tabakât*, 116.

⁴²⁰ Aybakan, *İmam Şâfiî*, 221.

⁴²¹ Şîrâzî, *Tabakât*, 116.

⁴²² Şîrâzî, *Tabakât*, 116; Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 270.

⁴²³ Şîrâzî, *Tabakât*, 115.

el-Mervezî olduğu anlaşılmaktadır.⁴²⁴ El-Kaffâl el-Mervezî, Horasan Şâfiî ekolünün kurucusu olması hasebiyle Ebû Zeyd'in de onun hocası olarak bu ekolün gelişimine katkı sağladığı anlaşılmaktadır. İbn Berhân'ın Horasan tarikini ise Ebû Zeyd üzerinde şu şekilde vermek mümkündür: İbn Berhân – Kiyâ el-Herrâsî/Gazzâlî – Cüveynî – Babası Rüknu'l-İslâm Cüveynî – el-Kaffâl el-Mervezî – Ebû Zeyd el-Mervezî – Ebû İshak el-Mervezî – İbn Süreyc.

⁴²⁴ Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 271.

2.2. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ve Eş'arî Usûl Anlayışının Doğuşu

Yukarıda Şâfiî mezhebinin, İmam Şâfiî'nin vefatı olan hicri 204 yılı ile mezhebin teşekkülünü sağlayan İbn Süreyc'in vefatı olan hicri 306 yılları arasında teşekkül ettiği ele alınmıştı. İbn Süreyc'in faaliyetleri neticesinde klasik mezhep yapısına kavuşan Şâfilik, hicri dördüncü yüzyılda geniş coğrafyalara yayılmıştır. Bu süreçte kelim ile mesafeli olan Şâfiî mezhebinin İbn Süreyc ile birlikte bu tavrında bir kırılma olduğu belirtilmişti. Bu başlık altında ise bir taraftan İbn Süreyc'ten sonra onun etkili talebelerinden biri olan Ebû İshâk el-Mervezî'nin destekleri; diğer taraftan Mu'tezileden ayrılmış olan İmam Eş'arî'nin kelâmî görüşlerinin Şâfiî'nin ashâbı arasında yayılması neticesinde Şâfiî usûlünün yeni bir döneme girdiğinin tespiti yapılacaktır. İmam Eş'arî, bu dönemde İbn Süreyc ile Ebû İshâk el-Mervezî'nin talebeleri ile etkileşim içinde olmuştur. Bu etkileşim, Şâfiî ve Eş'arî birlikteliğinin ilk nüvelerini oluşturmuştur. Dolayısıyla Eş'arîliğin Şâfiîler arasında yayılmasında bu etkileşim neticesinde olmuştur.

2.2.1. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî

Ebû İshak el-Mervezî'nin ders meclisinde bulunan bir diğer talebesinin Ebû'l-Hasan el-Eş'arî olduğu belirtilmektedir.⁴²⁵ Esasen Eş'arî'yi Ebû İshâk el-Mervezî'nin talebesi saymak yerine çağdaş olup birbirlerinden karşılıklı ders aldıklarını ifade etmek daha doğrudur. Bilindiği üzere İmam Eş'arî, kırk yaşına kadar Mu'tezilî iken daha sonra onlardan ayrıлып ehl-i hadis akaidine geçtiğini ilan etmiştir. Bir kelamcı olan Eş'arî'nin fikhî mezhebi ile ilgili bir ihtilaf söz konusu olup genel kabul ise İmam Eş'arî'nin Şâfiî mezhebine müntesip olduğu yönündedir. Zira Ebû İshak el-Mervezî'den ders alması bu durumu kanıtlayacak niteliktedir.⁴²⁶ Eş'arî'nin Şâfiî mezhebi ile bağı Ebû İshak el-Mervezî ile tanışmasından öncesine dayandığı bilinmektedir.⁴²⁷ Nitekim onun Basra'da iken Müzenî ve Rebî'nin öğrencisi olup Şâfiî

⁴²⁵ Sübkî, *Tabakât*, 3/354,

⁴²⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Davut Eşit, "Eş'arîliğin Fıkhi Mezheplerdeki Temsiliyeti", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 2/597.

⁴²⁷ İrfan Abdülhamid Fettâh, "Ebû'l-Hasan Eş'arî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/444.

mezhebinin Basra'da yayılmasını sağlayan Yahya b. Zekeriyya es-Sâcî'nin öğrencisi olduğu nakledilmiştir.⁴²⁸

Ebû İshak el-Mervezî'nin meclisinde bulunan Eş'arî'nin, Şâfiî fikhını Ebû İshak'tan öğrendiği Ebû İshak'ın da Eş'arî'den kelim öğrendiği belirtilmiştir.⁴²⁹ Aynı şekilde Eş'arî'nin Şâfiî fikhını el-Kaffâl eş-Şâşî'den (öl. 365/976) öğrendiği Kaffâl'in de ondan kelim öğrendiği zikredilmiştir.⁴³⁰ Bu bilgidен hareketle Şâfiî mezhebinde İbn Süreyc'ten sonra kelamın giderek yaygınlık kazandığını söylemek mümkündür. Zira hicri dördüncü asır ashabından olan çoğu Şâfiî âlim aynı zamanda Eş'arî'nin görüşlerini savunup gittikleri bölgelerde Eş'arîliğin de yayılmasını sağlamışlardır. Birinci tabaka Eş'arî'lerinin çoğunluğunu oluşturan bu Şâfiî fakihlerin bir kısmı şunlardır: Ebû Zeyd el-Mervezî, el-Kaffâl eş-Şâşî, Ebû Sehl es-Su'lûkî ve Ebü'l-Hüseyn el-Bündâr'dır.⁴³¹

Eş'arî'nin; tefsir, cedel, usûl-i fikh ve kelim alanlarında yüze yakın eser telif ettiği aktarılmıştır. Ancak bunlardan kelim ile ilgili olan eserlerinin beş tanesi günümüze ulaşmıştır. Usûl-i fikh alanında müstakil çalışması olmadığı bilinen Eş'arî'nin usûl ile ilgili görüşleri bazı çalışmalara konu edilmiştir. Özellikle mütekellimûn usûlcülerini derinden etkilemiş olan Eş'arî'nin usûl alanındaki etkilerinin en bariz örneklerini Bakıllânî ve Cüveynî'de görmek mümkündür. Nitekim Bâkılânî ve Cüveynî'den büyük ölçüde etkilenen İbn Berhân da İmam Eş'arî'den etkilenmiş ve onu “şeyhunâ” olarak takdim etmiştir.⁴³² Eş'arî'nin usûl alanındaki katkısı eserlerinden ziyade usûlü ilgilendiren kelim konularında görüşleri ile katkı sağlaması zikredilebilir. İbn Fûrek, Eş'arî'nin usûl konularının genelinde Şâfiî'nin görüşlerini benimsediğini belirtmektedir.⁴³³ Bir diğer aktarıma göre Eş'arî, bazı usûl konularında muhalefet etmesine rağmen usûl ve fûrû' meselelerinde İmam Şâfiî'ye tabidir.⁴³⁴

⁴²⁸ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/95; Zehebî, *Siyer*, 14/158.

⁴²⁹ Sübkî, *Tabakât*, 3/367.

⁴³⁰ Sübkî, *Tabakât*, 3/202.

⁴³¹ Eşit, “Eş'arîliğin Fikhi Mezheplerdeki Temsiliyeti”, 2/608-609.

⁴³² İbn Berhân, *el-Vüŷûl*, 1/39, 64, 82. Diğer alıntılar için bk. İbn Berhân, *el-Vüŷûl*, 2/365.

⁴³³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek, *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk.

Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1425/2005), 201.

⁴³⁴ Zerkeŷî, *el-Bahrü'l-muĥîṭ*, 1/7.

2.2.2. Eş'arî'nin Öğrencileri

Yukarıda Eş'arî'nin, Ebû İshak el-Mervezî'den ders aldığı ve onun talebeleri arasında etkileşimi olduğu ele alınmıştır. Bu bölümde ise Eş'arî'nin talebeleri aktarılacaktır. Eş'arî'nin talebelerinin mezhebin usûlüne katkılarından ziyade Eş'arîliğin yayılışını hızlandırmak ve hicri beşinci asırda yaşamış olan Bakıllânî, İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî gibi önemli usûlcüleri yetiştirmek bakımından öne çıktıklarını söylemek mümkündür. İmam Eş'arî'nin meşhur talebeleri arasında Bûndâr b. Hüseyin (öl. 353/964), Muhammed b. Ali el-Kaffâl el-Şâşî, Ebü'l- Hüseyin el-Bâhili, Ebû Abdillâh İbn Hafif, İbn Mücâhid et-Tâî ve Abdullah b. Ali et-Taberî'yi saymak mümkündür. Bu öğrencilerin birkaçı hakkında kısaca şu bilgiler verilebilir:

İbn Hafif, Şâfiî fıkını İbn Süreyc'ten tahsil etmiştir. Kalam ilmini Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'den öğrenmiş ve onun gözde öğrencilerinden biri olmuştur. Bâkıllânî, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî ve Ebû Nuaym el-İsfahânî İbn Hafif'ten ders alan öğrencilerdendir. Bu öğrencilerden biri olan Bâkıllânî, Eş'arî mezhebinin gelişmesinde önemli simalardan birisi olmuştur. Eş'arî'den bizzat ders alamayan Bâkıllânî onun talebelerinden ders almış ve İbn Hafif'ten rivayette bulunmuştur.

Eş'arî'nin talebesi olan Muhammed b. Ali el-Kaffâl eş-Şâşî, 291/904 yılında doğmuştur. Çeşitli ilmî seyahatler yaptıktan sonra memleketine dönmüş, Şâfiî fıkının Mâverâünnehir'de yayılmasını sağlamış⁴³⁵ ve 365/976 yılında vefat etmiştir.⁴³⁶ Fıkıh usûlü, kalam, tefsir ve hadis alanlarında temayüz etmesinden dolayı bu tür eserlerde Kaffâl şeklinde geçen âlim el-Kaffâl eş-Şâşî el-Kebîr'dir.⁴³⁷ Nitekim Kaffâl isminde mezhepte meşhur olan başka âlimler de bulunmaktadır. Önceleri Mu'tezilî olan el-Kaffâl'in daha sonra Eş'arî'nin mezhebine meylederek ondan kelamı, Eş'arî'nin de ondan fıkıh öğrendiği nakledilmiştir. Aynı zamanda devrinin önde gelen âlimlerinden biri olan Muhammed b. Cerîr et-Taberî'den de ders almıştır. Kaffâl'in cedel alanında eser veren ilk âlim olduğu söylenmektedir. Hâkim en-Nîsâbü'rî onu, yaşadığı dönem Mâveraünnehir âlimleri arasında fıkıh usûlünü en iyi bilen kişi olarak nitelemektedir.

⁴³⁵ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 112.

⁴³⁶ Zehebî, *Siyer*, 16/282-283.

⁴³⁷ Zehebî, *Siyer*, 16/282.

El-Kaffâl'in *Mehâsinü's-şeri'a fi fîrû'i's-Şâfi'iyye*, *Şerhu'r-Risâle*, *Edebü'l-kâdî* (*Edebü'l-kazâ*) ve *Kitâbü'l-uşûl* adında eserleri olduğu belirtilmektedir.⁴³⁸

El-Bâhilî, Eş'arî'nin öne çıkan öğrencilerinden biri olup Eş'arî'nin görüşlerini bir sonraki nesle aktararak yetiştirdiği talebelerle mezhep literatüründe önemli yere sahip olmuştur. Nitekim Eş'arî çizgisinin gelişip sistemleşmesinde büyük pay sahibi olan el-Bâkılânî, İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî'ye hocalık yapmıştır. Ebû İshak el-İsferâyînî, "Ben el-Bâhilî'nin yanında denizin yanındaki bir damla su gibiydim. El-Bâhilî'nin de "Ben Eş'arî'nin yanında denizin yanındaki bir damla su gibiydim dediğini işittim." demiştir. El-Bâhilî ile birlikte Eş'arî'den ders alan İbn Mücâhid et-Tâî,⁴³⁹ Ebû Abdullah eş-Şîrâzî de el-Bâkılânî gibi önemli Eş'arî âlimlere ders vermişlerdir.

⁴³⁸ Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri*, 87.

⁴³⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri*, 85-86.

2.2.3. Eş'arî Usûl Gelişiminin Baş Mimarları

Eş'arî'nin talebelerinden ders almış olup aynı dönem yaşayan el-Bâkılânî, İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî'den kısaca bahsetmek, konun anlaşılması ve sonraki dönem âlimleri ile irtibat mevzuunda mütemmim bir cüz olacaktır. Zira bu üç âlim, Eş'arîliğin gelişmesi yanı sıra usûl-i fikhın gelişmesinde ve kelimâ konularla irtibatı hususunda çok önemli bir boşluğu doldurmaktadırlar.

Tezin üçüncü bölümünde Eş'arî kelamcılar arasında ele alınan iki usûlcüden biri olan el-Bâkılânî'ye değinilecektir. Ebû İshak el-İsferâyînî de bu bakımdan önem arz etmektedir. Zira İbn Berhân'ın, usûl düşüncesini derinden etkileyenlerin Eş'arî kelamcılar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim eserlerinde sıklıkla *el-Kâdî* ile el-Bâkılânî'den;⁴⁴⁰ *el-Üstâz* ile Ebû İshak el-İsferâyînî'den;⁴⁴¹ *el-İmâm* diyerek ise Cüveynî'den bahsetmesi bu durumu doğrulamaktadır.⁴⁴² Bu tür sebeplerden ötürü ismi geçen mütekellimûn usûlcülerin fikh usûlü tarihindeki konumlarına işaret etmek isabetli olacaktır.

⁴⁴⁰ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/77.

⁴⁴¹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/317.

⁴⁴² İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/96.

2.2.3.1.Bâkılânî

Hicri 330/941-942 yılları civarında doğduğu düşünülen Bâkılânî, daha çok kelimci yönü ile ön plana çıkıp sonraki dönem âlimlerini etkilemiştir.⁴⁴³ Eş‘arî’nin talebeleri olan İbn Mücâhid et-Tâî (öl. 370/980) ve el-Bâhilî’den (öl. 370/980) kelam, Ebû Abdullah eş-Şîrâzî’den (öl. 371/982) de usûl okumuştur.⁴⁴⁴ İtikâdî olarak Eş‘arî, ameli olarak Mâlikî⁴⁴⁵ olan el-Bâkılânî’nin fûrûdan ziyade usûl ile öne çıktığı söylenebilir. Yetiştirdiği öğrencilerin çok olduğu bilinmekle beraber bir kısmı şunlardır: Ebû Ca‘fer es-Simnânî, Ebû Hatim el-Kazvinî,⁴⁴⁶ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebû'l-Kâsım es-Sayrafî ve Ebû Zer el-Herevî’dir.⁴⁴⁷ Bâkılânî, 403/1013 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir.⁴⁴⁸

Kelamcı olan el-Bâkılânî’nin usûle dair eserleri de vardır. Bâkılânî’nin yazdığı *et-Takrîb ve 'l-irşâd es-sağîr* adlı eseri bu eserleri arasında en meşhuru olup tamamı günümüze ulaşmamıştır. Ancak Bâkılânî’nin *et-Takrîb*’i bir kısmı eksik olsa da neşredilmiş olup kalan kısımlarının ise Cüveynî’nin *et-Telhîs* adlı eserinde onu ihtisar etmesinden dolayı büyük ölçüde Bâkılânî’nin görüşlerine ulaşılma imkânını sağlamaktadır.⁴⁴⁹ Bâkılânî’nin yazdığı *et-Takrîb* eseri, mütekellimûn usûlüne göre yazılmış en kapsamlı ilk eser olduğu söylenmiştir.⁴⁵⁰ Yazdığı eserler ile Şâfîî, Hanbelî ve Mâlikîleri etkileyen Bâkılânî’nin Cüveynî ve Gazzalî gibi mütekellimûn usûlcülere etkisi açıktır.⁴⁵¹ Bâkılânî’nin görüşlerine kitapları vasıtasıyla ulaştıkları anlaşılan Cüveynî ve Gazzalî’nin kelamî yöntemi usûl ilmine uygulayarak *el-Burhân* ve *el-Mustasfâ* gibi önemli kitapları yazmasında Bâkılânî’nin etkisi olduğu bârizdir. Zira

⁴⁴³ Gölcük, “Bâkılânî”, 4/531.

⁴⁴⁴ Sübkî, *Tabakât*, 3/368.

⁴⁴⁵ Sübkî, *Tabakât*, 3/368

⁴⁴⁶ Şîrâzî, *Tabakât*, 1/130

⁴⁴⁷ Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nuri'z-zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye*, nşr. Abdülmecid Hayalî (Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1. Baskı, 1424/2003), 1/156; Gölcük, “Bâkılânî”, 4/531.

⁴⁴⁸ Mahlûf, *Şeceretü'n-Nur*, 1/139.

⁴⁴⁹ Ebû Bekir Muhammed el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve 'l-irşâd es-sağîr*, thk. Dr. Abdülhamid bin Ali Ebû Züneyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998),

⁴⁵⁰ Kesgin, “Bâkılânî ve et-Takrîb”, 357.

⁴⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Yıldırım, *Fıkıh Usûlünde Bâkılânî'nin Gazzalî'ye Tesiri (Hüküm Çıkarma Metodları Çerçevesinde)* (Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

Cüveynî'nin, Bâkılânî'nin eserlerini ezberleyecek kadar hâkim olduğu nakledilmiştir.⁴⁵²

Bâkılânî usûl konularını genelde dil tartışmaları temelinde yapmıştır.⁴⁵³ Onun usûlünün en önemli yönü, aynı anda farklı hükümlere varmayı gerektiren konularda tevakkuf etmesidir.⁴⁵⁴ Örnek olarak mutlak emrin nehyi gerektirip gerektirmediği hususunda Şâfiîlerin nedbe delalet ettiğini belirten Bâkılânî, nedbe ya da icaba delalet edebileceğinden dolayı karine olmadığı sürece tevakkuf etmek gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁵⁵

2.2.3.2. İbn Fûrek

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî, 330/941 yılında İsfahân'da doğduğu düşünülmektedir. Bağdat ve Basra şehirlerinde ilim tahsilinde bulunan İbn Fûrek Basra'da Eş'arî'nin talebesi el-Bâhilî ve İbn Mücâhid et-Tâî'den ders almıştır. İbn Hafif eş-Şîrâzî ile tanışmış ve Ebû Sehl es-Su'lûkî'nin sohbetlerine katılmıştır.⁴⁵⁶ Bâkılânî'nin ders arkadaşı olduğu bilenen İbn Fûrek'in Bâkılânî ve Ebû İshak el-İsferâyînî ile müzakereleri olduğu nakledilmiştir. Ebû Mansûr el-Eyyübî (öl. 421/1030), Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (öl. 458/1066) ve Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (öl. 465/1072) İbn Fûrek'ten ders alan âlimlerdir. İbn Fûrek'in en önemli meziyetlerinden birisi Eş'arî'nin görüşlerini sistemleştirmesidir. Aynı zamanda çağdaşı olan Bâkılânî ve Ebû İshak el-İsferâyînî ile birlikte Eş'arî kelamının gelişmesinde büyük katkıları olmuştur.

İbn Fûrek, usûl-i fıkıh, kelâm ve tefsir gibi alanlarda temayüz etmiştir. Usûle dair eserleri olduğu belirtilmişse de günümüze ulaşmadıkları söylenmiştir. Ancak onun *el-Hudûd fi'l-uşûl* adlı eseri basılmış olup bu eserinde 130 civarında kelam ve fıkıh terimini açıklamıştır. İbn Fûrek'e ait olduğu bildiren bir diğer kitabın *Usûlü'l-*

⁴⁵² Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, "Cüveynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/142.

⁴⁵³ Bâkılânî, *et-Takrîb*, 2/35-36, 40,41,122.

⁴⁵⁴ Bâkılânî, *et-Takrîb*, 3/7,12.

⁴⁵⁵ Bâkılânî, *et-Takrîb*, 2/26-27.

⁴⁵⁶ Bk. Aybakan, *İmam Şâfiî*, 222-223.

fikh olduğu Zerkeşî ve Sübkî'nin bu eserden faydalandığı nakledilmiştir. Ayrıca İbn Fûrek'in usûlcülüğüne dair çeşitli çalışmalar yapılmıştır.⁴⁵⁷

2.2.3.3.Ebû İshâk el-İsferâyînî

Mütetekellimûn usûl kitaplarında *el-Üstâz* şeklinde adı geçen ve kelam alanında ön plana çıktığı gibi usûlde de söz sahibi olduğu anlaşılan Ebû İshak el-İsferâyînî, Bâkılânî ve İbn Fûrek'in çağdaşı olup Eş'arî kelamcısı ve Şâfiî fakîhi olarak temayüz etmiştir.⁴⁵⁸ İsferâyînî, Bâkılânî ve İbn Fûrek gibi Eş'arî'nin talebesi olan el-Bâhilî'den fikh usûlü ve kelâm derslerini tahsil etmiştir. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Ebü't-Tayyib et-Taberî,⁴⁵⁹ Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî vardır.⁴⁶⁰ Telif ettiği eserler arasında *Edebü'l-cedel*,⁴⁶¹ *el-Muhtelif fi'l-usûl*⁴⁶² ve *Ta'lika fi usûli'l-fikh*⁴⁶³ eserleri olduğu nakledilmiş ve kaynaklarda İsferâyînî'nin usûl görüşlerine atıflar yapılmıştır.⁴⁶⁴ Ayrıca Ebû İshak el-İsferâyînî'nin usûl-i fikh görüşleri ile ilgili bir tez yapılmıştır.⁴⁶⁵ İsferâyînî, 418/1027 yılında vefat etmiştir.⁴⁶⁶

İbn Berhân, eserlerinde Ebû İshak el-İsferâyînî'den sık sık alıntılarda bulunmuş ve onu *el-Üstâz* olarak nitelemiştir. Zira kelamcı usûlcülerin *el-Üstâz* diyerek İsferâyînî'yi kastettikleri aktarılmıştır.⁴⁶⁷ Bu bilgiler İbn Berhân'ın da kelâmcı bir usûlcü olduğu yönündeki görüşleri desteklemektedir. İbn Berhân'ın usûl konularında İsferâyînî'nin görüşlerine katılmadığı yerler olduğu gibi katıldığı yerler de olmuştur.

⁴⁵⁷ Bk. Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri*, 99; Eşit, *Şâfiî'î Fıkıh Usulü*, 360-378; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/495-498.

⁴⁵⁸ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, 1/313; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/171

⁴⁵⁹ Sübkî, *Tabakât*, 4/257. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin şeyhimiz et-Taberî ondan ders aldığını belirttiği nakledilmiştir.

⁴⁶⁰ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, 2/564; Salih Sabri Yavuz, "Ebû İshak el-İsferâyînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/515.

⁴⁶¹ Şerhu Edebi'l-Cedel.

⁴⁶² Ebü'l-Muzaffer Tahir b. Muhammed el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-din ve temyizü'l-fırkati'n-nâciyye 'ani'l-fıraki'l-halikin*, nşr. Kemal Yusuf el-Hut (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1403/1983), 1/193.

⁴⁶³ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/170.

⁴⁶⁴ Ebû İshak el-İsferâyînî'nin sünnetin Kur'an'ı nesh edemeyeceğini savunması ile her müçtehidin müsib olduğunu benimseyen görüşün sorumsuzluk anlamına geldiği şeklindeki görüşleri dikkat çekmiştir. İbn Salâh, *Tabakât*, 1/313.

⁴⁶⁵ Abdullah b. Zeyd el-Müslim, *Arâü Ebî İshak el-İsferâyînî el-usûliyye*, (Riyad: Cami'atü'l-İmam Muhammed b. Su'ud el-İslâmiyye, Doktor Tezi, 1415/1994).

⁴⁶⁶ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/171; Salih Sabri Yavuz, "Ebû İshak İsferâyînî", 22/515.

⁴⁶⁷ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, 1/432; Sübkî, *Tabakât*, 5/15.

Ebû İshak el-İsferâyînî'yi İbn Fûrek ve Bâkîllânî gibi Eş'arî'nin talebelerinden ders alması ve mütekellimûndan olması hasebiyle bu başlık altında zikrettik. Ancak şu da unutulmamalıdır ki İbnü's-Şalâh, el-İsferâyînî'yi usûlde fakih Şâfiîler tarihinin destekleyicisi olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁸

2.3. Şâfiî Usûlünde Mütekellim ve Fukahâ Usûl Perspektifi

Eş'arî ve Şâfiî usûl eserlerinin önemli bir bölümü hicri beşinci asırda yazılmıştır. Bu dönemde çok sayıda Şâfiî ve Eş'arî âlim yetişmiş ve önemli eserler telif etmiştir. Söz konusu dönemde Şâfiî ve Eş'arî âlimler Irak ve Horasan bölgelerinde güçlü bir şekilde temsil edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda bu iki bölge süreç içerisinde birbirinden uzaklaşıp iki farklı ekol olarak varlığını devam ettirmiştir.

Bilindiği üzere Şâfiî mezhebi Mısır merkezli ortaya çıkıp yayılan bir mezheptir. Enmâtî ile beraber Şâfiî mezhebinin yeni merkezi Irak toprakları özelinde Bağdat olmuştur. Bağdat merkezli Şâfiî mezhebi, İbn Süreyc ve Ebû İshâk el-Mervezî'nin talebelerinin etkisiyle Horasan bölgesinde yayılıp güçlenmeye başlamıştır. Şâfiî mezhebinin Horasan'da gelişmesi neticesinde çok sayıda Şâfiî âlim yetişmiş ve eser telif etmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak Horasanlı Şâfiî fakîhler, eskiden olduğu gibi fıkıh eğitimi için Mısır ve Bağdat'a gitme gereği duymamışlardır. Bu süreçten sonra Horasan merkezli Şâfiîlik gelişmiş ve diğer bölgelere ihtiyaç duymadan tedris faaliyetleri yapılmaya başlanmıştır. Aynı dönemde Irak Şâfiîliği de gelişimini sürdürmüştür.

Coğrafi ve ilmî metottaki uzaklık neticesinde Şâfiî mezhebinin bu iki bölgesi zamanla birbirinden uzaklaşmıştır. Bunun neticesinde Irak merkezli Şâfiîlik “*târikatü'l-İrâkıyyîn*”, Horasan merkezli Şâfiîlik ise “*târikatü'l-Horasiniyyîn*” şeklinde anılmaya başlanmıştır. Irak ve Horasan ekollerinin aynı dönemde ortaya çıktığı belirtilmiştir.⁴⁶⁹ Irak Şâfiîliğinin kurucusu Ebû Hâmid el-İsferâyînî iken Horasan Şâfiîliğinin kurucusu ise el-Kaffâl el-Mervezî'dir. Bundan sonraki Şâfiî mezhebi âlimlerinin bu iki ekolden birine tâbi olduğu belirtilmiştir. İbn Hacer el-Heytemî, Ebû Hâmid ve el-Kaffâl'in tâbiülerinin meselelere yaklaşımları konusunda diğer Şâfiîlerin

⁴⁶⁸ İbnü's-Şalâh, *Tabakât*, 1/312.

⁴⁶⁹ Bakır, *Horasan Şâfiîliği ve Râfiî*, 40.

hilafına da olsa hocalarına tabi olduklarını ifade etmiştir.⁴⁷⁰ Zerkeşî de hocalarına çoğunlukla tabi olup muhalefetlerinin az olduğuna değinmiştir. Bu iki ekol temsilcisinin birbirlerinden farklı görüşlere sahip oldukları bilinmekte olup bunun çeşitli sebepleri olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁷¹

Mezhepleşme sürecinin tamamlanması ve mezhebin sistematik bir bütünlüğe kavuşmasından sonra, mezhepte iç ekolleşme yaşanmıştır. Ebû Hâmid el-İsferâyînî (öl. 406/1016) önderliğinde Tarîkatu'l-İrâkiyyîn adıyla Bağdat merkezli, el-Kaffâl el-Mervezî (öl. 417/1026) önderliğinde de Tarîkatu'l-Horasâniyyîn (Tarîkatu'l-Merâvize) adıyla Horasan merkezli iki ayrı ekol oluşmuştur. Bu iki ekolün en önemli otoriteleri şunlardır:

1. Irak Ekolü: Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Ebû'l-Hasan el-Mehâmilî (öl. 415/1024), Ebû Ali el-Bendenîcî (öl. 425/1034), Süleym er-Râzî (öl. 447/1055), el-Mâverdî (öl. 450/1058), Ebû't-Tayyib et-Taberî (öl. 450/1058).

2. Horasan Ekolü: el-Kaffâl el-Mervezî (öl. 417/1026), Ebû Abdilllah Muhammed b. Abdilllah el-Mervezî el-Mes'ûdî (öl. 420/1029), Ebû Alî es-Sincî, Ebû Muhammed el-Cüveynî (öl. 438/1047), Ebû'l-Kâsım el-Fûrânî (öl. 461/1068), el-Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî (öl. 462/1070)⁴⁷²

Aşağıda ise hicri beşinci asırda yaşamış olup İbn Berhân'ın ilim silsilesinde yeri olan Eş'arî ve Şâfiî usûlcülerden önemli olanları ele alınacaktır. İlk olarak mütekellim usûlcüler ardından fakîh usûlcülerinden öne çıkanları detaya girmeden incelenecektir.

2.3.1. Mütekellimûn Eş'arîlerin Katkıları

Hicri beşinci asrın ilk çeyreğinde vefat eden ve kelamcı kimlikleri ile öne çıkan el-Bâkılânî, İbn Fûrek ile Ebû İshak el-İsferâyînî bir üst konuda ele alınmıştı. Şüphesiz mütekellimûn geleneğinin en önemli simalarından sayılan söz konusu âlimler, hicri beşinci asırda zirveye çıkan kelamcı usûlcüleri bariz bir şekilde

⁴⁷⁰ İbn Hacer, *Tuhfetu'l-muhtâc*, 1/39; Bakır, *Horasan Şâfiîliği*, 29,

⁴⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Bakır, *Horasan Şâfiîliği*, 22-42.

⁴⁷² Muhittin Özdemir, "Müzenî'den Nevevî'ye Şâfiî Mezhebi'nin Panoraması", *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi* 18 (2011), 191.

etkilemeleri ile temayüz etmişlerdir. Tezin üçüncü bölümünde Eş‘arî usûlcüler ile el-Bâkılânî ve Cüveynî kastedilmiş olup el-Bâkılânî bir önceki konuda Eş‘arî kimliği hasebiyle zikredilmişti. Ayrıca bu dönemde yaşamış diğer mütekellimler şu şekilde verilebilir: Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1024),⁴⁷³ Kâdî Hüseyin el-Basrî (öl. 436/1044),⁴⁷⁴ Ebû Mansûr el-Bağdâdî (öl. 429/1038) ve Ebû Bekir el-Hirî (öl. 421/1030).⁴⁷⁵

Bu bölümde ise Eş‘arî kelamını Bâkılânî’den aldıktan sonra ona yeni bir boyut kazandıran Eş‘arî kelamcısı ve Şâfiî fakîhi Cüveynî ve onun beslendiği ilmî gelenek ele alınacaktır. Zira Horasan tarikinin (tarîkatu’l-Horâsâniyyîn) öne çıkan isimleri kaynaklarda şu şekilde yer almaktadır: Kaffâl ve öğrencileri Ebû Muhammed el-Cüveynî (öl. 438/1047), Fûrânî (öl. 461/1069), Kâdî Hüseyin (öl. 462/1070), Ebû Ali es-Sincî (öl. 417/1026), ve Mes‘ûdî’dir.⁴⁷⁶ Horasan tariki bu fakîhlerle tanınmıştır. Bunların konumuz açısından önemi Horasan tarikinin kurucusu kabul edilen Kâffal’ın öğrencileri olup çoğunun Cüveynî’nin hocası olmalarıdır. Zira Cüveynî, Şâfiî fikhını ve Eş‘arî kelamını söz konusu tarikten almıştır. Bu tarik ile Bâkılânî’ye bağlanan Cüveynî, Eş‘arî kelamını Bâkılânî ve İbn Fûrek gibi Eş‘arîler’den daha ileriye taşımış, öğrencileri ve eserleri ile döneme damgasını vurmuştur.⁴⁷⁷

Gazzâlî ile Kiyâ el-Herrâsî’nin Cüveynî’nin talebeleri olmaları, İbn Berhân’ın da Gazzâlî ve Kiyâ’nın talebesi olması durumu İbn Berhân’ı Horasan tarikine bağlamaktadır. Nitekim Nevevî de kendi hoca silsilesinin Horasan tarikini zikrederken hicri beşinci asra kadar yer alanları verir. Ardından Kiyâ el-Herrâsî – Cüveynî – babası- el-Kaffâl el-Mervezî – Ebû Zeyd el-Mervezî – Ebû İshâk el-Mervezî – İbn Süreyc şeklinde vermektedir. Nevevî’nin verdiği bu silsilse ile İbn Berhân’ın Horasan tariki birbirinin aynısı olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim İbn Berhân Kiyâ

⁴⁷³ Kâdî Abdülcebbâr, itikâta Mu’tezilî, amelî olarak Şâfiî’dir. el-‘Umed adlı eser mütekellim yöntemi göre yazılmış önemli eserlerden biridir. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-(tabakâtü’l-)meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk. Dr. Beşşâr Avvâd (by.: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmiyyî, 1. Baskı, 15 cilt, 2003), 9/254. İbn Berhân el-Vüşûl’de Kâdî Abdülcebbâr’ın görüşlerini zikretmiş ve bazı meselelerde ona katılmıştır. Bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/135, 249, 252, 294; 2/108.

⁴⁷⁴ Ziriklî, *el-A’lâm*, 6/275.

⁴⁷⁵ Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri*, 102.

⁴⁷⁶ Bakır, *Horasan Şâfiliği*, 33.

⁴⁷⁷ Murat Memiş, “Eş‘arîliğe Yaptığı Katkıları Bakımından Ebu’l-Meâlî El-Cüveynî”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Ocak 2009), 97-99.

ile bu tarike bağlanır. İbn Berhân'ın en çok etkilendiği simalardan birisi olan ve dönemin ünlü kelamcılardan olan Cüveynî'yi hoca ve talebeleri ile aktarmak hicri beşinci asır Eş'arî-Şâfiîler'in gün yüzüne çıkmasına ışık tutacaktır. Ancak Cüveynî'ye geçmeden önce onun beslendiği ilmî silsilede önemli bir yer tutan el-Kaffâl el-Mervezî, Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî ve Kâdî Hüseyin'i konun daha iyi anlaşılması bakımından kısaca ele almak uygun görülmektedir.

El-Kaffâl el-Mervezî, Ebû İshâk el-Mervezî'nin öğrencisi olan Ebû Zeyd el-Mervezî'den fıkıh ilmini tahsil etmiştir. Horasan Şâfiîliğinin kurucusu olduğu kabul edilir. Öğrencileri arasında Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî ve Kâdî Hüseyin yer alır. Cüveynî de söz konusu iki âlimin talebesi olarak el-Kaffâl el-Mervezî tarikine bağlanır. El-Kaffâl hicri 417 yılında vefat etmiştir.⁴⁷⁸ Onun öğrencilerinden olan Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî, Cüveynî'nin hem babası hem de hocasıdır. Babası aynı zamanda Ebû Tayyib es-Su'lûki'den de ders almıştır.⁴⁷⁹ Cüveynî'nin diğer hocası olan Kâdî Hüseyin ise Şâfiî mezhebinde vecih sahibi bir fakîh, usûlcü ve hadis âlimi olduğu zikredilir.⁴⁸⁰

2.3.1.1. Cüveynî

İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî, 419 yılında Nişâbûr'da doğmuştur.⁴⁸¹ İlk eğitimini büyük bir âlim olan babası Rükneddîn el-Cüveynî'den almıştır.⁴⁸² Babasının vefatından sonra yaşı genç olmasına rağmen müderrislik görevine getirilmiştir. Fıkıh eğitimi aldığı hocaları arasında Beyhakî, Ebû'l-Kasım el-İskâf ve Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî sayılabilir. Çok sayıda talebesi olan Cüveynî'nin meşhur öğrencileri arasında Gazzâlî, Kiyâ el-Herrâsî, Ali b. Muhammed et-Taberî ve Abdülgâfir el-Fârisî yer almaktadır. Cüveynî, 478/1085 yılında Nişâbûr'da vefat etmiştir.⁴⁸³

Cüveynî, kelam, fıkıh, usûl-i fıkıh, hadis ve tefsir alanlarında tanınmış olup özellikle kelam ve usûl-i fıkıhta otorite kabul edilmiştir. Zehebî, Cüveynî'yi hadis

⁴⁷⁸ Kallek, "Abdullah b. Ahmed Kaffâl", 24/146.

⁴⁷⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/247.

⁴⁸⁰ Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri*, 117.

⁴⁸¹ Zehebî, *Siyer*, 14/17; İbn Kesir, *Tabakât*, 467.

⁴⁸² İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/255.

⁴⁸³ Zehebî, *Siyer*, 14/20; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 1/256; ed-Dîb, "İmâmü'l-Harameyn Cüveynî", 8/141.

bilgisi açısından zayıf görerek eleştirirken⁴⁸⁴ Sübkî, bir iki hadiste hata yapmasının bu alanda zayıf olduğu manasına gelmeyeceğini belirtir.⁴⁸⁵ Cüveynî, bu ilimlerde salt Şâfiî'nin etkisinde kalmayarak içtihatlarda bulunmuştur. Özellikle usûl-i fıkıh alanında Bâkılânî'nin *et-Takrîb*'ini şerh ettiği *Et-Telhîş* adlı eserinde Bâkılânî'ye katıldığı görülürken *el-Burhân* adlı usûl eserinde ise Bâkılânî'nin etkisinden kurtulup daha özgün görüşler serdetmiştir.⁴⁸⁶ Cüveynî, Bâkılânî'den sonra Eş'arî kelamının etkisiyle usûl ile kelamın daha da yakınlaşmasını sağlamıştır.

Şâfiî mezhebi literatüründe “İmam” şeklinde belirtilen kişi Cüveynî'dir. Nitekim İbn Berhân, “el-İmam” ve “Şeyhu'l-ımam” diyerek ondan çok sayıda alıntıda bulunmuştur. Cüveynî, Şâfiî ve Eş'arî ilim geleneğine hem yetiştirdiği öğrenciler hem de telif ettiği eserler ile katkı sağlamıştır. Yetiştirdiği öğrencilerinden meşhur olanları yukarıda zikredilmişti. Cüveynî'nin fıkıh alanında yazdığı kitapların bir kısmı şunlardır: *el-Burhân fî uşûli'l-fıkh*, *el-Varakât fî uşûli'l-fıkh*, *et-Telhîş*, *el-Kâfiye fî'l-cedel*, *Nihâyetü'l-maṭlab fî dirâyeti'l-mezheb*, *Ġıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem*.⁴⁸⁷

2.3.1.2. Gazzâlî

Araştırmada Gazzâlî'den ziyade diğer Eş'arî usûlcülere yer verilmiştir. Dolayısıyla Gazzâlî ile ilgili detaylı bilgi verilmeyecek ve Eş'arî usûlünde otorite bir şahsiyet olduğu gerekçesiyle onu kısaca aktarmakla yetinilecektir.

Şâfiî fakîhi ve Eş'arî kelamcısı ünlü âlim Ebû Hâmid el-Gazzâlî hicri beşinci asırda yaşamış önemli Eş'arî usûlcülerden biridir. Gazzâlî de Cüveynî gibi büyük ölçüde Bâkılânî'nin etkisinde kalmış ve eserlerinde onu sık sık zikretmiştir. Nitekim Bâkılânî'nin Gazzâlî'ye etkisi bazı çağdaş çalışmalara konu olmuştur.⁴⁸⁸ Gazzâlî Bâkılânî ve Cüveynî'den sonra Eş'arî usûlünü daha da geliştirmiş ve el-Mustasfâ eseri ile alana büyük katkılar sunmuştur. Gazzâlî'nin her ne kadar Eş'arî usûl geleneğinin bir devamı sayılsa da usûl ilmini kelama boğdukları gerekçesiyle mütekellimün

⁴⁸⁴ Zehebî, *Siyer*, 14/18.

⁴⁸⁵ Sübkî, *Ṭabaḳât*, 5/187-188.

⁴⁸⁶ Hafsa Kesgin, “Bâkılânî ve Et-Takrîb ve'l-İrşâd es-Sağîr İsimli Usûl Eseri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2020), 364.

⁴⁸⁷ İbn Kesîr, *Ṭabaḳât*, 466; Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, “İmâmü'l-Harameyn Cüveynî”, 8/144.

⁴⁸⁸ İlyas Yıldırım, *Fıkıh Usûlünde El-Bâkılânî'nin El-Gazzâlî'ye Tesiri (Hüküm Çıkarma Metodları Çerçevesinde)* (Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

âlimlerini eleştirdiği görülür.⁴⁸⁹ Buna rağmen o da usûl eserinde bu anlayıştan vazgeçmeyerek kelimî konulara yer vermiştir.

Gazzâlî, Bâkılânî ve Cüveynî'den sonra Eş'arî usûlünü daha da geliştirerek onları aşmıştır. Zira Gazzâlî mantık bilmeyenin ilmine güvenilmeyeceğini söyleyerek mantık ve kelim gibi ilimleri ustalıklarla kullanıp fıkıh usûlündeki dağımlığa dikkat çekerek sistematiklik fikrine vurgu yapmıştır.⁴⁹⁰

Gazzâlî usûle dair çok önemli eserler telif etmiştir. Nitekim onun kaleme aldığı *el-Mustasfâ* eseri, mütekellimûn usûlüne göre telif edilmiş en önemli eserlerden biri sayılmıştır. Diğer eserleri ise şunlardır: *el-Menhûl fi'l-usûl*, *Şifâ'ü'l-galîl fi beyâni's-sebeh ve'l-muḥayyel ve mesâliki't-ta'îl*, *Esâsü'l-kıyâs*, *el-Müntehal fi'ilmî'l-cedel*, *Hakîkatü'l-kavleyn*, *Tehzîbü'l-usûl* vd.⁴⁹¹

2.3.1.3. İbn Berhân

Araştırmanın ilk bölümünde İbn Berhân'ın hayatı üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuştu. İbn Berhân'ın Eş'arî usûlcülerin bir devamı olarak düşünüldüğünden bu başlık altında ona da yer verilmiştir. Nitekim onun Eş'arî usûlcülerden sayılmasını gerektirecek pek çok gerekçe vardır. İlk olarak eserlerindeki otorite şahsiyetlere baktığımızda çoğunlukla bunların Eş'arî usûlcüler oldukları görülecektir. O bir ekol sistematigi içinde Cüveynî, İsferyânî, Bâkılânî ve İmam Eş'arî'nin görüşlerine sık sık başvurmuştur.⁴⁹² Ayrıca Cüveynî için “el-İmam-Şeyhu'l-İmam”,⁴⁹³ İsferyânî için “el-Üstâz”,⁴⁹⁴ Bâkılânî için “el-Kâdî”⁴⁹⁵ ve Eş'arî için “eş-Şeyh”⁴⁹⁶ tabirlerini kullanması onun fıkıh usûlü üretiminin bu ilmî geleneğin bir devamı niteliğinde olduğunu göstermektedir. İbn Berhân'ın, Cüveynî ile çağdaş olan Şîrâzî; Bâkılânî ile çağdaş olan Şâfiî fakîhi Ebû Hâmid el-İsferyânî'den bahsettiğine rastlanılmamıştır.

⁴⁸⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, *Fıkıh ve Fıkıh Tarihi İncelemeleri* (Ankara: İSAM Yayınları, 2. Baskı, 2018), 510.

⁴⁹⁰ Dönmez, *Fıkıh Tarihi İncelemeleri*, 510.

⁴⁹¹ Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri*, 133-134.

⁴⁹² İbn Berhân, *el-Vüḥûl*, Muhakkik, 2/364.

⁴⁹³ İbn Berhân, *el-Vüḥûl*, 1/136; 2/31.

⁴⁹⁴ İbn Berhân, *el-Vüḥûl*, 1/75, 97, 142.

⁴⁹⁵ İbn Berhân, *el-Vüḥûl*, 1/95, 109, 121.

⁴⁹⁶ İbn Berhân, *el-Vüḥûl*, 1/64, 139.

Bu da İbn Berhân'ın fukahâ Şâfiî usûlünü takip etmediğini ve Eş'arî usûlünü benimsediğini gösteren bir diğer unsurdur.

İbn Berhân eserlerinden hüsün-kubuh,⁴⁹⁷ nimet verene şükür,⁴⁹⁸ şeriat gelmeden önce kulların fiilleri⁴⁹⁹ ve teklifi mâ lâ yutak⁵⁰⁰ gibi pek çok kelamî konulara yer vermiştir.⁵⁰¹ Bu deliller, İbn Berhân'ın Eş'arî usûlcülerin bir devamı olduğuna delalet etmektedir. Ayrıca fûrûnun usûl üzerine bina edilmesi gerektiğini belirtmesi onun mütekellimûn âlimlerinden olduğuna delalet eden bir diğer önemli husustur.⁵⁰² Mütekellimûn geleneği içerisinde fıkıh usûlü eseri te'lif eden müelliflerin fûrû fıkıh aidiyetlerini öne çıkarmadıkları görülür. İbn Berhân da fûrû fıkıh aidiyetini tespit etmek için ayrıca bir araştırmayı gerektirecek ölçüde bu aidiyetine yer vermemiştir.

Sonraki dönem ünlü Eş'arî âlimlerinden olan Râzî ile Âmidî'nin Eş'arî usûlünü takip eden İbn Berhân'a hiç atıf yapmadıkları tespit edilmiştir. İbn Berhân'a yapılan atıfların daha çok Râzî'nin şârihleri, müteahhirûn dönemi Mâlikî ve Hanbelî âlimler tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Râzî ve Âmidî'den sonraki Şâfiî usûlcülerin eserlerinde de çok sayıda İbn Berhân'dan alıntıya ulaşılmıştır. Bunun sebebi Râzî ve Âmidî'nin, Cüveynî ve Gazzâlî'yi takip etmelerinden kaynaklanmış olabilir. Bu durum, İbn Berhân'ın Cüveynî ve Gazzâlî'nin gölgesinde kalmış olabildiğine işaret eder. Râzî ve Âmidî'den sonraki usûlcülerin İbn Berhân'a atıfta bulunmasının belirli birkaç nedeni olabilir. 1- Cüveynî ve Bâkılânî gibi usûlcülerin görüşlerine onların bir devamı niteliğinde olan İbn Berhân vasıtasıyla ulaşmak. 2- Diğer fırkaların görüşlerini İbn Berhân üzerinde okumak. Özellikle Mu'tezile gibi mezheplerin görüşlerine İbn Berhân kanalıyla ulaşılabilir.⁵⁰³ 3- Kelamcılar ve fukahânın sahip olduğu görüşlerin tespiti hususunda da İbn Berhân'a sık sık referansta bulunmuşlardır.⁵⁰⁴

⁴⁹⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/55, 2/35; a.mlf.: *el-Evsat*, 319.

⁴⁹⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/66; a.mlf.: *el-Evsat*, 339.

⁴⁹⁹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/72; a.mlf.: *el-Evsat*, 353.

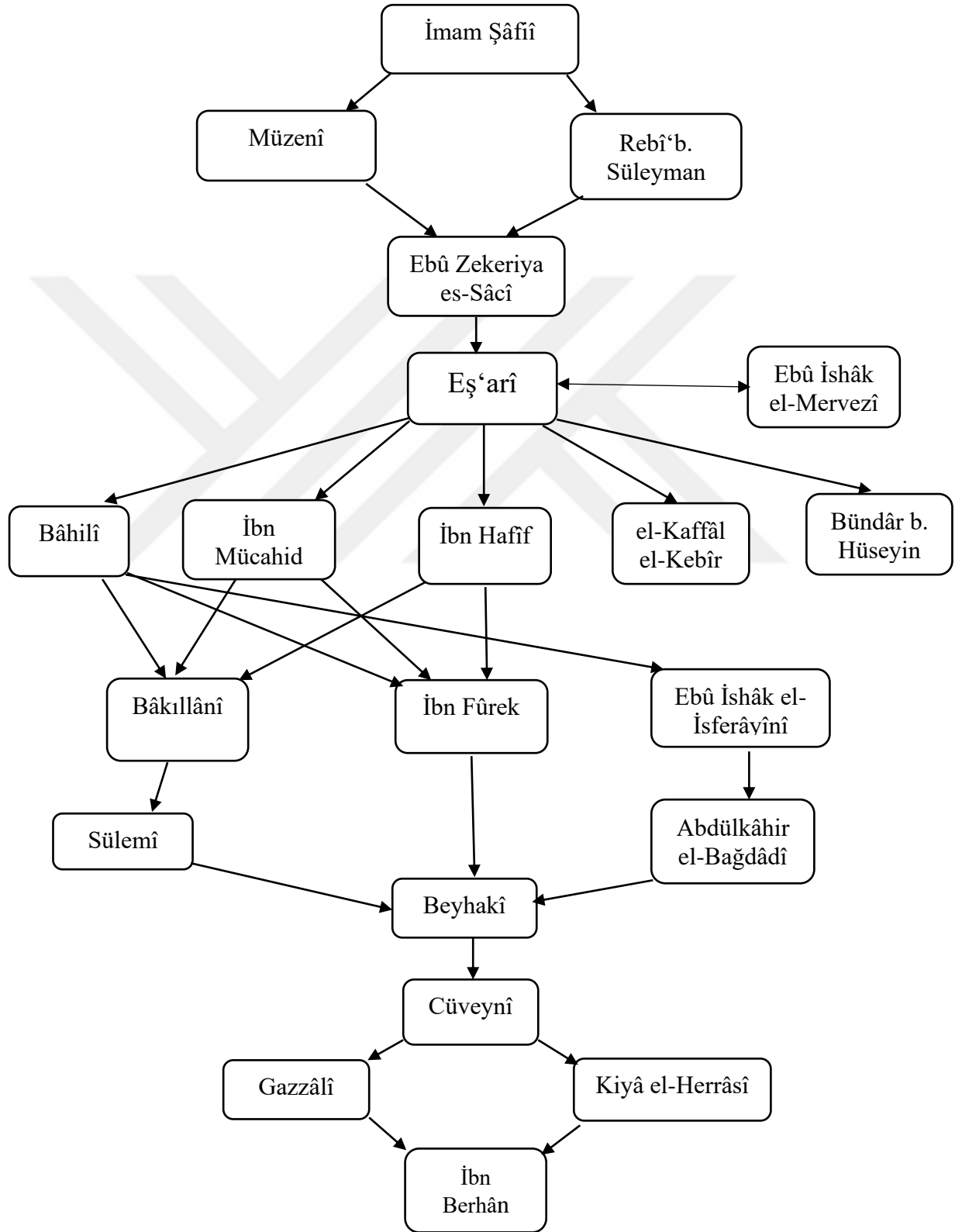
⁵⁰⁰ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/82.

⁵⁰¹ Diğer konular için bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/349, 352, 359, 361, 364, 379.

⁵⁰² İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/150.

⁵⁰³ Bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, İndeks, 2/364-367.

⁵⁰⁴ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/108, 109, 134. vd.

Tablo 3: İbn Berhân'ın Eş'arî Usûl Tariki

2.3.2. Fakîh Şâfiîlerin Katkıları

Burada fakîh Şâfiîler'den kastedilen âlimlerin, Eş'arî usûlcülerle kendi aralarına mesafe koyduğu tespit edilen Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Şîrâzî ve Sem'ânî'nin temsil ettiği Şâfiî fakîhlerdir. Ayrıca İbnü's-Sabbâğ ile Şîrâzî'nin hocaları Mâverdî ve Taberî de Şâfiî fakîhler arasında sayılabilir. Bu âlimler ismen verilmekle yetinilecek ayrıntılı bilgiler verilmeyecektir. Zira birbirileri ile irtibatı söz konusu olan âlimlerin tümünü vermek tezin kapsamını aşacaktır.

Eş'arîler ile arasında bir soğukluk olduğu tespit edilen Büyük kelamcı Cüveynî'nin babası ve aynı zamanda hocası Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî'ye de bu başlık altında yer verilebilir. Zira onun Eş'arîlerden hazzetmediği bilinmektedir. Şâfiîler arasında genelde kelama özeldi ise Eş'arîliğe karşı bir tavrın var olduğunu Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî örneğinde görmek mümkündür. Nitekim o, “...*Ebü'l-Hasen, Şâfiî'nin ashabından biridir. Herhangi bir konuda ona muhalefet ederse o konuda onu dikkate almamız...*”⁵⁰⁵ Eşit, fakîh Şâfiîlerin, mütekellimûn Şâfiîlere karşı olmalarını itikâdî olmadığını bunun yerine onların kelam ilmini usûl ilmüne dahil etmelerini engellemeye dönük bir tavır içinde olduklarını söyler.⁵⁰⁶

Şâfiî fakîhler usûlde İmam Şâfiî'yi takip etmişlerdir. İmam Şâfiî'nin görüşlerine genellikle katılmışlar ve ona muhalefetleri ise yok denecek kadar az olmuştur. Kelamcı usûlcülerle aralarına mesafe koymalarının önemli nedenlerinden biri sahip oldukları ilmî yaklaşımların olduğunu belirtmek gerekir. Onlar çoğunlukla İmam Şâfiî'yi muhaliflerine karşı destekleyip savunmuşlardır. Oysaki kelamcı usûlcüler ise usûl yazımında mezhep tarafgirliğine sahip olmamışlardır. Bu yaklaşımları neticesinde fikirlerine katılmadıkları kişi ve mezhepleri eleştirmekten geri durmamışlardır. Nitekim bunun bir sonucu olarak mezhep imamları olan İmam Şâfiî'yi de katılmadıkları görüşleri nedeniyle eleştirmişlerdir. Onların bu tavrı; fakîh Şâfiîlerin onları eleştirmelerine, görüşlerine mesafeli durmalarına ve onları farklı bir grup olarak görmelerine neden olmuştur. Fakîh Şâfiîlerin usûlde İmam Şâfiî'yi takip

⁵⁰⁵ Ayrıntı için bk. İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 115; İltaş, *Kelamcı Usûlcüler*, 20.

⁵⁰⁶ Eşit, *Şâfi 'i Fıkıh Usûlü*, 294-310. Eşit, Bedir'in Şîrâzî ve Sem'ânî'nin Eş'arî kelamına karşı çıktığı iddiasına ihtiyatla yaklaşılmasını gerektiğini belirtir. Bk. Eşit, *Şâfi 'i Fıkıh Usûlü*, 307.

edip Irak Şâfiî ekolünden beslendiğini belirtmek gerekir. Bu sebepten fakîh Şâfiîlerin önde gelenlerinden Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Şîrâzî ve Sem‘ânî’ye kısaca değinilecektir. Üçüncü bölümde ise konu biraz daha detaylı incelenecektir.

2.3.2.1. Ebû Hâmid el-İsferâyînî

Ebû Hâmid el-İsferâyînî, hicri 344 yılında doğmuştur.⁵⁰⁷ Kaynaklar ismine “eş-Şeyh” ibaresini eklerler.⁵⁰⁸ Şâfiî fikhını Bağdat’ta Ebû’l-Hasan el-Merzubân (öl. 366/976) ile Dârekî’den almıştır.⁵⁰⁹ Dârekî ise Ebû İshâk el-Mervezî’nin öğrencisidir. Ebû Hâmid’in hoca silsesilesi Dârekî kanalıyla Ebû İshâk el-Mervezî ile İbn Süreyc’e ulaşır.

Ebû Hâmid’in meşhur öğrencileri arasında Ebû’l-Hasan el-Mehâmilî (öl. 415/1025),⁵¹⁰ Ebû Alî el-Benednîcî (öl. 425/1033),⁵¹¹ Ebû Mansûr er-Rûyânî (öl. 436/1044), Süleym er-Râzî (öl. 447/1055),⁵¹² Mâverdî, Kâdî Ebû’t-Tayyib et-Taberî ve Hâtib el-Bağdâdî (öl. 463/1071) gibi Şâfiî mezhebinin önde gelen âlimlerini saymak mümkündür. Ebû Hâmid, Irak’ta çok sayıda öğrenciye hocalık yapması sebebiyle Şâfiîler’in şeyhi olarak yorumlanmıştır. Onun bir diğer özelliği ise Irak Şâfiî ekolünün piri olarak kabul görmesidir.⁵¹³ ‘Abbâdî’nin, Ebû Hâmid’i Irak Şeyhi olarak tanıttığı belirtilmiştir.⁵¹⁴ Sübkî ve Nevevî ise onu, Irak ekolünün şeyhi olarak zikrederler.⁵¹⁵

Şâfiî fikhı Irak’ta Ebû Hâmid ile kemale ermiş ve Irak ekolü onun zamanında bağımsız bir ekol olmuştur. Bundan dolayı o Irak Şâfiî ekolünün kurucusu kabul edilmiştir.⁵¹⁶ Ebû Hâmid 406/1016 yılında vefat etmiştir.⁵¹⁷ Onun, Irak ekolünden beslenen Şâfiî fakîhlerinden Şîrâzî’nin hoca silsilesinde yer alması konumuz açısından

⁵⁰⁷ Sübkî, *Tabakât*, 4/61; Saffet Köse, “Ebû Hâmid el-İsferâyînî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/514.

⁵⁰⁸ Osman b. Abdurrahman İbnü’s-Salah, *Tabakâtü’l-fukahâ’i’s-Şâfi’iyye*, thk. Muhyiddîn Ali Necib (Beyrut: Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 2 cilt, 1. Baskı, 1992), 1/373.

⁵⁰⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmîyye, 24 cilt, 1. Baskı, 1417/1996), 5/132.

⁵¹⁰ İbnü’s-Salah, *Tabakât*, 1/366.

⁵¹¹ Sübkî, *Tabakât*, 4/305-306.

⁵¹² İbnü’s-Salah, *Tabakât*, 1/479.

⁵¹³ Bakır, *Horasan Şâfiîliği*, 33.

⁵¹⁴ Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 105.

⁵¹⁵ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü’l-esmâ’ ve’l-lugât*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmîyye, 4 cilt, ty.), 1/231; Sübkî, *Tabakât*, 4/61.

⁵¹⁶ Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlü*, 103-107.

⁵¹⁷ Sübkî, *Tabakât*, 4/65.

önemini ortaya koymaktadır. Zira Şîrâzî, Ebû Hâmid'in öğrencileri olan Mâverdî ve Kâdî Ebû Tayyib et-Taberî'den ders almıştır. İbn Kesir, Ebû Hâmid'in Müzenî'nin *Muhtaşar*'ını şerh ettiği elli ciltlik bir ta'likasının bulunduğunu ve Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb* kitabını onun ta'likasından yararlanarak yazdığını nakleder.⁵¹⁸

2.3.2.2. Şîrâzî

Şîrâzî'nin hicri 393 yılında Şîrâz'da doğduğu zikredilir.⁵¹⁹ Onun, Şîrâz'daki ilk eğitim hayatı Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin öğrencisi Ebû Abdullah eş-Şîrâzî'den ders alarak başlamıştır.⁵²⁰ Daha sonra Bağdat'a giderek Ebû't-Tayyib et-Taberî, el-Mâverdî, Ebû Hâtim el-Kazvînî, İbn Râmin,⁵²¹ Ebû Kasım Ömer el-Kerhî gibi önemli âlimlerden fıkıh ve usûl alanında dersler almıştır.⁵²² Şîrâzî'nin ilmî gelişimine en çok etki eden hocalarının çoğunlukla Irak ekolünün kurucusu Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin talebeleri olduğu görülmektedir. Ebû Hâmid'in talebeleri arasında ise en çok Kâdî Ebû Tayyib et-Taberî onu etkilemiştir.⁵²³

Şîrâzî, hocası Taberî'nin vefatından sonra Bağdat Şâfîliğinin en önde gelen simalarından biri olmuştur. Nitekim Nizâmülmülk, onun ilmini takdir etmiş ve onun için Bağdat Nizâmiyesini kurmuştur. Şîrâzî'nin öğrencileri arasında Rûzrâverî (öl.488/1095),⁵²⁴ Ahmed es-Sâcî, Hanbelî İbn Akîl, el-Bâcî (öl. 474/1081), Ebû Bekir eş-Şâşî ve Hüseyin b. Ali et-Taberî'yi saymak mümkündür.⁵²⁵ Usûl ile ilgili çok sayıda telifi olup onlardan bir kısmı *et-Tenbih*, *el-Mühezzeb*, *et-Tabsıra*, *el-Lümâ'*, *Şerhü'l-Lümâ* ve *el-Mûlahhaş fi'l-cedel* adlı eserlerdir.⁵²⁶

⁵¹⁸ İbn Kesîr, *Tabakât*, 427.

⁵¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/228; Sübkî, *Tabakât*, 4/217.

⁵²⁰ Bilal Aybakan, "Ebû İshâk eş-Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/184-186.

⁵²¹ Sübkî, *Tabakât*, 4/217.

⁵²² Sübkî, *Tabakât*, 4/217.

⁵²³ Aybakan, "Ebû İshâk eş-Şîrâzî", 39/184.

⁵²⁴ Rûzrâverî, Abbasi veziri, tarihçi ve ediptir. Bk. Casim Avcı, "Rûzrâverî", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/281.

⁵²⁵ Diğer öğrencileri için bk. Sübkî, *Tabakât*, 4/220.

⁵²⁶ Sübkî, *Tabakât*, 4/215.

2.3.2.3. Sem‘ânî

Ebü'l-Muzaffer es-Sem‘ânî, 426/1035 yılında Merv’de⁵²⁷ ilmî geleneğe sahip bir ailede dünyaya gelmiştir. Zira babası Kâdî Ebû Mansur es-Sem‘ânî el-Mervezî, Hanefî âlimlerinin önde gelenlerindedir. Aynı zamanda kardeşi Ali b. Muhammed’de babasının yanında Hanefî fikhını okumuştur. Bu ailenin önde gelen âlimlerinden diğeri ise *el-Ensâb* kitabının müellifi olan Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem‘ânî, Ebü'l-Muzaffer es-Sem‘ânî’nin torunudur.⁵²⁸ Babasının vefatından sonra sefere çıkan Sem‘ânî Bağdat’a giderek orada Şîrâzî ve İbnü’s-Sabbâğ ile çeşitli tartışmalara girer. Daha sonra oradan Mekke’ye gidip orada altı yıl ikamet eder. Orada Şâfiî âlim Ebü'l-Kâsım ez-Zencânî ve başka âlimlerden ders alır ve bu süreçte Hanefî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçer. Onun Şâfiî mezhebine geçmesinde Şîrâzî’nin de etkisi olduğu söylenebilir. Bunların yanına sıra Sem‘ânî gördüğü bir rüya üzerine Şâfiî mezhebine geçtiğini söylemiştir.⁵²⁹

Memleketi Merv’e döndükten sonra mezhebini değiştirdiği için halkın tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu tepkilerden sonra Merv’den Nişâbûr’a gidip oradaki medreselerde dersler verdi ve şöhreti yayıldı. Bu tedris faaliyetleri daha sonra Merv’de devam etmiş ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Sem‘ânî’nin öne çıkan talebeleri arasında Es‘ad el-Mîhenî, Sultan Sencer’in veziri Ebü'l-Meâlî et-Tûsî, oğlu Ebû Bekir Muhammed ve Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Bûşencî.⁵³⁰

Sem‘ânî tefsir, kalam, hadis ve fıkıh gibi alanlarda temayüz etmiş ve bu alanlarla ilgili çeşitli eserler telif etmiştir. Bu eserler arasında usûl-i fikha dair yazdığı şu iki eser örnek verilebilir: *Qavâti‘u’l-edille fi’l-uşûl*,⁵³¹ ve *el-Iştîlâm fi’l-hilâf beyne’l-imâmeyn eş-Şâfi‘î ve Ebî Hanîfe*.

⁵²⁷ Abdullah Aygün, “Ebü'l-Muzaffer es-Sem‘ânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/463.

⁵²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, “Abdülkerîm b. Muhammed b. es-Sem‘ânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/461-462.

⁵²⁹ Aygün, “Ebü'l-Muzaffer es-Sem‘ânî”, 36/463.

⁵³⁰ Aygün, “Ebü'l-Muzaffer es-Sem‘ânî”, 36/464.

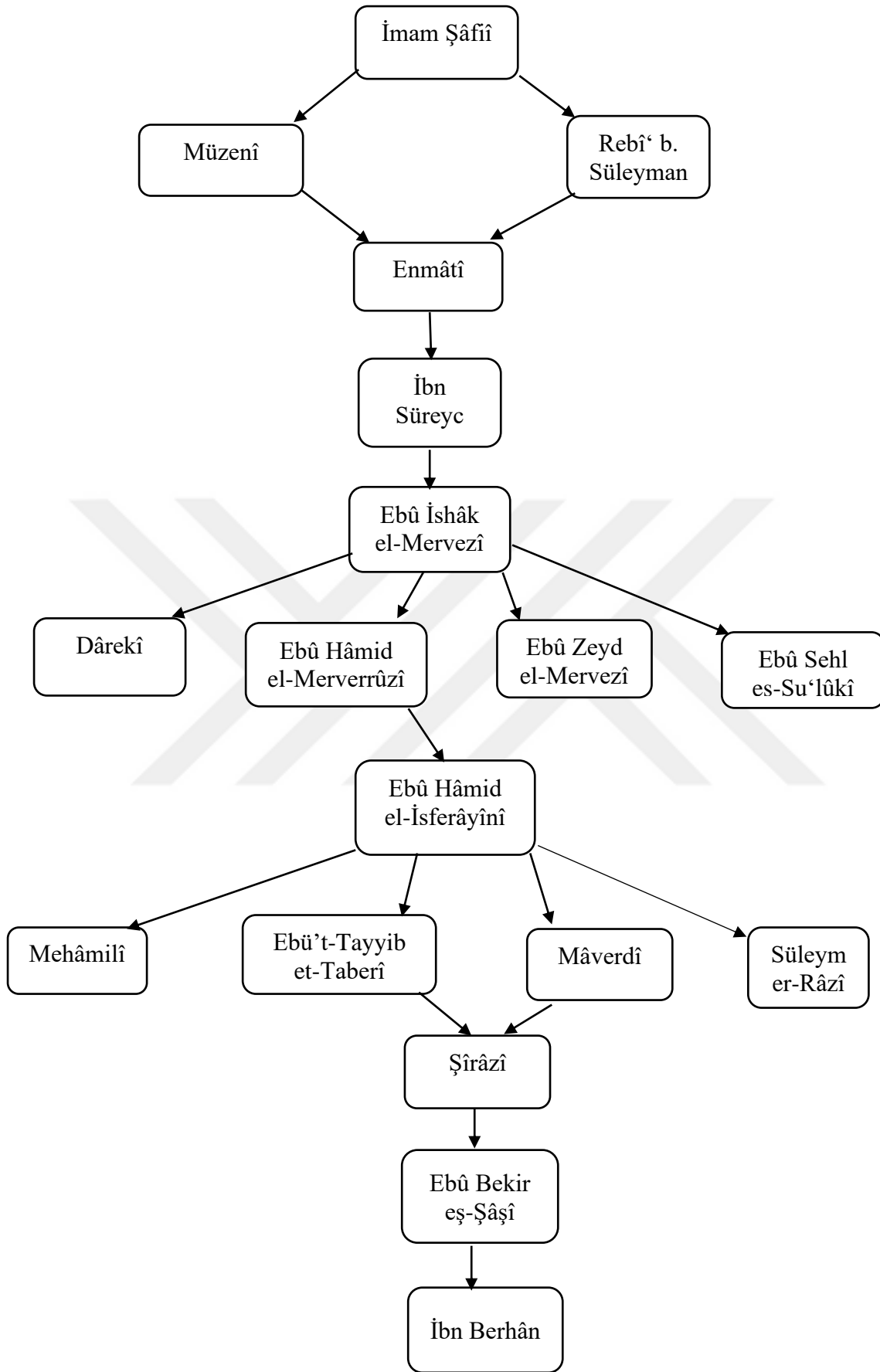
⁵³¹ Boynukalın, *Fıkıh Usûlü Alimleri*, 129-130.

Sem‘ânî’nin konumuz açısından önemi ise Şâfiî usûlcülerin en güçlü simalarından birisi olmasıdır. Zira Eş‘arîleri usûl görüşleri açısından eleştirmiş ve usûl bilmediklerini zikretmiştir. Ayrıca eserlerinden çok güçlü argümanlar kullanarak Şâfiî’nin görüşlerini desteklediği görülmüştür. Eseri bu bakımdan son derece önemlidir. Nitekim Sübkî ile Zerkeşî Şâfiî usûlcülerin eserleri arasında en faydalı olanının *Ḳavâtu* ‘ olduğunu zikretmişlerdir.⁵³²

Çalışmamızda Sem‘ânî’nin görüşleri *Ḳavâtu* ‘ eseri çerçevesinde incelenmiştir. Şîrâzî ile beraber Sem‘ânî de Şâfiî usûlcüler olarak araştırmada ele alınmıştır. Ancak İbn Berhân’ın eserlerinde ne Sem‘ânî’nin ne de Şîrâzî ile Ebû Hâmid’in ismine ulaşılmıştır. Bu durum İbn Berhân’ın fukahâ Şâfiîlerin tarikini benimsemediğine işaret etmektedir. Ancak tezin üçüncü bölümün ikinci başlığında İbn Berhân’ın bazı konularda Eş‘arî usûlcülere katılmayıp Şâfiî usûlcülere yani Şîrâzî ve Sem‘ânî’ye katıldığı tespit edilmiştir. İbn Berhân, Şâfiî usûlcüleri her ne kadar ismen zikretmemiş olsa da “fukahâ”, “Şâfiî’nin ashabı” ya da “ashabımız” gibi ifadelerle onları kastetmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁵³³

⁵³² Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri*, 129-130.

⁵³³ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/108, 205; 2/187, 307.

Tablo 4: İbn Berhân'ın Fakih Usûlcüler Tariki

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EŞ‘ARÎ VE ŞÂFÎÎ USÛL GELENEKLERİ ARASINDA İBN
BERHÂN

Araştırmanın ana gövdesini oluşturan üçüncü bölüme başlamadan önce Eş‘arî ve Şâfiî usûl gelenekleri arasında var olan farklılığı yine bizzat söz konusu geleneklerin eserleri üzerinden ele almak konun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Araştırma Bâkılânî, Cüveynî, Şîrâzî, Sem‘ânî ve İbn Berhân üzerinde sürdürüldüğünden iki gelenek arasındaki farkın bu eserler üzerinde açığa kavuşturulmasının önemi haizdir.

Eş‘arî ve Şâfiîler arasında söz konusu olan farklılığın Şâfiî usûlcülerin eserlerinden ve onlar hakkında rivayet edilen anekdotlardan yola çıkarak daha bariz bir şekilde ulaşıldığı söylenmişti. İlk olarak Irak Şâfiî ekolünün kurucusu Ebû Hâmid el-İsferâyînî’nin, çağdaşı Bâkılânî hakkındaki düşünceleri iki gelenek arasında bir ayırım olduğunu gözler önüne sermektedir. Ebû Hâmid’in şöyle dediği rivayet edilmiştir:

Ben, Bâkılânî’nin dediği gibi değil, Ahmed b. Hanbel’in dediği gibi Kur’an’ın mahlûk olmadığını söylüyorum, şahit olun, demesi üzerine bunun nedeni sorulduğunda ise ‘İnsanlar ve bölgeler arasında benim onlardan –yani Eş‘arîler- ve Bâkılânî’nin mezhebinden beri olduğum yaygınlaşsın diye diyorum.’ Ben, Bâkılânî’nin mezhebi ve onun akidesinden beriyim.⁵³⁴

Kaynaklarda, Ebû Hâmid’in, Eş‘arîler ile Bâkılânî’ye olan bu sert tavrı zikredilmekte ve bu durum Eş‘arîler ile Şâfiîler arasında var olduğu öne sürülen ayrılığı desteklemektedir.⁵³⁵ Ayrıca bu pasajda Şâfiîlerin Eş‘arîlere nispet edilmekten hoşlanmadıkları da aktarılmıştır.⁵³⁶

Yaşadığı dönemde Şâfiî usûlcülerin en güçlü seslerinden biri olan Şîrâzî’de de benzer bir farklılık görmek mümkündür. Zira Şîrâzî, eserlerinde Eş‘arîleri onlarla aynı görüşte olsalar dahi farklı bir grup olarak aktardığı rahatlıkla anlaşılmaktadır.⁵³⁷

⁵³⁴ Ebû’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Kitâbu’t-tis‘iniyye*, nşr. Muhammed b. İbrahim el-Aclân (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1. Baskı, 3 cilt, 1420/1999), 881.

⁵³⁵ İbn Teymiyye, *Kitâbu’t-tis‘iniyye*, 883.

⁵³⁶ İbn Teymiyye, *Kitâbu’t-tis‘iniyye*, 880. Bâkılânî ve Eş‘arîlere karşı bu olumsuz yaklaşımın örnekleri için ayrıca bk. Ebû’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Der’ü te‘ârûzi’l-‘aql ve’n-naql*, thk. Dr. Muhammed Reşâd Sâlim (Suudi Arabistan: Câmi‘atu’l-İmâm Muhammed b. Selmân el-İslâmiyye, 1411/1991), 2/96.

⁵³⁷ Şîrâzî, şeriat gelmeden önce eşyanın durumu konusunda Eş‘arîler ile aynı görüşte olmasına rağmen onları farklı bir grup olarak zikretmiştir. Şîrâzî, *Şerhu’l-Lüma’*, 2/977-979. Şîrâzî emir, nehiy ve umum konularından Bâkılânî’yi eleştirirken ilim, haber ve nesih konularından en doğru tanımların

Nitekim Şîrâzî'nin öğrencisi, Ebu'l-Hasen el-Kerecî'nin (öl. 532/1137) onun hakkındaki şu ifadeleri Şîrâzî'nin Eş'arîlere olan yaklaşımını gözler önüne sermektedir:

Ebû Hâmid'in kelimelerine karşı sert çıkışı malumdur. Ebû Hâmid, bu hususta Şâfiî'nin usûl-i fikhî ve Eş'arî'nin usûl-i fikhî şeklinde bir ayırıma gidecek kadar ileri gitmiştir. Ebû Bekir ez-Zâzekânî'nin ondan yazdığı bir eser yanında bulunmaktadır. Şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî, *el-Lüma'* ve *et-Tabsıra* adlı iki eserinde bu yolu takip etmiştir. Nitekim Eş'arî'nin bir görüşü, ashabımızın görüşüne uysa dahi Şîrâzî onların görüşünü ayırarak şöyle demiştir: “Bu, bizim (Şâfiî) ashabımızdan bazılarından görüşü olup Eş'arîler de bu görüştedir.” Eş'arîleri, Şâfiî'nin ashabı arasında saymamıştır. Onlar (Şâfiîler), usûli'd-dînin yanı sıra Eş'arîlerin usûl-i fikhîdeki mezheplerinden bile uzak durmuşlardır.⁵³⁸

Şâfiî usûlcü Sem'ânî ise Ebû Hâmid ve Şîrâzî'den farklı olarak mütekellimûn ve fukahâ yöntemleri şeklinde bir ayırıma giderek Şâfiî yöntemi olarak anılan mütekellimûn tarikini eleştirmiş ve eserini fukahâ tarikini esas alarak telif edeceğini açıkça ifade etmiştir. Sem'ânî eserinin giriş kısmında iki yöntem ile tercih ettiği yöntem hakkında şunları demektedir: Ashabdan bir kısım usûlcünün, usûlün derinine inemeyerek yüzeysel ve süslü açıklamalarla yetindiklerini belirtir. Daha sonra ashabdan birinin meselelerin derinine inip usûle vakıf olduğunu belirtmiş ve onun da fukahâ yöntemine göre değil fıkha ve manalarına yabancı olan “târikatü'l-mütekellimûn” yöntemini esas aldığını zikrederek eleştirir. Sem'ânî, mütekellimûn tarikini kabul etmediğini açıkladıktan sonra eserini fukahâ metoduna göre yazacağını altını çizer.⁵³⁹

Sem'ânî'nin ifadeleri çok açık olmasına rağmen bazı kaynaklar onun mütekellimûn geleneğini takip ederek eserini telif ettiğini belirtir. Bu şekilde toptancı bir yaklaşımla Şâfiîlerin tümünün mütekellimûn yöntemini esas aldıklarını belirten çağdaş çalışmalarda yer alan bilgilerin yeniden gözden geçirilmesini gerekli

Bâkîllânî'yi ait olduğunu söylemiştir. A. mlf.: *Şerhu'l-Lüma'*, 1/146, 481, 567. Şîrâzî'nin Eş'arîleri, Şâfiîlerden farklı bir grup olarak belirttiği örnekler için bk. A.mlf.: *Şerhu'l-Lüma'*, 1/199, 206, 254, 291, 293, 308, 385, 407, 552; 2/658, 977, 1048. Bu meselelerin çoğunluğunda Eş'arîler ile Şâfiîlerin görüşleri farklıdır. Ayrıca Aybakan, Şîrâzî'nin Eş'arîliğinin şüpheli olduğunu belirtmektedir. Bk. Aybakan, *Selçuklular Döneminde Şâfiîlik*, 231.

⁵³⁸ İbn Teymiyye, *Kitâbu't-tis'inîyye*, 883.

⁵³⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Sem'ânî, *Kavaṭı'*, 1/18-19; İltaş, “Kelamcı ve Fakihler Yöntemi” 67-68.

kılmaktadır. Zira yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere Şâfiîler ile Eş‘arîler arasındaki bu ihtilaf çok erken dönemlerde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Sem‘ânî fukahâ ve mütekellimûn yöntemi diyerek bir ayırma gitmiştir. Bu durum, çağdaş çalışmaların çoğunluğunun mütekellimûn ve fukahâ yöntemlerini ilk belirtenin İbn Haldûn olduğu görüşünü zayıflatmaktadır. Zira yukarıda görüldüğü üzere Sem‘ânî’nin, İbn Haldûn’dan uzun yıllar önce böyle bir ayırma gittiği görülmekte ve bu durum, söz konusu isimlendirmenin ilk olarak Sem‘ânî tarafından yapıldığına işaret etmektedir. Sem‘ânî, mütekellimûn yöntemine göre eser yazarların usûl bilmedikleri ve bu konuda *sağını solunu ayıramayacak* derecede olduklarını ifade etmesi, iki taraf arasında bir gerginliğin olduğunu göstermektedir.⁵⁴⁰ Bu bilgilerin yanı sıra aslında kavramsal olarak olmasa da fakih ve kelamcıların görüşleri farklı olduğunda iki grubu ayrı olarak ele alan Bâkılânî’de de benzer bir ayırım yapıldığını görmek mümkündür. Zira o, kelamcılar ve fakihler arasında ihtilafı olan görüşlerde iki grubun görüşlerini ayrı ayrı zikretmiştir.⁵⁴¹

Eş‘arî usûlcülerin eserlerinde bu ayırım, Şâfiî usûlcülere nazaran daha az yer almaktadır. Buna rağmen Eş‘arî usûlcülerin eserlerinde de söz konusu ayırma ulaşılmıştır. Örneğin Cüveynî, mutlak emir sîgası konusunda fakihlerin tümünün meşhur olan görüşü ile İmam Şâfiî’ye göre karinesiz gelen sîganın vücûb ifade ettiğini söyler. Ashabımızdan diyerek nitelediği kelamcıların ise bu konuda Eş‘arî’ye uyarak söz konusu meselede vakf üzere icmâ ettiklerini ve onlar arasında yalnızca Ebû İshâk el-İsferâyînî’nin İmam Şâfiî’nin görüşünü desteklediğini zikreder.⁵⁴² Bu örnekte görüldüğü üzere Cüveynî de kelamcı-fakih şeklinde bir ayırım yapmıştır.⁵⁴³

İbn Berhân’ın eserlerine bakıldığında onun da Bâkılânî ve Cüveynî gibi sık sık kelamcı ve fakihlerin görüşü diye bir ayırma gittiği görülmüştür. İbn Berhân Şâfiî usûlcülerin görüşlerine katılmadığında bazen “Şâfiî’nin ashabı/ndan bir kısmı”⁵⁴⁴ ve “fukahâ”⁵⁴⁵ diyerek bazen de “ashabımızdan bazıları/çoğunluğu” diyerek bir ayırma

⁵⁴⁰ Sem‘ânî, *Kavâri*, 1/18-19.

⁵⁴¹ Fakihlerin görüşleri için bk. Bâkılânî, *et-Takrib*, 1/239, 242, 415, vd.; Kelamcılarının görüşü için bk. Bâkılânî, *et-Takrib*, 1/186, 258; 2/271; 3/388, vd.

⁵⁴² Cüveynî, *Burhân*, 1/68.

⁵⁴³ İltaş, “Kelamcı ve Fakihler Yöntemi” 69.

⁵⁴⁴ İbn Berhân, *el-Vüshûl*, 2/66.

⁵⁴⁵ İbn Berhân, *el-Vüshûl*, 2/186.

gider. İbn Berhân, kelamcı usûlcülerin görüşlerini verirken ise “mütakellimûn”,⁵⁴⁶ “ehl-i tahkik”,⁵⁴⁷ “ashabımız veya âlimlerimiz”⁵⁴⁸ ifadeleriyle ya da doğrudan kelamcı usûlcülerin ismini zikrederek görüşlerini aktarır.⁵⁴⁹

Şâfiî ve Eş‘arîler arasında var olan bu ayrımı, onların eserlerinde görüşlerine atıfta buldukları otorite şahsiyetlerin isimlerinden hareketle açık bir şekilde takip etmek mümkündür. Zira Ahmet Temel’in iddia ettiği gibi bir âlimin bir mezhebin takipçisi olarak kabul edilip edilmemesi konusunda onun eserlerinde ismini en çok zikrettiği otoriter şahsiyetler üzerinden fikir sahibi olunabilir.⁵⁵⁰ Bu iddianın bir benzerini Eş‘arî ve Şâfiî usûl gelenekleri üzerinde takip edilmesi durumunda net bir şekilde iki geleneğin ilim ağının birbirinden farklı olduğu görülecektir. Nitekim bunun en bariz örneklerini aşağıda aktarılacağı üzere çağdaş olan Cüveynî ve Şîrâzî’nin görüşlerine referansta buldukları âlimlerde görmek mümkündür. Söz konusu iki âlimin seçilmesinin nedeni her ikisinin Şâfiî olup birbirlerinin çağdaşı olmaları ve de Cüveynî’nin önde gelen Eş‘arî kelamcısı, Şîrâzî’nin ise dönemin Şâfiî fakihlerin temsilcisi olmasıdır.⁵⁵¹

Cüveynî, usûl düşüncesinde en çok Bâkılânî’den etkilenmiş ve eserlerinde sık sık onun görüşlerine atıfta bulunmuştur. Cüveynî’nin, Bâkılânî’nin çağdaşı olan Irak Şâfiî ekolünün kurucusu Ebû Hâmid el-İsferâyînî’nin görüşlerine ise hiç atıfta bulunmaması dikkat çekicidir.⁵⁵² Şîrâzî ise sık sık “Şeyh” dediği Ebû Hâmid’den alıntı yaparak ona katılırken Bâkılânî’yi ise Eş‘arî olarak verip çoğu yerde eleştirmiştir.⁵⁵³

Cüveynî, Bâkılânî’nin yanı sıra onun çağdaşı olan İbn Fûrek ve Ebû İshâk el-İsferâyînî’nin görüşlerine de pek çok yerde başvurmuştur.⁵⁵⁴ Cüveynî, söz konusu Eş‘arî âlimleri görmemesine rağmen onların görüşlerinden etkilenip kendisinden

⁵⁴⁶ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/59.

⁵⁴⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/186.

⁵⁴⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/68, 73 307.

⁵⁴⁹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/31, 77.

⁵⁵⁰ Ahmet Temel, “Was There a Zaydî usûl al-Fih? Searching for the Essence of Zaydî Legal Theory in the School’s First Complete Usûl Work: al-Natiq bi-l-Haqq’s (340-424/951-1033) “al-Mujzi fi Usûl al-Fih”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, 6/1 (2016), 71-83.

⁵⁵¹ İtaş, “Kelamcı ve Fakihler Yöntemi” 71.

⁵⁵² İtaş, “Kelamcı ve Fakihler Yöntemi” 72.

⁵⁵³ Şîrâzî, *Şerhü’l-Lüma*, 1/202, 206, 220, 330, 344, 363, 385; 2/691, 724, 946.

⁵⁵⁴ İbn Fûrek için bk. Cüveynî, *Burhan*, 1/21, 166, 223, 246; 2/37. Cüveynî söz konusu atıflarının tümünde İbn Fûrek’i “el-Üstâz” olarak zikretmiştir. Ebû İshak el-İsferâyînî için bk. 1/88, 89, 124, 223, 268, vd. bu örneklerde de Cüveynî, Ebû İshak’ı “el-Üstâz” olarak zikretmiştir.

alıntıda bulunmuştur. Diğer taraftan ise Cüveynî, çağdaşı olmasına rağmen Şîrâzî'nin hocası Kâdî Ebü't-Tayyib et-Taberî'nin görüşlerine iltifat etmemiştir. Buna karşın Şîrâzî, eserlerinde Taberî'den pek çok alıntıda bulunarak onun görüşlerinin çoğuna katılmıştır.⁵⁵⁵

Eserlerinde önde gelen Eş'arî usûlcüleri ele almasından Eş'arî olduğu düşülen İbn Berhân'ın eserlerinde de söz konusu ayrıma ulaşabilir. Nitekim İbn Berhân, eserlerinde en çok Eş'arî usûlcülerden Bâkılânî, İsferyânî ve Cüveynî'den alıntılarda bulunmuştur. Bunun yanı sıra onun eserlerinde, araştırmanın Şâfiî geleneği kısmını oluşturan Şîrâzî ve Sem'ânî'nin isimlerinin zikredilmemesi onun bu geleneğin takipçisi olmadığı iddiasını destekler.⁵⁵⁶ İbn Berhân'ın, Cüveynî'de olduğu gibi sık sık kâdî dediği Bâkılânî'nin görüşlerine başvururken çağdaşı ve Şâfiî fakihlerin reisi konumundaki Ebû Hâmid el-İsferyânî'ye hiç atıfta bulunmaması onun Eş'arî usûlcülerin takipçisi olduğuna işaret etmektedir.

Şâfiî ve Eş'arî usûlcülerin takip ettikleri otorite şahsiyetleri belli sıfatlarla nitelermeleri hususunda bile aralarında bir fark olduğu tespit edilmiştir. İbnü's-Şalâh ve Sübkî de eserlerinde bu bilgiye yer vermişlerdir. Onlar, Şîrâzî ve Iraklılar fıkhında "el-Kâdî" ile Ebû Tayyib et-Taberî'yi kastederek Cüveynî ve Horasanlı Şâfiîlerin ise bununla Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî'yi kastettiğini ve usûl alanında ise Eş'arîler'in "el-Kâdî" ile Bâkılânî'yi, Mu'tezilîler'in ise Abdülcebbar'ı kastettiklerini nakletmişlerdir.⁵⁵⁷ Örneğin İbn Berhân ve Cüveynî "el-Kâdî" ile Bâkılânî'yi kastederken Şîrâzî ise Ebü't-Tayyib et-Taberî'yi kastetmiştir. Yine İbn Berhân ve Cüveynî "eş-Şeyh" diyerek Eş'arî'yi kastederken Şîrâzî ise Ebû Hâmid el-İsferyânî'yi kastetmiştir.⁵⁵⁸ Ayrıca Cüveynî ve İbn Berhân "el-Üstâz" diyerek Ebû İshâk el-İsferyânî'yi kastetmişlerdir.⁵⁵⁹ Bunlara ilaveten İbn Berhân, en çok etkilendiği usûlcülerden biri olan Cüveynî'yi ise "el-İmâm" ve "Şeyhü'l-İmâm" şeklinde zikretmiştir.⁵⁶⁰

⁵⁵⁵ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, 1/146, 147, 220, 308, 2/595, 645, 741, 769, 783, 813, 1047, 1048.

⁵⁵⁶ Bâkılânî, İsferyânî ve Cüveynî atıfları için bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, İndeks, 2/364.

⁵⁵⁷ İbnü's-Şalâh, *Tabakât*, 1/492; Sübkî, *Tabakât*, 5/15.

⁵⁵⁸ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *et-Tebşıra fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, 1980), 80.

⁵⁵⁹ Cüveynî, *Burhan*, 1/88, 89, 124, 223; İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/75, 77.

⁵⁶⁰ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/31, 311.

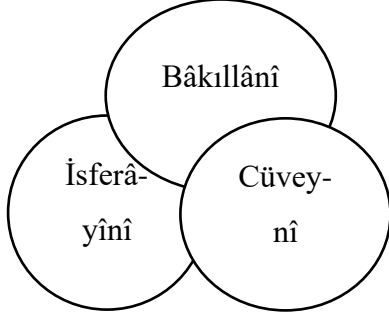
Şîrâzî'nin ilim ağında Mâverdî, Taberî ve Ebû Hâmid el-İsferâyînî yer alırken Cüveynî'nin silsilesinde ise bu isimlerin tamamen farklı olduğu tespit edilmiştir. Nitekim Cüveynî'nin görüşlerine en çok referansta bulunduğu kişiler, Ebû İshâk el-İsferâyînî, İbn Fûrek, Bâkılânî ve Eş'arî'dir. Çağdaş olup Şâfîî olan bu iki usûlcünün beslendikleri kişilerin de aynı dönemde yaşamasına rağmen farklı oldukları görülmektedir.

Eş'arî ve Şâfîîler arasında usûl-i fıkıh alanında bir ayrım olduğu meselesi çağdaş araştırmacılar tarafından da belirli görüşler etrafında ele alınmıştır. İlk görüşe göre Şâfîî usûlcülerin genelde kelimelere ilmine özelde ise Eş'arî kelamına karşı olduklarından dolayı böyle bir ayrımın olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁶¹ İkinci görüşe göre ise Şâfîîlerin Eş'arîlere karşı olmaları yalnızca usûl-i fıkıh alanı ile ilgilidir. Bu görüşe göre Şâfîîler, kelama ve Eş'arîliğe karşı olmayıp yalnızca Eş'arî usûlünün Şâfîî mezhebini ele geçirmesinden endişe ettiklerini savunmuşlardır.⁵⁶² İki tarafında isabetli ve isabetsiz görüşleri olmakla beraber biz çalışmamızın temellendirilmesini iki ilmin, ilim ağı üzerinde temellendirdik. Görüşlerine atıfta buldukları otoriter şahsiyetler takip edildiğinde net bir şekilde iki ekol arasındaki ayrım ortaya çıkmış olacaktır.

Yukarıda, örnekleri ile beraber söz konusu iki gelenek arasında bir ayrım olduğu ele alındı. Bu bilgilerden hareketle İbn Berhân'ın Eş'arî usûl geleneğinin bir devamı olduğu ileri sürülmektedir. Bu iddia, İbn Berhân'ın eserlerinde de anlaşılmaktadır. Yine İbn Berhân ile Şâfîî usûlcüler arasındaki ilişkiye bakıldığında onun, bu geleneği takip etmediği görülür. Mesela “Şâfîî Usûlcüler ile İbn Berhân'ın İttifak Ettikleri Görüşler” bölümünde görüleceği üzere İbn Berhân, onlarla aynı görüşte olmasına rağmen Şîrâzî ve Sem'ânî'yi ismen zikretmediği görülür. Bunun yanında Eş'arî ve Şâfîî usûl geleneklerinin muhalif olarak addettikleri grup ve kişilere İbn Berhân da muhalif davrandığı görülür. İbn Berhân'ın eserlerinde görüşlerine katıldığı, kısmen katıldığı veya eleştirdiği kişi ve grupları şu şekilde verilebilir:

⁵⁶¹ Birinci görüş için bk. Mürteza Bedir, “Kelâmcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 29 (2013), 65-97; Davut İltaş, “Fıkıh Usulü Yazımında ‘Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi’ Ayrışmasının Mahiyeti Üzerine”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 7/17 (2/2009), 65-95.

⁵⁶² İkinci görüş için bk. Eşit, *Şâfîî Fıkıh Usulü*, 294-310.

Tablo 5: İbn
Berhân'ın İlim
Ağı

Şîrâzî

Sem'ânî

Tablo 4: İbn
Berhân'ın Bazen
Görüşlerine
Katıldığı Usûlcüler

Hanefiler

Ehl-i Hadis

Mu'tezile

Tablo 7: İbn
Berhân'ın
Muhâlifleri

3.1. Mütakellimûn Eş‘arîler ile İbn Berhân’ın Ortak Kabul Ettikleri Görüşler

Bu başlık altında İbn Berhân’ın Eş‘arî bir usûlcü olduğunu ispatlayacak örneklerden bir seçki sunulacaktır. Örnek konularda görüleceği üzere Bâkılânî ve Cüveynî çizgisinin bir takipçisi olan İbn Berhân, çoğu konuda onlara tabi olmuş ve eserlerini mütakellimûn çizgisine uygun olarak telif etmiştir. İbn Berhân’ın Eş‘arîlerle ortak düşündüğü bütün konulara yer vermek konunun sınırlarını aşacaktır. Bundan dolayı maksadın hasıl olması için belirli sayıda konuya yer verilmiştir. İbn Berhân, Bâkılânî ile Cüveynî’ye sıklıkla yer vermiş onlara katıldığı gibi düşüncelerine katılmadığı yerler de olmuştur. Bu başlık altında İbn Berhân’ın Şâfiî usûlcülere muhalif olarak Eş‘arî usûlcülerden Bâkılânî ve/veya Cüveynî’nin görüşlerine katıldığı konulardan bir kaçına yer verilecektir.

3.1.1. Kitabın Mütevâtir Sünnet ile Neshi

Nesih sözlükte, ortadan kaldırmak, nakletmek, izale etmek ve değiştirmek gibi anlamlara gelirken⁵⁶³ istilâhî olarak ise “Şer‘î bir hükmün, o hükmün delilinden sonra gelen şer‘î bir delil ile kaldırılması demektir.”⁵⁶⁴ İbn Berhân, neshin dildeki hakiki anlamının izâle, şeriattaki hakiki anlamının ise nakil ve tahvil olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶⁵ Neshin tanımı konusunda âlimler arasında ihtilâf olduğunu belirten İbn Berhân, birçok Şâfiî usûlcü tarafından tercih edilen Bâkılânî’nin tanımı yanında farklı âlimlerin yaptığı tanımları⁵⁶⁶ da aktarmıştır.⁵⁶⁷ İbn Berhân, bu tanımlara yer verip değerlendirmelerde bulduktan sonra Mu‘tezilî âlimlerin yaptığı tanımın doğruya daha yakın olduğunu açıklamaktadır.⁵⁶⁸

⁵⁶³ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed Ahmed b. Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, thk. Heyet (Kahire: Dârü’l-Hadis, 1434/2013), 8/533.

⁵⁶⁴ Zekiyüddin Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-fikh)*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 548.

⁵⁶⁵ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/5.

⁵⁶⁶ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/6-7. İbn Berhân, Ebû Abdullah el-Basrî ile Ebü’l-Hüseyn el-Basrî’nin tanımlarını da yer verip değerlendirmelerde bulduktan sonra Mu‘tezile’nin tanımın doğruya daha yakın olduğunu ifade etmektedir. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/9.

⁵⁶⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/6.

⁵⁶⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/9.

Nesih, tartışmaların yaşandığı spesifik konulardan birisi olması yönünden önemlidir. Bu tartışmalar, farklı mezhepler arasında olduğu gibi aynı mezhep müntesipleri arasında da cereyan etmiştir.⁵⁶⁹ Nitekim nesih, Eş‘arî-Şâfiî usûl geleneğinde İmâm Şâfiî’ye muhalefetin en belirgin olduğu konu olmuştur.⁵⁷⁰ Nesih konusunda özgün görüşler serdeden İmâm Şâfiî’ye muhalifleri yanında kendi mezhep müntesibi olan âlimlerin çoğunun muhalefet etmesi önem arz etmektedir.⁵⁷¹ Bu konuda Şâfiî mezhebinin fakîh usûlcülerinden Şîrâzî⁵⁷² ve Sem‘ânî⁵⁷³ Şâfiî’yi desteklerken kelamcı usûlcülerin geneli ise ona muhalefet etmiştir.⁵⁷⁴

İmam Şâfiî *er-Risâle*’de sünnetin Kur’an’ı nesh etmeyeceğini şu şekilde açıklamıştır:

Allah, insanlara, Kitab’ın bir hükmünü ancak Kitab’la nesh ettiğini, sünnetin Kitab’ı nesh etmeyeceğini, onun nass bulunan konularda Kitab’a tâbi olduğunu ve Allah’ın mücmel olarak indirdiği şeylerin manalarını açıkladığını beyan etmiştir.”⁵⁷⁵ مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسَخُ مِنْهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ “Biz bir âyetten her neyi nesh eder veya unutturursak, ondan daha hayırlısını yahut mislini getiririz. Bilmez misin ki, Allah her şeye kâdirdir.”⁵⁷⁶ “Bu âyette Allah, Kur’an’ın nesh edilmesinin ve inzalinin geciktirilmesinin, ancak Kur’an’la mümkün olacağını bildirmiştir.⁵⁷⁷ Hz. Peygamber’in sünnetini ancak O’nun sünneti nesh eder.”⁵⁷⁸

⁵⁶⁹ Merve Özdemir, *Cessâs’ın Nesih Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010), 122-124.

⁵⁷⁰ İhsan Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 62.

⁵⁷¹ Bu konuda İmâm Şâfiî’ye muhalefetin Cüveynî ve talebesi Gazzâlî arttığı ve onun görüşünün mezhep içinde kabul görmemesine neden olduğu belirtilmiştir. Bk. Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 69. Bazı kaynaklar da ise bu konuda Şâfiîler’in çoğunun İmâm Şâfiî’nin görüşünde olduğunu hatta bu konuda icmâ olduğu belirtilmiştir. Zerkeşî, *el-Baḥrû’l-muḥîṭ*, 5/263.

⁵⁷² Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî eş-Şîrâzî, *el-Lüma’ fi usûli’l-fıkh*, thk. Muhyiddin Dîb Mestû – Yûsuf Ali Büdeyvi (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1439/2018), 125.

⁵⁷³ Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem‘ânî, *Ḳavâṭi’u’l-edille fi’l-uşûl*, thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî’î (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmîyye, 1418/1997), 1/450.

⁵⁷⁴ Şâfiî’ye muhalefet eden kelamcı usûlcülerin Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî, Bâkîllânî, İbn Fûrek, Cüveynî, Kiyâ el-Herrâsî, Gazzâlî ve İbn Berhân olduğu nakledilmiştir. İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 2/41; Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 69.

⁵⁷⁵ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, çev. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 65; Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü’s-Safâ, 1435/2014), 190.

⁵⁷⁶ El-Bakara 1/106.

⁵⁷⁷ Eş-Şâfiî, *er-Risâle*, 190.

⁵⁷⁸ Eş-Şâfiî, *er-Risâle*, 190.

İmam Şâfiî, Kur'an'ın sünnet ile nesh edilmeyeceğini açıkça ifade etmesine rağmen onun aklen mi yoksa şer'an mi karşı çıktığı konusunda ihtilaf olmuştur. Zerkeşî'nin aktarımına göre Mâverdî şöyle demiştir: “Şâfiî Kitabın sünnet ile neshinin caiz olmadığını söylemiş; bu konuda ashabı da ona tabi olmuştur. Ancak aklen mi ya da şer'an mi caiz olmadığı hususunda ashabı arasında ihtilaf olmuştur.”⁵⁷⁹ Zerkeşî, Ebû Mansûr el-Bağdâdî'nin (öl. 429/1038) ise “Şâfiî'nin ashabı men (Kitabın mütevâtir sünnetle neshinin câiz olmadığı) konusunda icmâ etmiştir” dediğini nakletmektedir.⁵⁸⁰ Ancak bu konuda icmânın olmadığını Sayrafî, Haffâf, Ebû İshâk el-Mervezî, Ebû İshâk el-İsferâyînî gibi Eş'arî ve Şâfiî usûlcülerin İmam Şâfiî'ye katıldığını kelamcı usûlcülerin genelinin ve İbn Süreyc'in bu konuda İmam Şâfiî'ye muhalif davrandığını⁵⁸¹ ve Kur'an'ın mütevâtir sünnet tarafından nesh edilmesinde bir mani olmadığını açıklamışlardır.⁵⁸²

İbn Berhân, İmam Şâfiî'nin Kur'an'ın sünnet tarafından nesh edilmesine şer'an karşı çıktığını, aklen caiz olmama hususunu ona nispet etmenin doğru olmadığını söylemektedir.⁵⁸³ Daha sonra İbn Berhân, Kur'an'ın mütevâtir sünnet ile nesh edilmesinin caiz olduğunu belirtip İmam Şâfiî'ye izafe edilen men görüşünün zayıf olduğunu imâ etmektedir.⁵⁸⁴ Zira fakîh Şâfiîlerden olan Şîrâzî, ashabının bir kısmının Kur'an'ın sünnet ile neshinin hem aklen hem şer'an caiz olmadığını düşündüklerini, doğru olanın ise aklen caiz olup şer'an caiz olmadığını belirtmektedir.⁵⁸⁵ Sem'ânî de, Şâfiî'nin sözünden hem aklen hem de şer'an caiz olmadığını anlaşıldığı ancak doğru olanın şer'an caiz olmadığı yönünde görüş beyan etmiştir.⁵⁸⁶ Ayrıca Şîrâzî ve Sem'ânî,

⁵⁷⁹ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, 5/263.

⁵⁸⁰ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, 5/264.

⁵⁸¹ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 125.

⁵⁸² İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fîkh*, thk. Salâh b. Muhammed b. 'Uveyde (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1418/1997), 2/253; İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 39-42; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, 5/263-271. İbn Süreyc'in hangi görüşte olduğuna dair farklı görüşler vardır.

⁵⁸³ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 125. İbn Berhân, İmam Şâfiî'ye böyle bir sözün isnad edilmesini zayıf bir sîga ile aktarmaktadır. İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 2/40,43.

⁵⁸⁴ Bu konuda İbn Berhân'ın Cüveynî'yi takip ettiği nakledilmiştir. İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 2/43. Şâfiî, *er-Risâle*'de Kur'an'ın sünnet tarafından nesh edilmesine aklen cevaz vermediği yer almaktadır.

⁵⁸⁵ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 125.

⁵⁸⁶ Sem'ânî, *Ḳavâṭi'*, 1/450.

Kur'an'ın sünnet ile neshinin cevazı görüşünün Hanefiler ile mütekellimlere ait olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁸⁷

İbn Berhân, aklen cevazı konusunun İmam Şâfiî'ye izâfe edilmesini kabul etmeyerek bu konuda Şîrâzî ve Sem'ânî'ye katılmaktadır. İbn Berhân'ın Şîrâzî ve Sem'ânî başta olmak üzere fakîh Şâfiîlerden ayrılan yönü ise Kur'an'ın hem aklen hem de şer'an sünnet ile nesh edildiğini kabul etmesidir.⁵⁸⁸ Bazı kaynaklar, Şâfiî fakîhlerin bu konuda Şâfiî'yi destekleyip aklen cevazı ona nispet etmemelerini onların İmam Şâfiî'ye olan sevgilerine bağlamaktadır. Ancak kelamcı usûlcülerin bu konuda tavrı net olup mezhepte tabi oldukları İmam Şâfiî'ye muhalefetleri bariz bir şekilde eserlerine yansımıştır.⁵⁸⁹

Eş'arî, Bâkılânî, Cüveynî, Kiyâ el-Herrâsî ve İbn Berhân'ın temsil ettiği kelamcı usûlcülerin, bu konu özelinde İmam Şâfiî ve ona tabi olan usûlcülere muhalif davranıp Kur'an'ın sünnet tarafından nesh edilmesine ne aklen ne de şer'an bir mani olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁹⁰ Zira İbn Fûrek'in *Makâlâtî'l-Eş'arî* adlı eserinde Şâfiîlerin çoğu ile Eş'arî'nin bunu hem aklen hem de şer'an vuku bulduğunu kabul ettiği nakledilmiştir.⁵⁹¹ Bu konuda Bâkılânî'nin de Kitâb'ın Allah'ın lafzı olması gibi Resulullah'ın sünneti de onun kendi nefisinden olmayıp Allah'ın bir vahyi olması hasebiyle hem aklen hem de şer'an bunun vâki olduğu ve İmam Şâfiî ile fakîhlerin ise bunu kabul etmediğini belirtmiştir.⁵⁹² Cüveynî de; İmam Şâfiî'nin kitabın sünnet ile neshini kabul etmediğini ancak sünnetin kitap ile neshi konusunda ona nispet edilen görüşlerde ihtilaf olduğunu belirtmektedir.⁵⁹³ Cüveynî bu kısa girişin ardından mütekellimûn seçtiği ve apaçık doğru olarak gördüğü görüşü zikrederek kitabın sünnetle neshinin imkânsız olmadığını belirtmektedir. Bu konuda peygamber kendi

⁵⁸⁷ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 125; Sem'ânî, *Qavâtu'*, 1/450. Şîrâzî ile Sem'ânî'nin Hanefilerin yanında çoğunluğu Şâfiîler'den oluşan mütekellimleri ayrı bir grup olarak belirtmeleri konumuz açısından önemi haizdir. Fakîh usulcülerin kelamcı Şâfiîleri ayrı bir grup olarak belirtmeleri ileriki konularda da sık sık karşımıza çıkacaktır.

⁵⁸⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/39-44.

⁵⁸⁹ Zira, usûlde ve fûrûda Şâfiî'ye tabi olmasına rağmen Kâdî Abdülcebbar'ın bu meseleye geldiğinde "Şâfiî büyük bir adamdır. Ancak hak ondan daha büyüktür." diyerek görüşüne katılmadığı zikredilmiştir. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/40.

⁵⁹⁰ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/39-44.

⁵⁹¹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 4/109.

⁵⁹² İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn el-Cüveynî, *et-Telhîş fî usûli'l-fikh*, thk. Abdullah en-Nebâlî-Beşîr Ahmed el-'Amrî (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, t.y.), 2/514-516, 520-521.

⁵⁹³ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1307. Md.1440.

nefsinden bir şey söylemez dolayısıyla peygamberin dedikleri vahiy olduğundan kitabın sünnet ile neshinin mümkün olduğunu beyan etmektedir. Bâkılânî ve Cüveynî'de olduğu İbn Berhân'ın da bu konuda kelamcı usûlcülerle aynı görüşte olduğunu şu sözlerinden anlamak mümkündür:

Kitâbın, mütevâtir sünnet ile neshi aklen câizdir. Buradaki delil mütevâtir sünnetin maktu' bir delil olmasıdır. Bundan dolayı Kitâb'ın onunla nesh edilmesi câizdir. Çünkü mütevâtir sünnet Şâri'nin maksadını bilmenin yoludur. Kati'lik derecesi açısından Resulullâh'tan tevâtür yolu ile gelen bir haberle Kitâb arasında bir fark yoktur. Ancak Kur'an'ın nazmında icâz varken sünnetin lafızlarında icâz yoktur. Şer'i açıdan bu ikisi malum olup ikisi de Allah'a izâfe edilmiştir.⁵⁹⁴

İbn Berhân ile kelamcı usûlcülerin ortak hareket noktalarının sünnetin de vahiy kökenli olması ile Peygamber'in sözünün kendi nefesine ait olmayıp Allah'ın vahyi olduğunu söyleyerek fukahâ ve İmam Şâfi'ye karşı çıkmaları olduğu anlaşılmaktadır. Eş'arî usûlcüler, Kur'an'ın sünnet ile nesh edilip bunun şer'an vuku bulduğuna örnek olarak vasiyet âyetini delil göstermişlerdir. Onlara göre Kur'an'da vasiyet âyetini nesh eden başka bir âyetin olmaması bu âyetin mütevâtir sünnet ile nesh edildiğine delalet etmektedir. Kitabın sünnet ile neshini yine Kitap'tan örnek veren İbn Berhân'a göre ise vasiyet âyetinin peygamberden gelen mütevâtir sünnetle neshi bunun gerçekleştiğine delildir. Çünkü Kitâb ile sünnetin kat'ilik açısından denk olduklarını düşünen İbn Berhân, ayrıca sem' açısından Kitâb'ın haber-i vâhid ile neshinin mümteni olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁵ İbn Berhân, bu duruma delil olarak Kitap'ta vasiyet âyetinin nesh edildiğine dair bir âyetin olmadığını vasiyet âyetini nesh edenin yalnızca mütevâtir sünnet olduğunu açıklayarak kelamcı usûlcülerle benzer deliller sunmuştur.⁵⁹⁶

Kelamcı ve fukahâ usûlcüleri arasında nesih tartışmalarının oluşmasının zemininde şu iki âyet-i kerimenin yer aldığını söylemek mümkündür:

مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِئُهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

⁵⁹⁴ İbn Berhân, *el-Vüšûl*, 2/39-40.

⁵⁹⁵ İbn Berhân, *el-Vüšûl*, 2/41.

⁵⁹⁶ İbn Berhân, *el-Vüšûl*, 2/41.

1. “Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.”⁵⁹⁷

وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزَّلُ

2. “Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir.”⁵⁹⁸

İmam Şâfiî bu iki âyete dayanarak Kitab’ın ancak Kitab ile nesh edileceğini beyan etmiş ve ona göre müciz olan Kitab’ı ancak onun misli nesh edebilir.⁵⁹⁹ Bu konuda Şîrâzî ve Sem’ânî de benzer delillerle yukarıdaki âyetleri yorumlayıp İmam Şâfiî’ye katılmışlardır.⁶⁰⁰ Nitekim Şîrâzî, Kur’an’ın sünnet ile nesh edilmediğinin şer’î delili olarak ilk âyeti göstermekte ve Kur’an’ın tilavetinde sevap, lafzında da icaz olduğunu sünnette ise bunların olmadığını dolayısıyla sünnetin ne Kur’an’ın misli ne de dengi olduğunu belirterek karşı çıkmaktadır.⁶⁰¹ Sem’ânî de bu âyeti yorumlarken benzer deliller kullanarak sünnetin ne Kur’an’ın misli ne de ondan daha hayırlı olduğunu belirterek Kur’an’ın sünnet ile neshini caiz olmadığını belirtmektedir. “Ondan daha hayırlısını ve mislini getiririz” âyetindeki (منها) ifadesinin Kur’an’ın cinsinden getireceğine delil olduğunu ve sünnetin Kur’an’ın cinsi olmadığını Kur’an’ın cinsinin ise ancak Kur’an olduğunu söylemektedir.⁶⁰²

Mütekellim usûlcüler ile İbn Berhân ise bu konuda İmam Şâfiî ve ona tabi olanlara muhalif davranıp kat’ilik derecesi bakımından aynı olmaları hasebiyle Kur’an’ın mütevâtir sünnet ile nesh edileceğini söylemektedirler. Zira sünnetin icaz ve sevap bakımından Kitab’a denk olmadığının farkında olan kelamcı usûlcüler söz konusu âyetleri yorumlarken bile İmam Şâfiî ve ona tabi olanlardan farklı bir yaklaşıma sahip olmuşlardır. Mütekellimlere göre Resulullâh kendi nefisinden bir şey söylemeyeceği ve onun söylediklerinin de vahiy olduğu dolayısıyla Kitab’ın sünnet ile neshi konusunda nâsîh yine Allah Teala olmaktadır. Sünnetin Kitâb’ın misli ve dengi

⁵⁹⁷ Kur’an Yolu (Erişim 12 Nisan 21), el-Bakara 2/106.

⁵⁹⁸ Kur’an Yolu (Erişim 12 Nisan 21), en-Nahl 16/101.

⁵⁹⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 191.

⁶⁰⁰ Şîrâzî, *El-Lüma* ‘, 125; Sem’ânî, *Ḳavâṭı* ‘, 1/452.

⁶⁰¹ Şîrâzî, *El-Lüma* ‘, 125.

⁶⁰² Sem’ânî, *Ḳavâṭı* ‘, 1/452

olmama hususunu ise Mütakellimler, nesh edilenin Kitâb'ın kendisinin olmadığını mükellefin faydasına olan âyetin hükmünün nesh edildiğini ve Kitâb'ın hükmünde icâz olmadığını dolayısıyla sünnet ile neshinin mümkün olduğunu belirterek açıklamışlardır.⁶⁰³

Şâfiî ve kelamcı usûlcüler arasında tartışmaların en yoğun yaşandığı konuların başında gelen nesh konusunda güncel çalışmalar da yapılmış olup bu konuda mütakellimlerin İmam Şâfiî'nin kastını anlamadıklarını ve onun delillerini sağlam argümanlarla çürütemediklerini belirtip İmam Şâfiî'nin maksadına değinmektedirler.⁶⁰⁴

3.1.2. Mefhûmu'l-Muhâlefe

Şâfiî usûlcülerin *mefhûm* konusunu ortak bir başlık altında ele almadıkları görülmektedir. Onların, mefhûm konusunu *mefhûmu'l-hitâb/delilü'l-hitâb* başlığı altında ele aldıklarını söylemek mümkündür.⁶⁰⁵ Eş'arî ve Şâfiî usûlcüler genel olarak mefhûm konusunu Mefhûm-i muvâfaka ve Mefhûm-i muhâlefe şeklinde ikiye ayırarak incelemişlerdir. Nitekim İbn Berhân da mefhûm başlığını bu iki kısma ayırarak incelemiş öncelikle tanımlarını ele almış daha sonra konu ile alakalı birer örnek vermiştir. İbn Berhân, Mefhûmu'l-muhâlefeye (في سائمة الغنم زكاة) “Merada otlanan koyunda zekât vardır” hadisini örnek verip bunun *mefhûmu'l-hitâb* olduğunu belirtmekte ve bu konuda isimlendirmenin çok olduğunu belirtip onlardan bir kısmını *mefhûmu'l-hitâb*, *delilü'l-hitâb*, *fahve'l-hitâb* olarak vermektedir.⁶⁰⁶ Gazzâlî ise söz konusu isimlendirmelerin çokluğunu her grubun kendi kullandığı ıstılahlardan kaynaklandığını belirtip mahiyetini kavradıktan sonra isimlendirmelerin önemli olmadığını açıklamıştır.⁶⁰⁷

⁶⁰³ Cüveynî, *et-Telhîş*, 2/520; a. Mlf. *el-Burhân*, 2/253; İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/41-42.

⁶⁰⁴ Detaylı bilgiler için bk. Sahip Beroje, “İmam Şâfiî'nin Nesh Anlayışı ve İlk Şâfiî Usûlcülerin Buna Yönelik Eleştirileri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2007) 53-82; Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 74-75.

⁶⁰⁵ Şîrâzî, *Lümâ'*, 103; Cüveynî, *Burhân*, 1/165-166; Sem'ânî, *Ḳavâṭı'*, 1/236.

⁶⁰⁶ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/329. İbn Berhân mefhûmu'l-muhâlefenin isimlerinden birinin fahve'l-hitâb olduğunu söylemiştir. Oysaki fahve'l-hitâb usûlcülerin çoğu tarafında mefhûmu'l-muvâfaka için kullanılmıştır. Bk. Şîrâzî, *el-Lümâ'*, 103; İbn Berhân, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 1/329.

⁶⁰⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları*, çev. H. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 699.

Bu konu özelinde mefhûm-i muhâlefenin çeşitleri ve mefhûm delilinin mahiyeti gibi farklı tartışmalar olmakla⁶⁰⁸ beraber bu başlık altında mefhûm-i muhâlefenin delil sayılıp sayılmayacağı konusundaki Eş‘arî ve Şâfiî usûlcülerin görüşlerine değinilecektir. Zira bu konudaki asıl tartışmanın Kur’an ve sünnet nassının mefhûm-i muhâlifine göre amel edilip edilmeyeceği meselesi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim beşere ait bir sözün mefhûm-i muhalifine göre amel edileceği usûlcüler ittifakla kabul edilmiştir.⁶⁰⁹ Yine bu konu merkezinde Şâfiîlerin temsil ettiği cumhur,⁶¹⁰ mefhûm-i muhâlefenin hüccet olduğu ve onunla amel etmenin gerektiği görüşünde iken Hanefiler ise hüccet olmadığı ve onunla amel edilmeyeceği görüşündedir.⁶¹¹ Ancak bazı çalışmalarda mefhûm-i muhâlefenin hüccet olmadığı görüşünün sadece Hanefilere nispet edilmesinin doğru olmadığı tespiti yapılmıştır. Zira bu konuda Eş‘arî usûlcülerin de Hanefilerle benzer görüşe sahip olup mefhûm-i muhâlefenin hüccet olmadığı görüşünde oldukları anlaşılmaktadır.⁶¹²

İmam Şâfiî’ye göre mefhûm-i muhâlefe hüccet olup onunla amel etmek gerekir. Nitekim Şâfiî, “Sâime hayvanlarda zekât vardır.” Hadisine binaen sâime (otlanan) ve ma‘lûfe (besi) hayvanlar arasında bir ayrıma gidip sâime sıfatı ile kayıtlanması hükmünü sadece otlanan hayvanlara yönelik olduğunu belirtip ma‘lûfeyi kapsamadığını söylemiştir.⁶¹³ Bu konuda Şîrâzî ve Sem‘ânî de İmam Şâfiî’nin görüşünü benimsemişlerdir. Sem‘ânî, bu konuyu eserinde şu şekilde aktarmıştır:

Ehl-i ilim delilü’l-hitâbın mahiyeti ve istidlâlinin sıhhati hususunda ihtilâfa düşmüştür. Mâlik, Şâfiî ve ashabımızın cumhuru onun hükümlerde sahih bir delil ve hüccet olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Dâvûd, Zâhirîler ve bir grup mütekkellimîn de bu görüştedirler. Ebû Hânîfe ve ashabı delilü’l-hitâbın hüccet olmadığını kabul etmişlerdir. Bu hususta Şâfiî’nin ashabından olan İbn Süreyc, Kâdî Ebû Hâmid el-Mervezî ve Ebû Bekir el-Kaffâl eş-Şâfi de onlarla aynı görüşte olmuştur. Bu görüş aynı zamanda Eş‘arî ve Mu‘tezilî’den olan mütekkellimîn cumhurunun görüşüdür.⁶¹⁴

⁶⁰⁸ Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 301.

⁶⁰⁹ Şâban, *Usûlu’l-fikh*, 532.

⁶¹⁰ Buradaki cumhurdan kasıt Şâfiîlerle aynı görüşte olan Mâlikî ve Hanbelilerdir.

⁶¹¹ Şâban, *Usûlu’l-fikh*, 532.

⁶¹² İtaş, “Fıkıh Usulü Yazımı”, 80-81.

⁶¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Yok (şamile) (Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1410/1990), 2/25.

⁶¹⁴ Sem‘ânî, *Qavâti*, 1/238.

Sem‘ânî, yukarıda belirtildiği gibi İbn Süreyc, Ebû Hâmid el-Mervezî, el-Kaffâl eş-Şâşî’yi Şâfiî’nin ashabı olarak verirken çoğunluğu Şâfiî olan mütekellim usûlcülerini Şâfiî olarak belirtmeyip onları ayrı bir grup olarak vermesi konumuz açısından önemlidir. Zira Sem‘ânî ve Şîrâzî diğer konularda görüleceği üzere bu tavırlarını devam ettirip usûl-i fıkıhta Eş‘arî kelamcılarının görüşlerini Şâfiîler’den ayrı olarak vermişlerdir. Bu durum Eş‘arî ve Şâfiî usûlcüler arasında bir ayrım olduğu tezini güçlendirmektedir.

Bâkılânî ve Cüveynî, bir önceki konuda olduğu gibi bu konuda da İmam Şâfiî’nin görüşünü benimseyen Şîrâzî ve Sem‘ânî’den farklı düşünmüş ve mefhûmu’l-muhâlefenin delil olamayacağını belirtmişlerdir.⁶¹⁵ Bâkılânî, mefhûmu’l-muhâlefenin hüccet olduğu görüşünün fakihlerin çoğuna nispet ederek bu konuda Şâfiî’nin ashabının daha öne çıktığını ayrıca Mâlikîlerin bu görüşü benimsediğini ifade etmiştir.⁶¹⁶ Bâkılânî, ayrıca Irak ehli, Mâlik’in ashabının çoğu, mütekellimûn ve fakihlerin yanı sıra İbn Süreyc gibi Şâfiî ashabından önde gelen bazı âlimlerin delilü’l-hitâbı hüccet kabul etmediğini ifade eder. Bâkılânî de bu görüşü paylaştığını zikreder.⁶¹⁷ Daha sonra Bâkılânî, mefhûmü’l-muhâlefenin hücciyeti hususunda İmam Eş‘arî’nin de kelamcılardan ayrılıp İmam Şâfiî’ye katıldığını söylemiştir. Ancak İmam Eş‘arî’nin bu konuyu doğrudan dile getirmediği onun bazı konulardaki görüşlerinden hareketle Bâkılânî, onun da bu görüşte olduğu çıkarımında bulunmuştur. Nitekim Bâkılânî, Eş‘arî’nin haber-i vâhid ile amelin ihticâcı hususunda “Size bir fâsik haber getirdiğinde o haberi araştırın”⁶¹⁸ âyetinin adil kimsenin getirdiği haberin araştırılmasına gerek olmadığı görüşünde olduğunu zikretmiştir. Aynı zamanda Eş‘arî’nin müminlerin ahirette Allah’ı göreceğinin vücûbu hususunda delil olarak kullandığı “onlar o gün rablerinden perdelenecekler”⁶¹⁹ âyetinin müminleri kapsamayıp kafirlere tahsis edildiğini söylediğini aktarmıştır.⁶²⁰

⁶¹⁵ Bâkılânî, *et-Takrîb*, 3/332; Cüveynî, *Burhân*, 1/174-176.

⁶¹⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve’l-irşâd es-şâgîr*, thk. Abdülhamid Ali Ebû Züneyd (b.y.: Müessesetü’r-Risâle, 1418/1997), 3/332.

⁶¹⁷ Bâkılânî, *et-Takrîb*, 3/332.

⁶¹⁸ El-Hucurat 49/6.

⁶¹⁹ El-Mutaffifin 83/15.

⁶²⁰ Zira Bâkılânî fâsıkın haberi ve rüyet konusundan onun -da bu görüşte olduğunu ifade etmiştir. İltaş, *Kelâmcı Usulcülerin Delalet Anlayışı*, 20.

Cüveynî, mefhûm-i muhâlefe konusunda Eş'arî usûlcülerine muhalif davranıp İmam Şâfiî ve ona tabi olan fakîhlerin görüşüne katılmıştır. *Et-Telhîs* adlı eserinde Bâkılânî ile aynı görüşte olmasına rağmen usûl-i fıkha dair özgün görüşlerini açıkladığı *el-Burhân* adlı eserinde ise bu görüşünden vazgeçmiştir.⁶²¹ Ancak Cüveynî'nin bu konuda şartlı olarak mefhûmü'l-muhâlefeyi kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁶²² Zira ona göre mefhûmü'l-muhâlefe sıfatın münâsib olması durumunda hüccet, münâsib olmaması durumunda ise hüccet değildir.⁶²³ Fahreddîn er-Râzî (öl.606/1206), *el-Maḥşûl* adlı eserinde Cüveynî'nin mefhûmü'l-muhâlefeyi hüccet olarak kabul ettiğini belirtmiştir.⁶²⁴ Ancak *el-Burhân* eserindeki ifadeler bu nispetin doğru olmadığını göstermektedir. Zira Cüveynî'nin nihâi olarak mefhûmü'l-muhâlefeyi şartlı olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bu görüşünde Cüveynî her ne kadar Şâfiîlere katılıyor olsa da Şâfiî fakîhlerden farklı olarak sıfatın mefhumunun hücciyeti hususunda onlar tarafından savunulan görüşleri zayıf bularak sıfatın hükme münâsib olması gerektiğini söylemiştir.⁶²⁵ Sem'ânî de Cüveynî'nin bu gerekçelerini zayıf bularak İmam Şâfiî'nin böyle düşünmediğini ve mefhumu mutlak olarak hüccet kabul ettiğini belirterek Cüveynî'ye karşı çıkmıştır.⁶²⁶ Sem'ânî'nin bu açıklamalarından anlaşılacağı üzere Cüveynî, Eş'arî kelamcılarla aynı görüşte olmadığı gibi İmam Şâfiî ve ona tabi olan Şâfiî fukahâsına da tam olarak katılmamaktadır. Nitekim Şâfiî fukahâ mutlak olarak mefhûmü'l-muhâlefeyi kabul ederken Cüveynî münâsib olma şartını ekleyerek kabul etmiştir.

Eş'arî ve Şâfiî usûlcülerin mefhûm-i muhâlefenin hücciyeti hususunda öne sürdükleri gerekçelerinin başında dilsel gerekçeler yer almış ve her iki taraf da kendi görüşlerini desteklemek açısından farklı şekilde meseleyi temellendirmiştir.⁶²⁷ Aslında bu konun mahza dil konusu olarak tartışılması doğru görünmemektedir. Zira iki taraf da insanların sözünün mefhûm-i muhâlifine göre amel etme konusunda müttetik iken

⁶²¹ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî, *Kitâbü't-telḥîs fi uşûli'l-fikh*, thk. Abdullah Cülem en-Nibâlî-Şebbîr Ahmed el-Umerî (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996), 2/200.

⁶²² Cüveynî, *Burhân*, 1/174-176.

⁶²³ İtaş, "Kelamcılar Yöntemi Fakîhler Yöntemi", 74.

⁶²⁴ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Maḥşûl fi 'ilmî 'uşûli'l-fikh*, thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî (b.y.: Müessesü'r-Risâle, 1418/1997), 2/136.

⁶²⁵ Cüveynî, *Burhân*, 1/176; Erol Erdem, *Şâfiî Usûlcülerin İmam Şâfiî'nin Usûlünü Temsil Sorunu*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 98.

⁶²⁶ Sem'ânî, *Ḳavâṭı* ' 1/245-246.

⁶²⁷ İtaş, *Kelamcı Usulcülerin Delalet Anlayışı*, 381-393.

şâriin sözünde ihtilafa düşmüşlerdir. O halde konu dilsel olmaktan ziyade şâriin hitabına mütealliktir. İki grup da bu konuda gerekçelerini dildeki kullanıma ve dilcilerin görüşlerine başvurarak sağlamlaştırmak istemiştir. Eş‘arî usûlcüler bu konuda dilde kesin bir naklin olmadığını belirterek muhaliflerine karşı çıkmışlardır.⁶²⁸ Fakîh usûlcüler ise meşhur Arap dil bilimcisi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (öl. 224/838) mefhûmu’l-muhâlefeyi kabul etmesi mefhumun delil olduğunu gösterir demişlerdir.⁶²⁹ Zira bu konuya örnek olarak ise Ebû Ubeyde’nin “Zengin borcunu geciktirmesi zulümdür.”⁶³⁰ hadisinden hareketle fakir birinin borcunu geciktirmesinin zulüm olmadığını söylediğini belirtmişlerdir.⁶³¹ Ayrıca onlara göre linguistik/dil bilgisi yönü itibariyle İmam Şâfiî’nin de bu görüşte olması mefhumun hüccet olduğunu göstermektedir.⁶³² Ancak kelamcı usûlcüler bu konuda Araplardan gelen kesin bir naklin bulunmaması nedeniyle fakîhlerin öne sürdüğü bu delillendirmenin mütevâtir habere dayanmayıp ahâd habere dayandığını ifade etmişlerdir.⁶³³ Kur’an ve sünnet nassı hakkında hata ihtimali bulunan ahâd habere göre ise hüküm verilemeyeceğini belirtmişlerdir.⁶³⁴ İbn Berhân “*usul ahâdlarla sabit olmaz*” deyip kelamcı usûlcüleri desteklemiştir.⁶³⁵ İbn Berhân ayrıca mefhûmun hüccet olduğuna dair Ebû Ubeyde’den bir naklin olmadığını ve ona nispet edilen görüşün şu âyet-i kerime ile zaten malum olduğunu açıklamıştır: “*Eğer borçlu darlık içindeyse eli genişleyinceye kadar ona mühlet verin*”.⁶³⁶

Bu konuda Eş‘arî usûlcülere katılan İbn Berhân’a göre mefhûmu’l-muhâlefe hüccet değildir.⁶³⁷ İbn Berhân, Şâfiî fakîhler tarafından ileri sürülen delilleri şu şekilde vermiştir:

⁶²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. İltaş, *Kelâmcı Usulcülerin Delâlet Anlayışı*, 390-393.

⁶²⁹ Sem‘ânî, *Qavâtu* ‘ 1/242-245. Sem‘ânî mefhûmu’l-muhâlefenin dil açısından mı yoksa şer‘an mi hüccet olduğu konusunda ihtilaf olduğunu belirtip mefhumun dil açısından delil olduğunu belirtmiştir.

⁶³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-şâhih*, nşr. Muhammed Züheyr Nasr

⁶³¹ Sem‘ânî, *Qavâtu* ‘ 1/243.

⁶³² İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/337.

⁶³³ İltaş, *Kelâmcı Usulcülerin Delâlet Anlayışı*, 390.

⁶³⁴ Bâkillânî, *et-Takrib*, 3/333-334.

⁶³⁵ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/339.

⁶³⁶ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/340; *Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali*, çev. Elmalı Hamdi Yazır (İstanbul: Ravza Yayınları, 2012), el-Bakara 2/280.

⁶³⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/332,335.

Onlara göre tartışma lügavî olduğundan dolayı ancak dil ehlerinden (dilciler) yapılan nakillerle tespit edilebilir. ...⁶³⁸ “Onlar için yetmiş defa istiğfar dilesen Allah onları yine de affetmeyecektir.”⁶³⁹ âyeti üzerine Hz. Peygamber, “yetmişten fazla istiğfarda bulunacağım” demiştir.⁶⁴⁰ İmam Şâfiî’den bunun delilü’l-hitâb olduğu nakledilmiştir. İmam Şâfiî dilcilerin imamlarından olup dil âlimi Asmaî (öl. 216/831)⁶⁴¹ onun hakkında şöyle demiştir: kendisine Muhammed b. İdris eş-Şâfiî denilen Kureyşli bir gençten *Dîvânü’l-Hüzeylîn*’i okudum.⁶⁴²

Cüveynî, muttefakun aleyh olan bu hadisin zayıf olduğunu öne sürerek fakîh Şâfiî usûlcülerin istidlalini reddetmiştir. Aynı şekilde İbn Berhân, fakîh Şâfiîlerin bu iddialarına öncelikle delil getirdikleri hadisin zayıf olduğunu belirterek cevap vermiş,⁶⁴³ daha sonra Fakîh Şâfiîlerin dil bilimci olarak kabul ettikleri ve görüşünün bu konuda delil olduğunu belirttikleri İmam Şâfiî’nin esasında dilbilimci kabul edilemeyeceğini söyleyerek görüşünün bu konuda delil olamayacağını sert bir dille şöyle ifade etmiştir:

İmam Şâfiî ile Ebû Hanife’nin görüşü mefhûmu’l-muhâlefe konusunda hüccet değildir. Çünkü hüccet ancak tabiatı itibariyle en fasih, gerçek ve saf Arapçayı konuşanların sözü ile olur. Ancak dili âlimler ve ediblerden alıp ictihadî olarak görüş beyan edenlerin sözü hüccet olamaz. Hüccet olması için onların deliline bakmak gerekir.⁶⁴⁴

Yukarıda açıklandığı üzere İbn Berhân, İmam Şâfiî ve Ebû Hanife’nin görüşünün dilde delil olamayacağını belirtip Şâfiî fakîhlere karşı çıkmıştır. İbn Berhân’ın İmam Şâfiî hakkındaki bu görüşleri usûlcü ve dilcilerin çoğunun görüşüne muhalif olduğu zikredilmiştir.⁶⁴⁵ Zira İbn Berhân İmam Şâfiî’nin dili sonradan âlimlerden öğrendiği imasında bulunmuştur. Kaynaklarda, İmam Şâfiî aslen Arap ve

⁶³⁸ İbn Berhân, *el-Vüšûl*, 1/336.

⁶³⁹ Et-Tevbe 9/80.

⁶⁴⁰ Ahmed b. Ali b. Hacer Ebû Fazl el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Şahîhi’l-Buhârî*, nşr. Muhammed b. Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1379), 8/335.

⁶⁴¹ Süleyman Tülücü, “Asmaî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/499-500.

⁶⁴² İbn Berhân, *el-Vüšûl*, 1/337; Beyhakî, *Menâkıb*, 2/44.

⁶⁴³ Ancak bu hadisin zayıf olmayıp muttefakun aleyh olduğu belirtilmiştir. İbn Berhân’ın bu konuda Cüveynî’ye tabi olup benzer gerekçelerle Şâfiî fakîhlere karşı çıktığını müşahede etmek mümkündür.

⁶⁴⁴ İbn Berhân, *el-Vüšûl*, 1/340.

⁶⁴⁵ İbn Berhân, *el-Vüšûl*, Muhakkik, 1/341.

Kureyşî olması yanı sıra henüz küçük yaşlarda Hüzeyl kabilesinin yanında kalarak onlardan Arap dilini ve edebiyatını öğrendiği geçmektedir.⁶⁴⁶ Ayrıca Mısır'da talebelerine şiir dersi vermesi ve önde gelen dilcilerin ondan ders alması İmam Şâfiî'nin dilde İmam olduğuna delalet ettiğini belirtilmiştir.⁶⁴⁷ Yukarıda görüldüğü üzere İbn Berhân ise bu konuda İmam Şâfiî ve Ebû Hanife'nin görüşlerinin delil olamayacağını belirtmiştir.⁶⁴⁸

Daha sonra İbn Berhân, Şâfiî usûlcüler tarafından öne sürülen “sizden birinin karnını tika basa irin ile doldurması onu şiirle doldurmasından hayırlıdır.”⁶⁴⁹ hadisini aktarıp onların bu hadisin mefhûm-i muhâlifine göre karnın şiirle doldurulmaması durumunda şiirin câiz olduğunu belirttiklerini açıklar.⁶⁵⁰ İbn Berhân, Şâfiî usûlcülerin bu görüşüne cevap verirken İmam Şâfiî'nin “Şiir, güzelinin güzel çirkinin ise çirkin olduğu bir kelimadır” sözünü zikredip kelimada asıl olanın ibâha olduğunu ve delilü'l-hitâb ile bunun gerçekleşmediğini belirtir. Buna ilavaten şaşılacak bir şekilde İmam Şâfiî'nin dil bilimcisi olmasını reddederken bir Hanefî olan İmam Muhammed'in bir dil bilimcisi olduğunu belirterek şöyle der: “*Dil ehlinin büyüklerinden olan Muhammed b. Hasan'dan bunun delilü'l-hitâbla gerçekleştiğine dair bir nakil gelmemiştir. Bu durumda kavillerde teârruz oldu. Bunlardan biri diğerine göre evlâ değildir.*”⁶⁵¹

Bu konuda görüldüğü üzere İbn Berhân'ın tavrı kelamcı usûlcülere benzemektedir. Zira kelamcı usûlcüler genelde mezhep aidiyetlerini öne çıkarmamakla bilinirler. Nitekim İbn Berhân da usûlî görüşlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu tavrı sürdürür. İbn Berhân söz konusu meselede mezhebinin kurucu imamının sözünün geçerli olmadığını belirtip buna Ebû Hanife'yi de dâhil etmiştir. Hemen ardından ise İmam Muhammed'in büyük bir dil bilimci olduğunu belirtir

⁶⁴⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî'i*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kâhire: Mektebetü'd-Dâru't-Turâs, 1390/1970), 1/96, 2/44

⁶⁴⁷ Beyhakî, *Menâkıb*, 2/44-47.

⁶⁴⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/340.

⁶⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Şahîhu'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavku'n-Necât, 9.cilt, 1. Basım, 1422/2001), “Edeb”, 6154.

⁶⁵⁰ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/338.

⁶⁵¹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/340-341.

İmam Şâfiî'den gelen görüşün ondan nakledilmediğini zikredip bu konuda görüşlerin çatıştığını söyleyerek birinin görüşünü diğerine tercih etmemiştir.⁶⁵²

⁶⁵² İbn Berhân, *el-Vüŕûl*, 1/340-341.

3.1.3. Dilde Kıyas

Dilde kıyas, aynı özelliklere sahip olan isimlerin birbirlerinin yerine kullanılması veya bu isimlerin benzer özelliklere sahip olan diğer isimleri kapsayacak şekilde genişletilip genişletilemeyeceği konusunu içermektedir.⁶⁵³

Anlam açısından ortak olan iki lafızdan birinin anlamını diğerine kıyas etmek mümkün müdür? Mesela, akla uyuşukluk/sersemlik verdiği için Araplar, üzüm suyundan üretilen içkiye hamr demişlerdir. Akla uyuşukluk verdiği gerekçesiyle diğer içkiler hamr kapsamına girer mi? ve âyet⁶⁵⁴ ile yasaklanan hamrın cezası onlar içinde terettüp eder mi? Şâfiî usûlcüler bunun caiz olduğunu belirtirken; Eş'arî usûlcüler ise câiz olmadığını ifade etmişlerdir. Nitekim dilde kıyas problemi, Eş'arî ve Şâfiî usûlcüler arasında tartışmaların yoğun olarak yaşandığı bir konu olmuştur. Bu tartışmanın odak noktasında İmam Şâfiî'nin görüşünü benimseyen ve karşı çıkan usûlcüler yer almaktadır. Bilindiği gibi İmam Şâfiî, dilde kıyasın câiz olduğunu belirtmiş ve bu konuda Şâfiî usûlcülerden Şîrâzî ve Sem'ânî de ona katılmışlardır. Eş'arî usûlcülerden Bâkılânî, Cüveynî ve İbn Berhân⁶⁵⁵ ise dilde kıyasın câiz olmadığını çeşitli gerekçelere dayanarak öne sürmüşlerdir.⁶⁵⁶ Bâkılânî, dilde kıyasın câiz olmadığını belirtmesine rağmen⁶⁵⁷ İbn Berhân ve bir grup âlim Bâkılânî'nin dilde kıyasın câiz olduğu görüşünde olduğunu iddia etmeleri de ilginç bir nokta olarak burada zikredilmeye değerdir.⁶⁵⁸

Usûlcüler, dilde kıyas meselesi hakkında farklı görüşlere sahip olmalarına rağmen dilin vaz'î olup ancak nakille bilinmesinin mümkün olduğunu ifade

⁶⁵³ Soner Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 43.

⁶⁵⁴ El-Maide 5/90.

⁶⁵⁵ Bâkılânî, *Takrib*, 1/362; Şîrâzî, *El-Lüma'*, 42; Cüveynî, *Burhân*, 1/131; Sem'ânî, *Qavâti'*, 2/113, 119-120; İbn Berhân, *el-Vüŷûl*, 1/110-112.

⁶⁵⁶ Zerkeŷî, *el-Bahrü'l-muhîŷ*, 2/255. Ayrıca Zerkeŷî; Şîrâzî'nin *el-Lüma'*'sı ile Mâverdî'nin *el-Hâvi'* sinde olduğu gibi Ebû Bekir es-Sayrâfi, Kâdî Ebû Bekir ve öğrencisi İbn Hâtim, İbnü'l-Kattân, Cüveynî, Gazzâlî, Kuşeyrî ve Kiyâ el-Herrâsî dilde kıyasın câiz olmadığı görüşünde olduklarını belirtmiştir.

⁶⁵⁷ Bâkılânî, *Takrib*, 1/361.

⁶⁵⁸ İbn Berhân, *el-Vüŷûl*, 1/109; Şevkânî, *İrŷâdü'l-fuhûl*, 1/49. Ayrıca bu konuda İbn Berhân'ın Kâdî ve İbn Süreyc'ten farklı düşündüğüne dair bk. Ebû Tayyib Muhammed Sıddîk Hân el-Kinnevicî, *el-Bulġetu ile'l-Usûli'l-Luġeti*, thk. Sehâd Hamdân es-Sâmîrâî (Tekrit: Risâletü Câmî'yeti, 1432/2010), 82.

etmişlerdir. Zira Zerkeşî, dillerin naklî ve tevkifi olarak sabit olduğu hususunda ihtilaf olmadığını ve söz konusu ihtilafın dilin kıyas ile sabit olması hususunda meydana geldiğini belirtmektedir.⁶⁵⁹

Dilde kıyas görüşünde olan Şâfiî usûlcüler görüşlerini şer‘î kıyas ile temellendirmişlerdir.⁶⁶⁰ Şer‘î kıyası ise Zahirîler hariç usûlcülerin geneli kabul etmektedir. Bu meselede tartışma olmasının sebebi ise Şâfiî usûlcülerin, anlamı anlaşıldıktan sonra şer‘î hükümlerde kıyasın câri olduğu gibi lügavî isimlerde de anlam anlaşıldıktan sonra kıyasın caiz olduğunu belirtmeleridir.⁶⁶¹ Bu açıdan bakıldığında nebizin, hamr olarak isimlendirilmesinin nedeni haddin icabı ve haramlığın ispatı içindir.⁶⁶² İbn Berhân, Şâfiî usûlcülerin bu kıyas anlayışını batıl bulmuş ve şer‘î kıyasla hükümlerin ispatının icmaya dayandığını belirterek lügavî isimlerdeki kıyas için böyle bir durumun olmadığını belirtmiştir. İbn Berhân, şer‘î kıyastaki anlam muttarid yani genel/sürekli iken dildeki kıyasta ise anlamın gayrı muttarid olduğunu belirterek itirazlarını sürdürmüştür. İbn Berhân, bu duruma örnek olarak şöyle demektedir: “*Akla uyusukluk verse dahi uyuşturucu hamr olarak; içinde bir şeyler bulunsa dahi ev, kârûre⁶⁶³ olarak isimlendirilmez. Bu da anlam açısından lügavî kıyasın şer‘î kıyasa benzemediğini göstermektedir.*”⁶⁶⁴

Şâfiî usûlcülerin İbn Berhân’ın bu itirazlarından sonra bu görüşün İmam Şâfiî’nin görüşü olduğunu belirterek karşı çıktıkları anlaşılmaktadır.⁶⁶⁵ Onlar, İmam Şâfiî’nin üzüm suyuna kıyas ederek nebizi hamr olarak isimlendirdiğini ve haddin icab ettiğini; aynı şekilde livâtayı zinaya kıyas ederek haddin gerektiğini görüşünde olduğunu belirtmişlerdir. İbn Berhân onlara cevaben nebizin hamr olarak isimlendirilmesinin kıyas yolu ile olmayıp Hz. Peygamber’in şu kavline dayandığını söylemektedir: “... *Hurmanın bir kısmında hamr vardır...*”⁶⁶⁶ İbn Berhân, ayrıca nebiz ile hamrın isim olarak denk olmayıp mefsetet açısından denk olduklarını

⁶⁵⁹ Zerkeşî, *el-Baḥrû’l-muḥîṭ*, 2/255.

⁶⁶⁰ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İltaş, *Kelâmcı Usûlcülerin Delalet Anlayışı*, 174-186.

⁶⁶¹ İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 1/111.

⁶⁶² İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 1/111.

⁶⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 7/305.

⁶⁶⁴ İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 1/111; Zerkeşî, *el-Baḥrû’l-muḥîṭ*, 1/412.

⁶⁶⁵ İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 1/111. Çünkü İbn Berhân, bu yönde bir itiraz geldiğini kitabında ele almış daha sonra ise onlara cevap vermiştir.

⁶⁶⁶ İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 1/111.

belirterek nebizde haddin gerektiğini temellendirmiştir. Ayrıca livâta haddin vücûbiyetini ise helal olmayan bir mahalde suyu akıtmak açısından livâtanın zinaya denk olduğunu söyleyerek temellendirmektedir. Bu konudaki delilini ise Hz. Peygamber'in şu hadislerine dayandırmaktadır: “Bir erkek ile bir erkeğin ilişkisinde(homoseksüel) ikisi de zânidir. Bir kadın ile bir kadın ilişkisinde ikisi de zâniyedir.” “Lût kavminin yaptığını yapan kimi görürseniz fâili(yapan) de mef'ulun bihi (yapılan) de öldürün”. Burada görüldüğü üzere İbn Berhân'ın da temsil ettiği Eş'arî usûlcüler, Şâfiî usûlcüler ile farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Şâfiî usûlcüler ise bu görüşün İmam Şâfiî'ye ait olduğunu örnekleri ile zikretmişlerdir. İbn Berhân onların bu karşı çıkışına aslında İmam Şâfiî'nin görüşünü reddetmediğini ancak onun verdiği hükümlerin kıyas yolu ile olmayıp başka delillere dayandığını ifade ederek İmam Şâfiî'ye hüküm istinbatında katılmayıp hükmün sonucu açısından katılmaktadır.⁶⁶⁷

Şâfiîler'in çoğunluğu dilde kıyasın câiz olduğu görüşünde iken Hanefiler ile Eş'arî usûlcülerin çoğunluğunun ise dilde kıyasın câiz olmadığı görüşünde oldukları bilinmektedir.⁶⁶⁸ Şâfiî fakihlerden Şîrâzî ile Sem'ânî bu konuda dilde kıyasın câiz olduğunu belirtip İmam Şâfiî'yi desteklemişler ve diğer konularda olduğu gibi bu konuda da Eş'arî usûlcülerle farklı görüşlere sahip olmuşlardır.

Şîrâzî, ashabının bir kısmının dilde kıyası câiz gördüğünü ve diğer bir kısmının ise câiz görmediğini söyleyerek ilk görüşün daha doğru olduğunu belirtmiş ve Şâfiîler'den bu görüşü İbn Süreyc ve İbn Ebî Hüreyre'ye izafe etmiştir.⁶⁶⁹ Sem'ânî de İbn Süreyc'in bu görüşte olduğunu belirtip ashabının bir kısmının ise Hanefiler ile mütekellimlerin çoğunun görüşü olan dilde kıyasın câiz olmadığı görüşünde olduklarını belirtmiştir.⁶⁷⁰ Sem'ânî, dilde kıyası câiz görenlerin onu şer'î kıyasa mahiyet itibariyle benzettiklerini söyler. “*Ardından dilde kıyası reddedenlerin bu konudaki gerekçelerinin gerçekten güçlü olduğunu ifade ederek, isimlerde kıyasın dil açısından değil, şer' açısından câiz olduğunu ileri sürer.*”⁶⁷¹ Bu isimlendirme

⁶⁶⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/112.

⁶⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 2/255-262; Ebû Abdillâh Safiyyüddîn el-Hindî, *el-Fâ'ik fî usûli'l-fikh*, thk. Mahmûd Nessâr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1426/2005), 1/62-65.

⁶⁶⁹ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 42

⁶⁷⁰ Sem'ânî, *Kavâti'* 1/282.

⁶⁷¹ İtaş, *Kelâmcı Usûlcülerin Delalet Anlayışı*, 185.

neticesinde “hamr” ismi “nebiz” için kullanılırken “hırsızlık” ismi de “nebbâş (kefen soyucu)” için kullanılmıştır.⁶⁷²

Dilde kıyası kabul eden usûlcülere göre akla mahmurluk vermek açısından nebiz, hamr; haram bir yolla cinsel temasta bulunmak açısından livâta, zina; gizlice bir emtiayı elde etmek açısından ise kefen soyucu hırsızlık kapsamına girer ve aynı cezalar onlar için de geçerlidir.⁶⁷³

Eş‘arî usûlcülerden Bâkîllânî,⁶⁷⁴ Cüveynî⁶⁷⁵ ve İbn Berhân bu konuda Şâfiî fakîhlerden farklı olarak vaz‘î olduğu gerekçesiyle dilde kıyasın olamayacağını belirtip bu konuda Hanefiler ile aynı görüşü paylaşmışlardır. İbn Berhân, Şâfiî usûlcüler tarafından ileri sürülen gerekçelere şu şekilde cevap vermiştir:

Bu meselede kıyasın olabilmesi için bu bilginin ya aklen ya da naklen sabit olması gerekir. Akıl yönünden kıyasın olması câiz değildir. Çünkü akıl isimlerin müsemma için vaz‘ına delalet etmezken nasıl olurda nakillerine delalet eder. Nakli yönden de kıyasın olması câiz değildir. Zira nakil ya tevatür ya da ahâd olarak sabit olur. Ancak tevatüre gelince onda tartışma yoktur. Çünkü bu konuda tevatür olmuş olsaydı bizim ile sizin bildikleriniz eşit olmuş olacaktı. Oysaki bu konuda (bizimle sizin aranızda) tartışma olması tevatürün olduğunu nefyettirmektedir. Ahâd haberle de dilde kıyasın olduğu sabit olmaz. Çünkü ahâd haberler zan ifade edip ilim gerektirmezler.⁶⁷⁶ Bu konuda ise istenilen (zan olmayıp) ilimdir. Ahâd haberler ise sadece amel etmeyi gerektirir.⁶⁷⁷

Şâfiî usûlcüler tarafından livâtanın zinaya kıyas edilip zinanın had hükmünün onun içinde geçerli olduğu gerekçelerine İbn Berhân karşı çıkmaktadır. O, sahâbenin livâtanın haddi hususunda ihtilafa düşmelerini gerekçe göstererek “*livâta zina olsaydı haddi hususunda ihtilâf olmazdı*” demiştir.⁶⁷⁸ İbn Berhân, haram olan bir mahalde

⁶⁷² Sem‘ânî, *Qavâ’î* 1/283-284.

⁶⁷³ Hindî, *el-Fâ‘ik*, 1/62-63; İltaş, *Kelâmcı Usûlcülerin Delalet Anlayışı*, 177.

⁶⁷⁴ Bâkîllânî, *Takrîb*, 1/362. Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhîd*, 1/411-412; 2/255.

⁶⁷⁵ Cüveynî, *Burhân*, 1/131-132.

⁶⁷⁶ Burada bir hata olduğunu fark ettik. Çünkü ilgili yerde ahâd haberin amel gerektirmediğini belirten İbn Berhân, cümlenin sonuna doğru ahâd haberin amel gerektiğini ifade etmiştir. Bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/110. Eserin diğer baskısına bakıldığında bu çelişki giderildi. Nitekim kelimenin aslının *علم* olduğu anlaşılmalı oldu. Ebû’l-Feth Ahmed b. Ali b. Berhân, *el-Vüşûl ile’l-uşûl*, thk. Abdülhamid Ali Ebû Züneyd (Riyad: Mektebetü’l-Me‘arif, 1403/1983), 1/111.

⁶⁷⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/110.

⁶⁷⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/110.

suyu akıttırmak açısından livâtayı zinaya denk görüp haddin gerektiğini birkaç hadise yer vererek zikretmiştir.⁶⁷⁹ Aynı şekilde Şâfiî usûlcüler tarafından dile getirilen bir diğer husus olup Arapların kendi zamanında yaşayan ve feres dedikleri hayvanın daha sonra yok olmasıyla ilhak ve kıyas yoluyla feres ismi yeni türeyen başka bir hayvana konulmuştur.⁶⁸⁰ İbn Berhân, fakîh usûlcüler tarafından öne sürülen bu gerekçeyi de sahih bulmamaktadır. Ona göre Araplar feres ismini bir cins için koymuş ve cinsler de inkıraza uğramayacaklarına göre onların bu delili de geçersiz olmaktadır.⁶⁸¹

Netice olarak Şâfiî usûlcüler İmam Şâfiî'nin görüşüne katılıp dilde kıyası kabul etmektedirler. Bâkılânî, Cüveynî ve İbn Berhân ile Eş'arî usûlcüler ise dilde kıyasın câiz olmadığını belirtmektedirler. Dilde kıyasın câiz olduğu görüşünün İmam Şâfiî'ye ait olduğu itirazlarına İbn Berhân'ın verdiği cevap onun tam bir kelamcı usûlcü yaklaşımına sahip olduğunu göstermektedir. Zira o, İmam Şâfiî'nin görüşüne muhalif olmadığını aksine görüşüne katıldığını ve söz konusu hükümlerde delilin dilde kıyasa dayanmayıp başka delilleri olduğunu belirterek cevap vermektedir. Mütakellim geleneğinde eser yazan usûlcüler eserlerinde mezhep taassubu içinde olmayıp meseleleri teorik olarak ele almaktadırlar. İbn Berhân'ın bu yaklaşımı bu iddiayı destekler mahiyettedir. Mürteza Bedir'in ifade ettiği gibi kelamcı usûlcülerin usûl-i fıkhî mezhep imamına muhalif davranmaları fîrû fıkhî mezhep imamına muhalif davranışları anlamına gelmemektedir.⁶⁸² Nitekim İbn Berhân'ın dilde kıyas meselesinde İmam Şâfiî'ye muhalif davranıp hükümlerin sonuçları açısından ona katılması bu durumu doğrulamaktadır.

3.1.4. Nehyin Fesadı Gerektirmesi

Nehyin fesadı gerektirip gerektirmemesi meselesi Eş'arî ve Şâfiî usûlcüler arasında tartışma konusu olmuş ve bu meselede İbn Berhân Eş'arîlere katılmıştır. Söz konusu tartışmanın olmasının nedeni ise bu konuda İmam Şâfiî'den gelen kesin bir naklin olmaması sonucu iki grubun da görüşlerini temellendirmek adına İmam

⁶⁷⁹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/112. Buna delil olarak Hz. Peygamber'in şu iki hadisine yer vermiştir: "Bir erkek ile bir erkeğin ilişkisinde ikisi de zânîdir. Bir kadın ile bir kadının ilişkisinde ikisi de zâniyedir.", "Lût kavminin yaptığını yapan kimi görürseniz yaparı da yapıları da öldürün".

⁶⁸⁰ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 43.

⁶⁸¹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/110.

⁶⁸² Bedir, "Kelamcı ve Fıkıhçı Gelenekler", 84-85.

Şâfiî'nin kendileri gibi düşündüğünü ilan etmeleridir.⁶⁸³ Ancak İmam Şâfiî nehyin tahrime delalet ettiğini ifade etmiş iken nehyin fesadı gerektirip gerektirmediği konusunda ise ondan gelen net bir bilgi yoktur. Bunun neticesinde nehyin tahrim gerektirdiği konusunda İmam Şâfiî ile aynı görüşte olan Şâfiî usûlcüler, nehyin fesadı gerektirdiğini de beyan etmişlerdir. Eş'arî usûlcüler ise mutlak nehyin bir karine olmadan herhangi bir şeye delalet etmeyeceğini belirterek nehyin ne tahrime delalet ettiğini ne de fesadı gerektirdiğini belirterek İmam Şâfiî ve Şâfiî usûlcülere muhalif davranmışlardır.

Şîrâzî ve Sem'ânî nehyin fesadı gerektiği görüşünü ashabından çoğuna nispet etmişlerdir.⁶⁸⁴ Ayrıca Sem'ânî, Şâfiî mezhebinin zahir görüşünün bu olduğunu belirterek muhaliflerin iddialarına çürütmeye çalışmaktadır.⁶⁸⁵ Daha sonra Sem'ânî ashabının bir kısmının nehyin fesadı gerektirmediği görüşünde olduklarını ve İmam Şâfiî'nin buna delalet eden görüşü olduğunu belirttiklerini zikretmiştir. Ardından Kaffâl eş-Şâfiî ile Hanefilerden Kerhî (öl. 340/952) ve onu takip edenler ile mütekellim usûlcülerin genelinin de bu görüşte olduğunu belirtmiştir.⁶⁸⁶ Nehyin fesadı gerektirdiği görüşünde olan ashabının ise bunun dil, şer' ya da mana açısından mı olduğu hususunda ihtilafa düştüklerini açıklamışlardır.⁶⁸⁷

Eş'arî usûlcülerden Bâkılânî, Cüveynî, Gazzâlî ve İbn Berhân nehyin fesadı gerektirmediğini düşünmektedirler.⁶⁸⁸ Nitekim Bâkılânî, bu konuda ihtilaf olduğunu belirttikten sonra Mâlikî, Şâfiî ve Zâhirîlerin çoğu, Hanefilerden İsâ b. Ebân (öl. 221/836) ve Kerhî ile bir grup mütekellimün “*bir şeyden nehy onun fesadına delalet eder*” görüşünde olduklarını ifade etmektedir.⁶⁸⁹ Daha sonra Bâkılânî, Zâhirîler hariç

⁶⁸³ Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 213.

⁶⁸⁴ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 68; Sem'ânî, *Ķavâti'*, 1/140. Akay, Sem'ânî'nin nehyin fesadı gerektirmediğini düşünüp Eş'arîler ile aynı görüşte olduğunu belirtmektedir. Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 214-215. Oysaki Sem'ânî eserinde Eş'arîlerin gerekçelerini çürütmekte ve “nehy, nehy edilenin fesadına delalet eder.” diyerek başlık atması onun Eş'arîlerden farklı düşündüğüne delalet etmektedir. Sem'ânî, *Ķavâti'*, 1/140, 144.

⁶⁸⁵ Sem'ânî, *Ķavâti'*, 1/140.

⁶⁸⁶ Sem'ânî, *Ķavâti'*, 1/140. Şîrâzî de Sem'ânî gibi bu görüşün Mütekellim usûlcüler, Hanefiler ile bir kısım ashabına ait olduğunu belirtmiştir. Şîrâzî, *el-Lüma'*, 68.

⁶⁸⁷ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 68; Sem'ânî, *Ķavâti'*, 1/140. Şîrâzî bu ihtilafı dil ve şer' olarak aktarıırken Sem'ânî ise dil, şer' ve mana olarak üçe ayırmıştır.

⁶⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Bâkılânî, *Takrîb*, 2/339-347; Cüveynî, *Burhân*, 1/96-100; Gazzâlî, *Mustasfâ*, 590-592; İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/185-194; Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 214-215.

⁶⁸⁹ Bâkılânî, *Takrîb*, 2/339.

bütün mezheplerden bir grup fakîh ile mütekellimûn çoğunun nehyin fesadı gerektirmediğini dolayısıyla bir şeyin nehy edilmesi ne dil açısından ne şer‘ açısından ne de yerine getirilmiş olmasına delalet ettiğini belirterek kendisinin de seçmiş olduğu görüşün bu görüş olduğunu dile getirmektedir.⁶⁹⁰

Cüveynî ise muhakkiklere göre mutlak nehiy sîgasının nehye delalet ettiğini belirterek bu konuda Mu‘tezile’nin çoğu ile Hanefilerin bir kısmının onlara muhalif davrandığını belirtmektedir. Daha sonra bu konunun anlaşılması için “Gasp edilmiş evde namaz kılmak” meselesini aktarmanın gerekli olduğunu belirtmektedir. İbn Berhân da konuya giriş yaptıktan sonra konunun anlaşılması açısından gasp edilmiş evde namaz kılmak meselesini aktarmanın gerekli olduğunu belirtip Cüveynî ile benzer şekilde meseleyi ele almaktadır.⁶⁹¹

Usûlcüler, söz konusu meseleyi gasp edilmiş evde namaz kılmak, Cuma vaktinde alış-veriş, bayram günü oruç tutmak ve hayızlı kadını boşama örnekleri çerçevesinde tartışmışlardır.⁶⁹² Eş‘arîler bu meselelerin söz konusu fiilin fesadına delalet etmediğini belirtip bu örnekler arasında gasp edilmiş evde namaz kılmak örneği üzerinde temellendirmişlerdir. İbn Berhân, fakîhler arasında tartışma olduğunu belirtip Bâkılânî’ye göre gasp edilmiş evde namaz kılmanın masiyet olmakla beraber kişinin üzerindeki farzın düşeceği görüşünde olduğunu belirtmektedir.⁶⁹³ Cüveynî’ye göre ise nehiy yasaklanan şeyin fesadına delalet etmemektedir. Dolayısıyla bu durumda namazın kendisi sahih olur.⁶⁹⁴ Onlara göre söz konusu durumda namazla bitişik olmasına rağmen namazın icaplarından olmayan bir nehiy sebebiyle bu durum olmuştur.

Çalınmış elbise ile namaz kılmak ve Cuma namazı vaktinde alış-veriş yapmak örneklerinde olduğu gibi bu tür durumlarda fiile bitişik olup onun gereğinden olmamasından dolayı nehyin fesadı gerektirip gerektirmediği tartışılmıştır. İbn Berhân bu duruma şöyle örnek vermektedir: “Kadın zina yapmaktan nehy edilmiştir. Ancak

⁶⁹⁰ Bâkılânî, *Takrîb*, 2/340. Bâkılânî burada, Şîrâzî ve Sem‘ânî tarafından zikredilen ve Şâfiî usûlcüler tarafından tartışmalı olan bu meselelerin hiç birine katılmayıp nehyin fesadı gerektirmediğini belirtmektedir.

⁶⁹¹ İbn Berhân, *el-Vüšûl*, 1/187.

⁶⁹² Ayrıntılı bilgi için bk. Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 212-217.

⁶⁹³ Cüveynî, *Burhân*, 1/201; İbn Berhân, *el-Vüšûl*, 1/188.

⁶⁹⁴ Cüveynî, *Burhân*, 1/204; Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 215.

kadın zina yapıp bir çocuk ile geldiğinde çocuğun nesebi ondan sabit olup nafaka ve miras ile ilgili bütün hükümler çocuk için terettüp eder”.⁶⁹⁵

3.2. Fakîh Şâfiîler ile İbn Berhân’ın Eş‘arîlerden Farklı Olarak Kabul Ettikleri Görüşler

Bu başlık altında ise Eş‘arî bir usûlcü olmasına rağmen İbn Berhân’ın Şâfiî usûlcülerden Şîrâzî ve Sem‘ânî ile aynı görüşte olduğu tespit edilen usûl konularından bir kısmına yer verilmiştir. Bu konular aynı zamanda İbn Berhân ile söz konusu Şâfiî usûlcülerin Eş‘arî usûlcülerden farklı düşündüğü konulardır. Ayrıca bunların Eş‘arî ve Şâfiî usûl gelenekleri arasında tartışmaya konu olmasının en büyük nedenlerinden biri, İmâm Şâfiî ile Ebü'l-Hasen el-Eş‘arî’nin farklı görüşlere sahip olmasıdır. Bunun sonucunda Eş‘arî usûlcüler çoğunlukla Eş‘arî’yi, Şâfiî usûlcülerin ise İmâm Şâfiî’yi destekledikleri söylenebilir.

İbn Berhân, aşağıda ele alınan konularda görüldüğü üzere Şâfiî usûlcüler ve İmâm Şâfiî ile aynı görüşü sahip olmuştur. Bu durum Şâfiî usûl geleneğinin sonraki dönemlere yansması açısından önem arz etmektedir. Zira Şîrâzî ve Sem‘ânî’den sonra Eş‘arî ve Şâfiî usûl geleneğinde fakîh Şâfiî usûl geleneğinin zayıfladığı ve mezhepte kelamcı usûlcülerden Râzî-Âmidî çizgisinin çoğunlukla takip edildiği görülmektedir. Dolayısıyla İbn Berhân’ın Eş‘arî olmasına rağmen bu konularda Şâfiîleri desteklemesi söz konusu fakîh Şâfiî usûlcülerin geleneğine kısmen de olsa işaret etmekte ve bu geleneğin Eş‘arî-Şâfiî usûl geleneği içinde ne ölçüde temsil edildiği sorusu yeni araştırmaları beklemektedir.

3.2.1. Müşterekin Umûmu

Müşterek lafzı, her biri ayrı vaz‘ ile olmak üzere birden fazla manaya sahip olan sözcükler için kullanılmıştır.”⁶⁹⁶ Örneğin “ayn” العين ve “kur” القرء lafızları birer müşterek lafızdır. “Ayn” lafzı göz, pınar ve casus; “kur” lafzı ise temizlik ve hayız anlamlarında müşterek bir kullanıma sahiplerdir.⁶⁹⁷

⁶⁹⁵ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/186.

⁶⁹⁶ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 5. Baskı, 2015), 435; Şâban, *Usûlu'l-fikh*, 467.

⁶⁹⁷ Şâban, *Usûlu'l-fikh*, 467.

Müşterekin umûmu konusu yalnızca Şâfiî usûlcüler tarafından değil usûlcülerin geneli arasında tartışılan bir konu olmuştur.⁶⁹⁸ Bu konuda müşterek lafızla aynı anda birden fazla mananın kastedilmesinin mümkün olup olmadığı ihtilaf konusu olmuştur.⁶⁹⁹ İmam Şâfiî'nin bunun mümkün olduğu görüşünü benimsediği belirtilmiştir.⁷⁰⁰ Mesela İmam Şâfiî, “Boşanmış kadınlar üç kur’ iddet beklerler” âyetindeki kur’ lafzının hem temizlik hem de hayız anlamına geldiğini belirtip temizlik manasını Kur’an’a uygun olması nedeni ile tercih ettiğini açıklamıştır.⁷⁰¹ Aynı şekilde İmam Şâfiî, “Kadınlara temas ettiğinizde...”⁷⁰² âyetindeki “lems” lafzının dokunma ve cinsel ilişki anlamında iki anlama da geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca İmam Şâfiî tahsisi gerektiren bir durum olmadığından müşterek lafzın umuma hamledileceğini belirtmiştir.⁷⁰³

Bu konuda Eş‘arî ve Şâfiî usûlcüler ikiye ayrılmıştır. Şîrâzî, Sem‘ânî ve İbn Berhân farklı iki anlamın aynı anda kastedilmesinin mümkün olduğunu benimseyerek İmam Şâfiî’yi takip ederken Eş‘arî usûlcülerden Bâkılânî, Cüveynî, Gazzâlî ve Râzî ise bu görüşlere katılmamışlardır.⁷⁰⁴

İradede çelişkiye mahal vermediği gerekçesi ile Şîrâzî ve Sem‘ânî, müşterek lafızla iki anlamın aynı anda kastedilmesinin mümkün olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Sem‘ânî, ayn ve kur’ gibi lafızlarının müşterek olduğunu açıklayıp lafzın umumunun hepsine hamledileceğini belirtmiş ve iki lafızdan hangisinin kastedildiğinin ise ancak delil ile anlaşılacağını zikretmiştir.⁷⁰⁵ Şîrâzî ise kur’ lafzının dilde hem temizlik hem de hayız için hakiki anlama geldiğini ifade edip dokunma ve cinsel ilişki anlamındaki lems lafzını örnek verip bu iki lafzın anlam olarak iki farklı manaya delalet ettiğini açıklamıştır. Şîrâzî iradede bir çelişkiye sebep olmadığı

⁶⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhîr*, 2/377-395; Şâban, *Usûlu’l-fikh*, 466-469; Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 260-264.

⁶⁹⁹ Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 260-261.

⁷⁰⁰ Cüveynî, *Burhân*, 1/121, md. 246; Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhîr*, 2/385.

⁷⁰¹ Şâfiî, *er-Risâle*, 554-556; md. 1684-1691.

⁷⁰² El-Bakara 2/223.

⁷⁰³ Erdem, *Şâfiî Usûlünün Temsil Sorunu*, 51.

⁷⁰⁴ Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 262.

⁷⁰⁵ Sem‘ânî, *el-Kavâtu*, 1/277.

gerekeciyle bu lafızların iki anlamda da kullanılabileceğini söylemiştir.⁷⁰⁶ Bu konuda İbn Berhân da benzer görüşleri kabul edip Bâkılânî ve Cüveynî’den farklılaşmıştır.

İbn Berhân, usûlcülerin çoğunun müşterek lafzın varid olduğu bütün müsemmeyata/isimlere hamledildiği görüşünde olduklarını belirtmiştir.⁷⁰⁷ O, bir grup usûlcünün ise karine olmadığı sürece tevakkuf görüşüne sahip olduğunu da zikretmiştir. İbn Berhân, her iki görüşü benimseyenlerin delillerini aktardıktan sonra müşterek lafzın iki anlama hamledilmesinin mümkün olduğunu belirtip bu görüşün doğru olduğuna kail olmuştur.

İbn Berhân, müşterekin umûmunu kabul etmeyenlerin en önemli dayanaklarının Arapların umûm ile müşterek isimlerin arasında bir ayırma gittiklerini, amm ismini istiğrak için müşterek ismini ise bedel yolu ile bütün isimler için kullanmaları olduğunu söylemiştir.⁷⁰⁸ Nitekim müşterekin umûmunu kabul etmeyen Cüveynî ve Gazzâlî gibi usûlcüler müşterek lafzın cem‘ yolu ile değil bedel yolu ile konulduğu anlamlara delalet ettiğini belirtip aynı anda her iki anlama hamledilmesini kabul etmemektedirler.⁷⁰⁹ Bir diğer Eş‘arî usûlcü olan Bâkılânî’ye haleflerinin (Mâlikîlerin) câiz olduğu görüşünü atfettiklerini açıklayan İltaş, bu konuda esasında Bâkılânî’nin tevakkuf ettiğini ifade etmiştir.⁷¹⁰

3.2.2. Emir Sîgası ve Mücerret Emir Sîgasının Vücûba Delaleti

Emir sîgası kelamcı ile fakîh usûlcüler arasında ihtilafa neden olan önemli bir meseledir. Bu konudaki tartışma, karine olmadan gelen “if‘al” sîgasının mücerret hali ile emre delalet edip etmeyeceğidir.⁷¹¹ Nitekim fakîhlerin geneli, emrin “if‘al” şeklinde bir sîgasının olduğunu ve bu sîganın mutlak manada vücûba delalet ettiğini

⁷⁰⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, thk. Abdülmecid Türkî (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1408/1988), 1/177.

⁷⁰⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/279.

⁷⁰⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/280.

⁷⁰⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/67-68; Gazzâlî, *Mustasfâ*, 637-639; Erdem, *Şâfiî Usûlünün Temsil Sorunu*, 51; İltaş, “Kelamcılar Yöntemi ve Fakîhler Yöntemi”, 81-82.

⁷¹⁰ Bâkılânî, *et-Takrib*, 1/467; İltaş, “Kelamcılar Yöntemi ve Fakîhler Yöntemi”, 82.

⁷¹¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 549.

söylemişlerdir.⁷¹² Eş‘arî ile Bâkılânî’nin ise emrin “if‘al” şeklinde bir sîgasının olmadığı görüşünde oldukları söylenmiştir.⁷¹³ Cüveynî ile Gazzâlî, bu görüşün olduğu gibi Eş‘arî ile Bâkılânî’ye nispet edilmesini hatalı bulurlar.⁷¹⁴ Ayrıca Eş‘arî usûlcülerin geneli, karine olmadan emir sîgasının vücûb ya da nedbe delalet etmeyeceğini belirtmiş ve bu durumda tevakkuf etmişlerdir.

İbn Berhân, bu konuda tartışma olduğunu ifade ederek yüksek rütbedeki birinin alt rütbedeki birine “if‘al” yani “yap” sözünün emir sîgası olduğunu söyler ve bu sîganın mücerret geldiğinde tehdit, ta‘ciz ve tekvin anlamlarında emir olduğunu nakleder.⁷¹⁵ Daha sonra İbn Berhân, Ebü’l-Hasen el-Eş‘arî’nin emrin kendisine has bir sîgasının olmadığı görüşünde olduğunu söyler. İbn Berhân, Eş‘arî’nin bu konudaki delilinin emir sîgasının akılla bilinemeyip nakille bilindiğini ve Arapların emir sîgasını birçok anlamda ortak kullandığını aktarır. Eş‘arî’nin emrin bu cihetlerine örnek olarak “namazı kılın”⁷¹⁶ emir, “dilediğinizi yapın”⁷¹⁷ tehdit, “ihramdan çıktıktan sonra avlanın”⁷¹⁸ ibâha vb. anlamlara geldiğini örnek verip emrin bu cihetlerde görüldüğü üzere müşterek bir anlama sahip olduğu görüşünde olduğunu nakletmiştir.⁷¹⁹ Bu şekilde emir sîgasının vücûb, tehdit, dua, ibâha vb. anlamlarına delaleti hususunda ortak oldukları ve bu durumda ise emrin bir sîgasını olmadığını iddia etmişlerdir. Nitekim Bâkılânî de bu konuda emrin vücûb ve nedb arasında müşterek olup karine olmadan herhangi birine hamlolunmayacağı görüşüne katılmaktadır.⁷²⁰

Gazzâlî’ye göre “Size şunu emrettim.” veya “Siz şununla emrolundunuz” sözleri zaten emre delalet eden birer sîgadır ve böyle bir başlığın açılması yanlıştır.⁷²¹ Emir sîgasının on beş vechinin olduğunu belirten Gazzâlî, bazı âlimlerin emir sîgasının bu on beş vecih arasında müşterek olduğunu bazılarının vücûb, nedb ve ibâha arasında

⁷¹² Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî el-Mâzerî, *İzâhu’l-maḥşûl min Burhâni’l-uşûl*, thk. Ammâr Tâlibî (Tunus: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1. Baskı, 1421/2001), 202-203; İltaş, “Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi”, 82.

⁷¹³ Ebü’l-Hasen (Ebü’l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed el-Âmidî, *el-İḥkâm fî uşûli’l-aḥkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Dimaşk-Beyrut: El-Mektebü’l-İslâmî, 1402), 2/142.

⁷¹⁴ Âmidî, *el-İḥkâm*, 2/142; İltaş, “Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi”, 83.

⁷¹⁵ İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 1/139.

⁷¹⁶ El-Bakara 2/43, 83.

⁷¹⁷ El-Fussilet 41/40.

⁷¹⁸ El-Mâide 5/2.

⁷¹⁹ İbn Berhân, *el-Vüṣûl*, 1/140.

⁷²⁰ Yıldırım, *Bâkılânî’nin Gazzâlî’ye Tesiri*, 54.

⁷²¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 549.

müşterek olduğunu ve bazıları ise bunun vücûb için olduğunu karine olmadan diğer vecihlere hamledilemeyeceğini söylediklerini nakleder.⁷²²

İbn Berhân ile Şâfiî usûlcülerden Şîrâzî ve Sem‘ânî, emrin kendisine has bir sîgasının olduğunu ve bu sîganın mücerret şekilde geldiğinde vücûba delalet ettiği görüşünü benimsemişlerdir.⁷²³ Bu konuda Şâfiî usûlcülerle aynı görüşte olan İbn Berhân, Eş‘arî usûlcüler tarafından öne sürülen gerekçelerden biri olan Arapların sîgayı emrin delalet ettiği anlamlarda müşterek kullanmasına karşı çıkar. Ona göre Arapların bir eşyaya çok sayıda isim vermeleri yaygın bir durum iken emir için yalnızca “if‘al” sözünün olması onun emir sîgası olduğuna delalet ettiğini belirtmiştir.⁷²⁴

İbn Berhân, Arapların emir sîgasını bütün vecihleri için ortak kullandıklarını belirten Eş‘arî’nin görüşünü doğru bulmayıp bilakis Arapların bu kullanımındaki hakiki anlamın yalnızca emir için olduğunu ifade etmiştir. Emir dışındaki anlamlara ise mecaz yolu ile delalet ettiğini söylemiştir. İbn Berhân, bir lafzın iki farklı anlamda kullanımının iki lafız arasında müştereklik olduğuna delalet etmeyeceğini ifade etmektedir. Buna örnek olarak, Arapların aptal biri için eşek lafzını kullanmaları söz konusu iki kullanımın arasında müştereklik olduğu anlamına gelmeyeceğini belirtir.

725

İbn Berhân’ın bu görüşte Şâfiî usûlcülerle aynı fikirde olması mahza onlara katılması ile açıklanamaz. Nitekim bu konuda Hanefiler, Mâlikîler, Hanbelîler ile Eş‘arî usûlcülerinden Râzî’nin de bu görüşte olması İbn Berhân’ın yalnızca Şâfiî usûlcülere katılmadığını gösterir.⁷²⁶

⁷²² Gazzâlî, *Mustasfâ*, 551.

⁷²³ Şîrâzî, *el-Lüma‘*, 45; Sem‘ânî, *el-Kavâti‘*, 1/49.

⁷²⁴ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/140-141.

⁷²⁵ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/141.

⁷²⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Ceşşâs, *el-Fuşûl fi‘l-uşûl*, nşr. Muhammed Tâmir (Beyrut: Dârü‘l-Kütübi‘l-‘İlmiyye, 1420/2000), 1/283; Ebü‘l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî İbnü‘l-Kaşşâr, *el-Muqaddime fi‘l-uşûl*, nşr. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymânî (Beyrut: Dârü‘l-Ğarbî‘l-İslâmî, 1996), 58-60; Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed ed-Debûsî, *Takvîmü‘l-edille fi‘l-uşûl*, thk. Halîl Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dârü‘l-Kütübi‘l-‘İlmiyye, 1418/1998), 36-37; Ebû Bekr Şemsü‘l-eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Uşûlü‘l-Serahsî*, nşr. Ebü‘l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dârü‘l-Ma‘rife, 1973), 1/15; Ebü‘l-Vefâ İbn Aqîl b. Muhammed el-Bağdâdî İbn Aqîl, *el-Vâzih fi‘l-uşûli‘l-fikh*, nşr. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü‘r-Risâle, 1420/1999), 2/490.

Usûlcülere göre bir nassta emir gelmişse ve ona delalet eden karineler varsa, emri bu karinelerin delalet ettiği şekliyle anlamak gerekir. Fakat nastaki maksadın ne olduğunu gösteren haricî karinelere soyutlanmış bir emir varsa bu emrin nasıl anlaşılacağı hususunda usûlcüler arasında tartışma olmuştur. Bu konuda cumhur, karinelere hâli olarak gelen emrin vücûb dışında başka bir anlama hamledilmesini doğru bulmazken diğer bilginler ise böyle bir emrin nedb, mubah ve müşterek gibi anlamlara geldiğini ileri sürerler.⁷²⁷ Şâfiî usûlcülerin çoğunluğu mutlak emrin vücûba delalet ettiğini belirtmişlerse de bu konuda İmam Şâfiî'den farklı görüşlerin rivâyet edilmesi Şâfiî usûlcülerin farklı görüşlere sahip olmasına neden olmuştur.

Emir sîgasının vücûba delalet ettiği görüşünü Şâfiî usûlcülerden Şîrâzî ile Sem'ânî kabul etmektedirler. Cüveynî ve Âmidî, İmam Şâfiî'nin de bu görüşte olduğunu zikrederler.⁷²⁸ Ayrıca İbn Berhân, bu görüşü fakîhler ile Mu'tezile'den Ebû'l-Hüseyn el-Basrî ile Ebû İshak el-İsferâyînî'ye nispet etmiştir. İbn Berhân bu konuyu ele alırken muhataplarının delillerini geçersiz olduğunu ortaya koymaya çalışarak ve onlar tarafından yöneltilen sorulara cevaplar vererek emrin vücûba delalet ettiğini söyleyip Şâfiî usûlcülerin cumhurunun kabul ettiği görüşü benimsemiştir.⁷²⁹ İbn Berhân, Arapların “yap” ve “istersen yap” veya “istersen yapma” sözleri arasında bir fark olduğu gerekçesiyle iki kullanımı ayırdıklarını zikreder.⁷³⁰ Ardından emrin hakikatinin ibâha ve nedbe hamledilmesi durumunda söz konusu iki kullanım arasında bir fark kalmayacağını belirtir. “Yap” emrinden kesinlikle yapmanın anlaşılacağı ve bu sözün terk etme imkânının olmadığı anlamına geldiğini nakleder.⁷³¹ Daha sonra ashabının bu konuda *“Onun emrine aykırı davrananlar başlarına ya bir belânın gelmesinden yahut can yakan bir cezaya çarpılmaktan korksunlar!”*⁷³² ile *“Allah buyurdu: Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?”*⁷³³ âyetlerini delil gösterdiklerini belirtir.

⁷²⁷ Şâban, *Usûlü'l-fikh*, 426.

⁷²⁸ Cüveynî, *Burhan*, 1/68, md., 132.

⁷²⁹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/134-138.

⁷³⁰ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/137.

⁷³¹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/135.

⁷³² En-Nûr 24/63.

⁷³³ El-Araf 7/12.

Şîrâzî, Şâfiî usûlcülerin çoğunluğuna göre mücerret emir sîgasının vücûb ifade ettiğini belirtir. Ancak ashabının mücerret emrin vücûbiyetinin dil açısından mı yoksa şer‘ açısından mı olduğu konusunda ihtilafa düştüklerini açıklar.⁷³⁴ Bazı Eş‘arîlerin ise mücerret emrin delil olmadan herhangi bir manaya delalet etmeyeceğini söylediklerini nakleder. Şîrâzî, bu konu ile bağlantılı olarak emir sîgasının ister mücerret ister ise yasaklamadan sonra gelmiş olsun vücûba delalet ettiğini ileri sürer.⁷³⁵ Bir kısım ashabının ise yasaklamadan sonra gelen emrin nedbe delalet ettiği görüşünde olduklarını zikreder.⁷³⁶ Sem‘ânî de emir sîgasının ister mücerret ister ise yasaklamadan sonra gelsin vücûba delalet ettiğini söyleyip Şîrâzî ile aynı görüşü paylaşmıştır.⁷³⁷ Usûlcülerin mücerret emrin sîgası ile ilgili duruşlarının onların emrin tekrara delaleti ve emrin fevre delaleti gibi yaklaşımlarını etkilediği belirtilmiştir.⁷³⁸

Cüveynî, karinesiz mücerret emir sîgasının vücûb ifade ettiği görüşünü İmam Şâfiî ile fukahânın çoğunluğuna nispet ederek mütekellimlerin genelinin ise Eş‘arî’ye tabi olup tevakkuf ettiğini onlar arasında yalnızca Ebû İshâk el-İsferâyînî’nin İmam Şâfiî’yi desteklediğini belirtmiştir.⁷³⁹ Cüveynî, “bunu istersen yap” ile “bunu yap” arasında bir fark olduğunu belirterek emirde talep ve terk etmeme olduğunu dolayısıyla ibâha, tahyir ve menduba delalet etmediğini söylemiştir. Ona göre emirde asıl olan vücûbtur. Cüveynî bu yönüyle Şâfiî fakîhlere katılırken karinesiz mutlak emrin tehdit ile kayıtladığının bilinmesini şart koşarak onlardan ayrılmıştır.⁷⁴⁰ Bâkılânî ise Ebû’l-Hasen el-Eş‘arî ve onu takip eden fukahâ ve mütekellimlerin benimsediği emrin vücûb ve nedbe arasında müşterek olduğunu, karine olmadan hiç birisine hamlolunmayacağını belirterek Eş‘arîlere katılmıştır.

Yukarıda İbn Berhân’ın karinesiz mücerret emrin vücûba delalet ettiği görüşünde olduğu zikredilmişti. İbn Berhân, bu meseleyi ele alırken Kâdı Abdülcebbar

⁷³⁴ Şîrâzî, *el-Lüma’*, 47.

⁷³⁵ Şîrâzî, *el-Lüma’*, 47.

⁷³⁶ Şîrâzî, *el-Lüma’*, 47.

⁷³⁷ Sem‘ânî, *el-Kavâti’*, 1/54.

⁷³⁸ Tuba Erkoç, *Ebû İshâk eş-Şîrâzî’nin Emir ve Nehiy Hakkındaki Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 63.

⁷³⁹ Cüveynî, *el-Burhan*, 1/68, md., 132.

⁷⁴⁰ Cüveynî, *el-Burhan*, 1/70-71, md., 137; Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 201; Hüseyin Örs, *İmâmü’l-Harameyn el-Cüveynî’nin Usûl Düşüncesinde İstidlâl* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017), 28-29.

ile Cüveynî tarafından ileri sürülen mutlak emir sîgasının ceza gerektirmediği görüşünü hatalı bulup talep edilen fiilin vücûb ifade ettiğini dolayısıyla böyle bir emrin terkinin cezayı gerektirdiği ve onu işleyenin günahkâr olduğunu aksi takdir vacib ile mübah arasında bir fark olamayacağını dile getirerek cevap vermiştir.⁷⁴¹

⁷⁴¹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/135-136.

3.2.3. İctihatta Hata-İsabet Meselesi

İctihat, şer'î hükümlerin tümünde söz konusu olmaz. Şer'î hükümlerim bir kısmında icthât câiz iken diğer kısımlarında ise câiz değildir.⁷⁴² Dinin temel hükümleri olan namaz, oruç ve zekât gibi konuların icthâda mevzu bahis olamayacağı ve bu konulardaki ihtilafa itibar edilmeyeceği ittifakla kabul edilir.⁷⁴³ Nitekim icthât edilebilecek konular, sübutu ve/veya delaleti kat'î olmayan hükümlerde söz konusu olabilir. Bu konuda usûlcüler ittifak etmiştir.

Şâfiî ve Eş'arî usûlcüler arasında icthatta hata-isabet konusunda ihtilaf söz konusudur. Fakih Şâfiîlerden Şîrâzî, Sem'ânî ve İbn Berhân doğrunun ve musîbin tek olduğunu belirtip Eş'arîlerden Bâkılânî ile Cüveynî'den farklı görüşlere sahip olmuşlardır.⁷⁴⁴ İbn Berhân söz konusu ihtilafın merkezinde İmam Şâfiî'den gelen mücmel bir sözün neticesinde iki tarafın İmam Şâfiî'nin kendileri gibi düşündüğünü iddia etmelerine bağlamaktadır.⁷⁴⁵

Bâkılânî'nin, icthatta hata-isabet konusundaki ölçüsüne göre doğrunun çok olduğu görüşüne katılanların usûlcü, katılmayanların ise usûlcü olmadığı yönündedir. Nitekim Bâkılânî, bütün müçtehitler musîbtir görüşüne sahip olmuş ve Şâfiî'nin de bu görüşü benimsediğini iddia etmiştir. Cüveynî, Bâkılânî'nin “*Şayet bu konuda Şâfiî'nin görüşü bu olmasaydı, onu usûlcü saymazdım*”⁷⁴⁶ dediğini nakletmesi bu durumu özetlemektedir. Cüveynî de *et-Telhîs* adlı eserinde Bâkılânî'ye tabi olarak benzer bir şekilde musîbin tek olduğunu söyleyenlerin usûlcü olmadığına işaret etmektedir. Nitekim, Cüveynî, her müçtehidin isabet ettiği görüşünü Kâdı ile *usûlcü sayılan* herkesin görüşü olduğunu söyleyerek bu imada bulunmuştur.

Sem'ânî ise her müçtehidin isabet ettiği görüşüne sahip olanların fıkıh ve şeriâtın hükümlerini bilmeyen usûl ilminin şerefine ve dindeki konumuna vâkıf olamayan kelamcıların görüşü olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır. Sem'ânî ve

⁷⁴² Şîrâzî, *el-Lüma'*, 238-239.

⁷⁴³ Şâban, *Usûlü'l-fikh*, 571-572.

⁷⁴⁴ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 239.

⁷⁴⁵ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/319.

⁷⁴⁶ İtaş, “Kelamcılar ve Fakihler Yöntemi”, 89.

Bâkılânî'nin bu konudaki yaklaşımları neticesinde iki grubun da bu konuda kendileri gibi düşünmeyenleri usûl bilmedikleri ile itham ettikleri görülmektedir. Bu durum içtihat hata-isabet konusunun usûlcüler arasında önemli bir yeri olduğunu ve bunun neticesinde farklı görüşlere sahip tarafların birbirilerine karşı cüretkâr ifadeler kullanmalarına sebep olduğunu göstermektedir.

Aslında iki grup arasında tartışma olmasının nedenlerinden birinin mezhep imamlarına nispet edilen farklı görüşlerden kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim, bu konuda İmam Şâfiî'ye nispet edilen iki farklı görüş aynı şekilde İmam Eş'arî'ye de nispet edilmiştir. İki farklı görüş İmam Eş'arî'ye nispet edilmişse de hâkim olan görüşe göre o her müçtehidin isabet ettiği görüşünü kabul etmiştir. Bâkılânî İmam Şâfiî'yi kendi görüşüne yaklaştırma çabası içerisindeyken diğer Şâfiî usûlcüler ona karşı çıkmışlardır. Bu bilgilerde görüldüğü üzere İmam Şâfiî ile Eş'arî'ye nispet edilen görüşler neticesinde Eş'arî ve Şâfiî usûlcülerin birbirinden farklı görüşleri benimsemelerinin zemini hazırlanmıştır. Nitekim Bâkılânî ve Gazzâlî her müçtehit musîbtir derken İbn Fûrek, İsferyânî, Râzî ve Âmidî musîbin tek olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Cüveynî'ye göre ise her müçtehidin kendi ulaştığı bilgiye göre amel etmesi gerekir. Cüveynî, müçtehit Allah katındaki doğruya ulaşırsa isabet etmiş olur, ulaşmaz ise hatalı olur demiştir.⁷⁴⁷

Bu tartışmaların bir kısmına değinen İbn Berhân, daha sonra ictihâdî konuları usûlde içtihat ve fûru'da içtihat şeklinde ikiye ayırıp konuyu ele almıştır. Usûlde içtihat 'Anberî hariç usûlcülerin, doğrunun ve musîbin tek olduğu konusunda ittifak ettiğini belirtir. Ardından fûru'da içtihat konusunu zikredip bu meselede âlimlerin ikiye ayrıldıklarını ifade eder. Bunlardan birinci görüşte olanların "bütün müçtehitler musîbtir" ve "Allah katında doğrular çoktur." dediklerini nakleder. Diğer görüşte olanların ise Allah katında doğrunun ve ona isabet edenin tek olduğunu belirttiklerini ekler. Akabinde bu iki görüşü benimseyenlerin kendi aralarında aşırıya gidenler ile orta yolda olanlar şeklinde ikiye ayrıldıklarını açıklar.⁷⁴⁸

⁷⁴⁷ Örs, *Cüveynî'de İstidlâl*, 83-84.

⁷⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/313; a. Mlf, *el-Evsat*, 521-529.

Usûlde İctihat:

İbn Berhân, usûlde içtihadın inanç kaideleri ve usûlü'd-diyânât konularını kapsadığını belirtir. Usûlde içtihat konusunda hakkın tek bir cihette olduğunu musîbin de tek olduğunu ifade edip muhakkik usûlcülerin bu konuda ittifak ettiğini söyler.⁷⁴⁹ Bu konuda Ubeydullâh b. Hasan el-'Anberî'nin ise (öl. 168/785) “her müçtehit mûsibtir” diyerek çoğunluğa muhalif davrandığını zikreder.⁷⁵⁰ İbn Berhân, el-'Anberî'nin görüşünü imkansızla sebep olduğunu ve dolayısıyla imkansızla yol açan şeyin kendisinin de imkânsız olduğunu belirtir. İbn Berhân, hem *el-Evsat*'ta hem de *el-Vüşûl*'de bu konuya değinip çeşitli delillerle 'Anberî'nin görüşünü geçersiz olduğunu ileri sürer. Ona göre bir şey aynı anda hem kadîm hem muhdes hem mümkün hem imkânsız hem hakk hem bâtil olamaz. İbn Berhân, örnek olarak bir kişi Allah'ın görüleceğini (rü'yet) söylerse başka birisi ise Allah'ın görüleceğinin imkânsız olduğunu söylerse bu iki kişinin de musîb olduğu belirtilirse bunun hem imkânsız hem mümkün hem hakk hem de batıl olduğu anlamına geleceğini söyleyerek böyle bir yaklaşımı batıl bulur.⁷⁵¹ İbn Berhân'ın bu konuda 'Anberî'nin yanı sıra Câhız ve Bîşr el-Merîsî'nin görüşlerine de değinmesi önem arz etmektedir. Zira diğer usûlcülerin ise bu konuda 'Anberî'nin görüşünü tartışmaya gerek bile duymadıkları belirtilmiştir.⁷⁵²

Fürûda İctihat:

İbn Berhân, fürûdaki içtihatı ise âlimler arasında ihtilaf olduğunu söyler. Bu ihtilaf neticesinde bu konu, usûl literatüründe musavvibe ve muhattie şeklinde meşhur olmuştur:

Birinci Görüş: Musavvibe

Musavvibe olarak bilinen bu gruba göre “Bütün müçtehitler musîbtir” ve “Doğrunun cihetleri çoktur”. İbn Berhân, Şeyh Ebû'l-Hasen el-Eş'arî,

⁷⁴⁹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/313; a. Mlf, *el-Evsat*, 521.

⁷⁵⁰ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/313; a. Mlf, *el-Evsat*, 521-522.

⁷⁵¹ İbn Berhân, alemin kadim veya hadis oluşu, Allah'ın bir veya Allah'ın üç olduğu şeklinde örnekleri verip bunların her birinin aynı anda doğru kabul etmenin imkânsız olduğunu söylemiştir. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/313; a. Mlf, *el-Evsat*, 521-522.

⁷⁵² İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/314; Örs, *Cüveynî'de İstidlâl*, 83. Muhakkik ise İbn Berhân'ın onların görüşlerine değinmesinin önemli olduğunu vurgulamaktadır.

mütekellimûnun tümü, Mu‘tezilîler, Hanefiler ile Kâdı Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin bu görüşte olduğunu zikretmektedir.⁷⁵³

Musavvibede Aşırıya Gidenler: “Bütün müçtehitler musîbtir” ve “Allah katında doğrular çoktur” deyip bir kişinin içtihat etmeksizin bu görüşlere göre amel etmesini câiz olduğunu düşünenler bu görüştedirler. İbn Berhân, Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin bu görüşte olanları başta safsata sonda ise zındıklıkla itham ettiğini belirtir. Zira Ebû İshak, onların bir kimse için bir şeyin aynı anda hem helal hem de haram olarak görmelerini safsata; nefislerinin arzusuna göre hareket etmelerini ise zındıklık olarak nitelemiştir.⁷⁵⁴

Musavvibenin Orta Yolda Olanları: “Allah katında doğrular çoktur” diyerek aşırıya gidenlere katılırlarken bu doğrulara ancak içtihatla ulaşılabileceğini ekleyerek onlardan ayrılmışlardır.

İkinci Görüş: Muhattie

Bu görüşte olanlara göre “İçtihatla isabet eden tektir” ve “Allah katında doğru tektir.” İbn Berhân bu görüşün Şâfiî'nin mezhebi ile çoğunluğun mezhebi olduğunu ifade eder.⁷⁵⁵

Muhattiede Aşırıya Gidenler: Bu görüşte olanlara göre Allah katında doğru tektir bunun dışındaki görüşler ise hatalıdır. İbn Berhân, bunun dışındaki görüşlere meyledenleri delalet, bidat ve fisk içinde olduklarını belirten İsmail b. Uleyye, Bişr el-Merîsî ve Zâhirîlerin bu görüşte olduğunu açıklar.

Muhattiede Orta Yolda Olanlar: Bu gruptakilere göre Allah katında doğru tektir bu doğruya isabet eden Allah katındaki doğruya isabet etmiştir. Dolayısıyla musîb de tektir. İsalet etmeyenler ise mazur olup günahkâr değiller. Aşırıya gidenlerin belirttiği gibi delalet, fisk ve bidate girmeyip sadece hata etmiş olurlar.

Peygamberin hadisine göre hata eden bir, isabet eden ise iki ecir alır. İbn Berhân, bu görüşü kabul ederek bunun gerekçelerini şu şekilde vermektedir:

⁷⁵³ İbn Berhân, *el-Evsaf*, 524.

⁷⁵⁴ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/317.

⁷⁵⁵ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/317; a.mlf., *el-Evsaf*, 524.

“Biz bu konuda sünnet, icmâ ve manayı esas alırız... Sünnetteki delilimiz Hz. Peygamberin içtihat eden hâkim isabet ederse iki, hata ederse bir ecir alır hadisidir. İcmâdaki delilimiz Hz. Ebû Bekir'in “kelâle” hakkında doğrusya Allah ve Resulündendir, yanlış ise benden ve şeytandandır, demiştir.”

Her iki içtihadın doğru olduğu kabul edilseydi bu şekilde ayırım olmasının bir manası ve faydası olmazdı.” demiştir. İbn Berhân, manadaki delilin ise içtihadın talep olduğu ve dolayısıyla talebinde matluba ihtiyaç duyacağı şeklinde açıklamıştır. Şayet doğrular çok olsaydı içtihatla mükellef tutulmanın bir anlamı olmadığını söylemiştir. Bunun neticesinde kişinin haram ve helale bakmaksızın dilediği hükme uyması gerekirdi. İbn Berhân, “Görüşlerin her biri Allah katında doğru olsaydı içtihat ve talep ile sorumlu tutulmanın ne anlamı kalırdı?” diyerek itirazını sürdürür.

Bu konuda İbn Berhân'ın Şâfiî fukaha usûlcülerden ziyade hocası Kiyâ'dan etkilenecek taleb ile mükellef tutulup içtihadın vacip olmasından kesin ve yakînî bir şekilde hakkın (doğru) tek olup çok olmadığı anlamına geldiğini zikretmiştir.⁷⁵⁶

3.2.4. Sükûtî İcmâ

İcmâ sarîh ve sükûtî olmak üzere ikiye ayrılır. Sarîh icmânın delil olduğu konusunda usûlcüler hemfikirdir. Sükûtî icmânın delil olup olmadığı hususunda ise ihtilaf olmuştur. Zerkeşî sükûtî icmâ konusunda âlimlerin on üç farklı görüş ayrıldıklarını aktarır.⁷⁵⁷ Söz konusu görüş ayrılıklarını Eş'arî ve Şâfiî usûlcüler arasında görmek mümkündür. Nitekim bu konuda Şâfiî usûlcülerin İmam Şâfiî'ye nispet ettikleri görüşlerin farklılaşması neticesinde onlar da kendi aralarında fikir ayrılığına düşmüşlerdir.⁷⁵⁸ Örneğin Cüveynî, İmam Şâfiî'nin sükûtî icmâyı ne hüccet ne de icmâ olarak kabul ettiğini belirtmiştir.⁷⁵⁹ Sem'ânî ise İmam Şâfiî'nin sükûtî icmâyı hüccet kabul edip icmâ olarak kabul etmediği görüşünde olduğunu zikretmiştir. Cüveynî ve Sem'ânî'den farklı olarak Nevevî'ye göre ise İmam Şâfiî, sükûtî icmâyı hem hüccet hem de icmâ olarak kabul etmiştir.⁷⁶⁰ Nevevî'nin görüşünü aktardıktan

⁷⁵⁶ İbn Berhân'ın, Kiyâ'dan etkilendiğine dair bk. İbn Berhân, *el-Evsaf*, Muhakkik, 50.

⁷⁵⁷ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 6/456.

⁷⁵⁸ Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 133.

⁷⁵⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/270. Md., 645.

⁷⁶⁰ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 6/458.

sonra Zerkeşî, Iraklı Şâfiîlerin usûl kitapları ile mebsut fûrû kitaplarının mukaddimelerinde bu bilginin mevcut olduğunu aktarır.⁷⁶¹

Görüldüğü üzere Şâfiî usûlcüler arasında İmam Şâfiî'ye nispet edilen görüşlerde farklılık söz konusudur. Bu farklılık sonucu, Şâfiî usûlcüler farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Sükûtî icmâ konusunda İmam Şâfiî'ye her ne kadar farklı görüşler isnat edilmişse de Şâfiî ve Eş'arî usûl çevrelerinde Şîrâzî, Sem'ânî ve Âmidî dışında İmam Şâfiî'ye önemli bir muhalefetin olmadığı söylenmiştir.⁷⁶² Bu konuda Eş'arî kelimcilerinden Bâkîllânî, Cüveynî ve Gazzâlî Şâfiî'nin görüşüne meyletmiştir.

Diğer konularda Eş'arîlerden farklı düşünüp İmam Şâfiî'nin görüşünü benimseyen Şîrâzî ve Sem'ânî ise bu konuda İmam Şâfiî'nin görüşüne katılmamışlardır. Âmidî de bu konuda Şâfiî'ye muhalefet etmiştir. Ona göre sükûtî icmâ zannî bir delildir.⁷⁶³ Çoğu konuda Eş'arîlerle aynı görüşü paylaşan İbn Berhân'ın ise bu konuda Eş'arîlere katılmayıp Şîrâzî ve Sem'ânî'nin görüşü ile benzer bir görüşü benimsediği görülür.⁷⁶⁴

Şîrâzî ile Sem'ânî sükûtî icmânın kat'î olduğunu zikrederek Eş'arî kelimcilerin çoğunluğuna muhalefet etmişlerdir. Şâfiî usûlcülerin sükûtî icmâyâ yaklaşımları arasında fark olduğunu belirten İbn Berhân, ashabının çoğunluğunun sükûtî icmayı icmâ kabul ettiğini ve Hanefîlerden Kerhî'nin de bu konuda onlara katıldığını ifade etmektedir.⁷⁶⁵ Ardından İbn Berhân, Ebû Bekir es-Sayrafi'nin sükûtî icmâyı hüccet kabul edip icmâ kabul etmediğini aktararak bunun Şâfiî'nin görüşüne en yakın olduğunu ve zira Şâfiî'nin "Sâkite söz isnat edilmez" dediğini aktarmaktadır. İbn Berhân, Ebû Ali b. Ebî Hüreyre'nin ise bu söz fukahâ ve müftîlerden sadır olursa icmâ; emir, imam ve kâdılardan sadır olursa delil olamayacağını savunduğunu ve Ebû İshak el-Mervezî'nin de bu konuda onun tam zıttı bir görüşe sahip olduğunu nakletmiştir.⁷⁶⁶

İbn Berhân, sükûtî icmânın hüccet kabul edilmemesi durumunda bunun ümmeti hataya düşmekle itham etme anlamına geleceğini belirtmektedir. Ardından

⁷⁶¹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîd*, 6/458. Zerkeşî, söz konusu mebsut fûrû kitaplarına Ebû Hâmid'in *Ta'lîka'sı*, *el-Hâvî*, *Mecmû'u'l-Mehâmîlî* ve *eş-Şâmilî*'i örnek vermiştir.

⁷⁶² Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 134.

⁷⁶³ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/254; Akay, *Şâfiî Usûl Geleneği*, 134.

⁷⁶⁴ İbn Berhân, *el-Vüçûl*, 2/115-118.

⁷⁶⁵ İbn Berhân, *el-Evsâf*, 103.

⁷⁶⁶ İbn Berhân, *el-Evsâf*, 103-104.

onların bu konudaki delilinin şunlar olduğunu söylemektedir: Bu söz ya doğrudur ya yanlıştır. Doğru ise tabii olmak gerekir yanlış ise bu muhaldir. Çünkü ümmet bu söze razı olup üzerinde ittifak etmiştir. Dolayısıyla bu sözün yanlış olduğu kabul edilirse bu yanlış bütün ümmete teşmil etmek anlamına gelir. İbn Berhân böyle bir şeyin ise câiz olmadığını belirtmektedir.⁷⁶⁷

İbn Berhân, sükûtun ihtimal içerdiğini dolayısıyla her sükût edenin o görüşü kabul veya reddettiği anlamına gelmediğini söyleyenlere karşı sükût etmeleri razı oldukları anlamına geldiğini ifade ederek cevap vermektedir. Kişinin ne düşündüğünü ancak nutk (kelam) ile anlaşılacağını söyleyenlere karşı ise İbn Berhân, nasıl ki utanan kişinin utanması ve korkan kişinin korkusu ile sarhoşun yürüyüşü karine-i hallerinden anlaşılıyorsa aynı şekilde sükûtî icmâda da ne düşündükleri karine-i halden anlaşılabilir.⁷⁶⁸ Ardından İbn Berhân, onlara göre sükûtun içerdiği ihtimallere göre sükût eden akıl yürütmeyi bırakmış olabilir, düşünme aşamasında olabilir, korkup çekindiği için susmuş olabilir ya da her müçtehit isabet etmiştir görüşüne sahip olup karşı çıkmamış olabilir dediklerini nakleder.⁷⁶⁹ Söz konusu ihtimallerin hepsinin batıl olduğunu belirten İbn Berhân her bir gerekçeye detaylı bir şekilde cevap vermektedir. Bu ihtimaller arasında korkudan dolayı sükût etme konusunda İbn Berhân'ın düşüncesini aktarmakla yetineceğiz.

Bilindiği üzere İbn Abbas'ın "avl"⁷⁷⁰ meselesi hakkında Hz. Ömer'den korktuğundan dolayı görüşünü açıklamadığı, daha sonraki süreçte bunu dile getirdiği nakledilmiştir. İbn Berhân, Resulullah'ın ashabı hakkın buyruğuna uyup Allah'ın emirlerini açıklamak hususunda kimseden çekinmeden bunu dile getirdiklerini söyler. Ardından sahâbîlerin birbirlerine karşılık verdiğini ve küçük olanın büyük olana ve halkın emirine karşı görüşlerine katılmadığı durumlarda cevap verdiğini aktarır örnekler vermiştir. Nitekim Hz. Ömer, kadınlara verilen mehrin arttığını ve buna bir sınır koymak isteğini dile getirdiğinde bir kadın çekinmeden Hz. Ömer'e şu âyeti hatırlatmıştır: "Öbürüne yüklerle mal vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri

⁷⁶⁷ İbn Berhân, *el-Evsağ*, 104.

⁷⁶⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/118.

⁷⁶⁹ İbn Berhân, *el-Evsağ*, 104.

⁷⁷⁰ İslâm miras hukukunda, belirli hisse sahiplerinin (ashâbü'l-ferâiz) mirastan alacakları payların toplamının ortak paydadan fazla olması hali. Bk. Hamdi Döndüren, "Avl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/117-118.

almayın.”⁷⁷¹ Bunun üzerine Hz. Ömer’in: “Kadın doğru söyledi, Ömer hata etti” dediğini zikretmiştir. İbn Berhân bu durumun sahâbenin takıyye sebebiyle görüşlerinden vazgeçmediğine delalet ettiğini söylemektedir.⁷⁷²

Bu konuda ortak düşünen İbn Berhân, Şîrâzî ve Sem‘ânî, ayrıca sükûtî icmânın gerçekleşmesi için inkıraz-ı asrın şart olmadığını ifade etmişlerdir.⁷⁷³ Bununla birlikte İbn Berhân’ın sükûtî icmâyı yalnızca sahabe dönemine hasrettiği belirtilmiştir.⁷⁷⁴ Bu durum İbn Berhân’ın bu görüşe varmasının arkasındaki gerekçelerin Şâfiî fakîh usulcülerin gerekçeleriyle pek uyumlu olmadığını gösterir.

⁷⁷¹ En-Nisa 4/20.

⁷⁷² İbn Berhân, *el-Evsaf*, 105-106.

⁷⁷³ Şîrâzî, *el-Lüma’*, 175; Sem‘ânî, *el-Kavâfi’*, 2/16.

⁷⁷⁴ Nebrâs Mahmud Abdürrezzak, “Re’yü İbn Berhân fi’l-icmâ‘i’s-sükûtî”, *Mecelletü’l-Câmi‘atü’l-İrâkiyye* 34/1, 417.

3.3. Eş‘arî ve Şâfiîlerin Ortak Kabul Ettikleri Görüşler

Bu başlık altında Eş‘arîler ile Şâfiîlerin ortak kabul ettikleri görüşler ele alınacaktır. Her ne kadar belli başlı meselelerde iki grup arasında ihtilaf olsa da çoğunluğu Şâfiîlerden müteşekkil Eş‘arî usûlcüler ile Şâfiî usûlcülerin ortak kabul ettikleri konular da mevcuttur. İki grubun ittifak ettiği meseleler arasında öne çıkanlar ele alınacaktır. Bu konularda Eş‘arî ve Şâfiî usûlcülerin genellikle diğer mezhep mensuplarına muhalefet ettikleri görülür.

3.3.1. Sahâbî Kavlinin Hücciyeti

İbn Berhân, sahâbî kavlinin kıyasa muhalif olduğu durumlarda hüccet olduğunu açıklar.⁷⁷⁵ Zira ona göre böyle durumlarda sahâbî kavlinin Hz. Peygamberden gelen bir bilgiye dayanmış olması ihtimali söz konusudur. Bu duruma Hanefilerin hayzın alt sınırının üç gün olduğunu belirten Abdullah b. Mes‘ud’un rivayet ettiği görüşü benimsemeleri örneği verilebilir. Bunun gerekçesi olarak bu tür konulardaki miktarların akılla değil nakille bilinmesi olduğu belirtilmiştir. Bu akıl yürütmeye göre bir sahâbî her ne kadar doğrudan Hz. Peygambere dayandırmadan bu alanda bir görüş beyan etmişse de bu onun Hz. Peygamber’den duyduğu bir bilgiye dayandığı anlamına gelir.⁷⁷⁶ Buna benzer olarak Hz. Ali’nin her rekâtında altı secde yaparak altı rekât namaz kıldığı rivayet edilmiş, İmam Şâfiî’nin de “Şayet Hz. Ali’nin böyle namaz kıldığı kesin olsaydı ben de ona göre hüküm verirdim” dediği nakledilmiştir. Böyle bir konuda kıyas yapılamayacağından Hz. Ali’nin bunu naklî bir delile dayanarak yaptığı muhtemel kabul edilmiştir.⁷⁷⁷

Usûlcülerin bu konuda ihtilaf ettiği asıl nokta, re’ye dayanan sahâbî kavlinin sonraki dönemler için delil olup olmayacağı ve sahâbîyi taklit etmenin câiz olup olmayacağı konularıdır.

⁷⁷⁵ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/348; Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 2/187.

⁷⁷⁶ Şâban, *Usûlü’l-fikh*, 284.

⁷⁷⁷ Hasan b. Muhammed b. Mahmûd el-‘Attâr, *Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Celâl el-Mahallî ‘alâ Cem ‘i’l-cevâmi’*, (b.y: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, ty.), 2/396.

Birinci görüşe göre sahâbî kavli hüccet değildir.⁷⁷⁸ Bu, İmam Şâfiî'nin kabul ettiği görüştür. Kelâmcıların çoğunluğu, sonraki Hanefî âlimler ile bir kısım Şâfiî ve Mâlikîler de bu görüşü seçmişlerdir. Bu başlığın konusu sadedinde daha önemli olan husus kelâmcı usulcülerden Bâkîllânî, Cüveynî ve İbn Berhân'ın yanı sıra⁷⁷⁹ Şâfiî fakih usulcülerden Şîrâzî ile Sem'ânî'nin de bu görüşte olmasıdır.⁷⁸⁰ Bu görüşte olanlara göre içtihatla hata etme açısından sahabe diğer müçtehitlerden farksızdır. Bu nedenle sahâbî kavli diğer müçtehitler için hüccet olamaz.⁷⁸¹

Diğer görüşe göre ise sahâbî kavli hüccettir. Bu görüş Hanefî imamlarının, - ona nispet edilen iki görüşten birine göre- İmam Şâfiî'nin, Mâlik ve İbn Hanbel'in görüşü olduğu belirtilmiştir.⁷⁸² Bu görüşte olanlara göre sahâbenin her ne kadar hataya düşmesi muhtemel olsa da sahâbenin Hz. Peygamber'in yanında yetişmesi sonucu Arap dilini ve esbâb-ı nüzulü daha iyi bilmeleri içtihatlarının değerini diğer içtihatlardan farklı bir düzeye çıkarmaktadır. Peygamber'in yanında olup ona arkadaşlık edip çoğu olaya bizzat şahit olmaları onları diğer müçtehitlerden ayırmaktadır. Bundan dolayı sahâbenin görüşü diğer müçtehitlerin görüşüne göre evladır demişlerdir.⁷⁸³

İbn Berhân, sahâbî kavlini kaynak kabul edenlerin, sahâbîlerin faziletini aktaran şu hadislere yer verdiklerini belirtir: “Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine tabi olursanız hidayete erersiniz.”⁷⁸⁴, “Herhangi bir ihtilâfla karşılaştığınızda size düşen görev, benim sünnetime ve hulefâ-i râşidînin sünnetine uymaktır”⁷⁸⁵ ve “En hayırlı asır benim içinde olduğum asırdır.”⁷⁸⁶ İbn Berhân bu hadisleri zikrettikten sonra çeşitli itirazlarda bulunur. Ona göre içtihat açısından sahâbîler ile tabîiler denktir. Zira Hasan

⁷⁷⁸ İbn Berhân sahâbenin taklit etmenin de caiz olmadığı görüşünde olduklarını zikretmektedir. Nitekim o, sahâbî kavlinin hücciyeti ile sahâbenin taklidini aynı konu başlığı altında ele almıştır. Bk. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/345.

⁷⁷⁹ Bâkîllânî, *et-Takrib*, 3/225; Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1358-1359. md., 1548-1549.

⁷⁸⁰ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 184; Sem'ânî, *el-Kavâtu'*, 2/9-10.

⁷⁸¹ 'Attâr, *Hâşiye*, 2/396; Şâban, *Usûlü'l-fikh*, 2845.

⁷⁸² İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/342; Şâban, *Usûlü'l-fikh*, 285.

⁷⁸³ Şâban, *Usûlü'l-fikh*, 285-286.

⁷⁸⁴ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs*, thk. Yok (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351/1932), 1/132.

⁷⁸⁵ Ebü's-Seâdât Mevdüddîn el-Mübârek b. Esîr, *Câmi'u'l-uşûl li-ehâdîsi'r-Resûl*, thk. Abdülkadir Arnavûd (by.: Mektebetü'l-Halvânî, 1. Baskı, ty.), 8/556.

⁷⁸⁶ Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuat Abdülbaki (by.: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabîyye, 1431/2010), “Kerâhiye”, 67 (No. 2362).

Basrî, her tarafta sahâbîler varken fetva verirdi. Aynı şekilde İbn Ömer, fetva konusunda Saîd b. el-Müseyyeb'i kendine öncelerdi. İbn Berhân, sahâbî kavlinin hücciyeti hususunda verdiği bu örneklerle onların görüşlerine karşı çıkar. Şayet sahâbî kavli hüccet olsaydı söz konusu sahâbîler böyle bir şey yapmazlardı.⁷⁸⁷ İbn Berhân, söz konusu hadislerin sahabenin faziletine delalet ettiğini zikreder. Sahâbeyi fazilet açısından başkalarına öncelediklerini belirtip buradaki ihtilafın ise farklı olduğunu vurgular.⁷⁸⁸ İbn Berhân, Resulullah'ın bu sözlerinin avamın sahabeyi taklit etmesine yönelik olduğunu açıklar. Ardından sahabenin bile ihtilaf ettiği bir konuda âlimin içtihadı bırakıp taklit etmesine cevaz verebilmesini yadırgar.⁷⁸⁹ Bunun üzerine "Cedde meselesi ve diğer konularda bir âlimin, birbirine zıt ve tenakuz içeren farklı kaviller arasında hangi görüşü esas alır?" diyerek karşı çıkar.⁷⁹⁰ İbn Berhân, sahabe kavlinin miktar belirten konularda olduğu gibi kıyasa muhalif olan durumlarda hüccet olduğunu ve sahâbînin hatadan masum olmadığı gerekçesiyle kıyas alanında olan görüşlerinin ise deliline bakmak gerektiğini söyler. Ardından İbn Berhân, muhaliflerinden gelen muhtemel şu soruyu aktarır cevap vermektedir: Hz. Aişe bey'ü'l-'inenin fesadına hükmetmesine rağmen onun görüşünden neden vazgeçtiniz? İbn Berhân, Hz. Aişe'nin bu görüşünün kıyas alanında olduğunu belirterek kabul etmediklerini açıklar.⁷⁹¹

3.3.2. İstihsan

İstihsanın birbirinden farklı tanımları yapılmıştır. Bu tanımlar arasında istihsanın en kapsamlı tanımlarından birini şu şekilde vermekte yarar vardır: "İstihsan, müçtehidin, bir meselede, kendi kanaatine o meselenin benzerlerinde verdiği hükümden vazgeçmesini gerektiren nas, icmâ, zaruret, gizli kıyas, örf veya maslahat gibi bir delile dayanarak, o hükmü bırakıp başka bir hüküm vermesidir."⁷⁹²

Hanefiler, istihsanı en çok kullananlar olarak temayüz etmişlerdir. Mütেকaddim Hanefilerin istihsanın ne olduğu ile ilgili bir tarif yapmamaları sonraki Hanefî

⁷⁸⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/347.

⁷⁸⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/348.

⁷⁸⁹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/348.

⁷⁹⁰ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/348.

⁷⁹¹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/349.

⁷⁹² Şâban, *Usûl'ül-fıkh*, 239.

âlimlerin ortak bir tanım yapmalarını zorlaştırmış ve bundan dolayı istihsan ile ilgili birbirinden farklı tanımlar ortaya çıkmıştır.⁷⁹³ Bu tanımlardan bir kısmı şunlardır:

- Kıyasın kıyas ile tahsisidir.⁷⁹⁴
- İki delilden en güçlü olanı esas almaktır. Bu delil bazen icmâ, nass, kıyas ve istidlâl⁷⁹⁵ olabilir.⁷⁹⁶
- “Müçtehidin vicdanını etkileyen, fakat onu ifade etmekte güçlük çektiği ve açıkça ortaya koyamadığı bir delildir.”⁷⁹⁷

İstihsanı en çok kullanan mezhep olmasına rağmen Hanefî âlimlerin istihsanın tarifinde ihtilafa düşmeleri diğer mezhep müntesipleri tarafından eleştirilmiştir.

İstihsanın mahiyeti ve hücciyeti erken dönemlerde tartışıldığı gibi çağdaş çalışmalarda da ele alınmıştır. İstihsan konusunda ilk ciddi eleştirileri getiren İmam Şâfiî olmuştur. Dolayısıyla bu konunun merkezinde İmam Şâfiî ve istihsanı kullanmaları hasebiyle Hanefî mezhebinin yaklaşımları yer almaktadır. İmam Şâfiî, genel olarak Hanefîleri ehl-i re’y olmaları gerekçesiyle aklî delilleri çok kullanmaları ve naklî delilleri ise az kullanmaları sebebiyle eleştirmektedir. İstihsan da aklî delillerden birisi olduğundan ve bununla neyi kastettiklerinin net olmaması nedeniyle İmam Şâfiî, Hanefîleri eleştirmiştir. Ancak sonraki dönemlerde hem Şâfiî’nin ashâbı hem de muhalifleri aslında İmam Şâfiî’nin de istihsana göre hüküm verdiğini açıklamışlardır.⁷⁹⁸

İstihsan konusunda âlimlerin ihtilafa düşmelerinin en önemli sebeplerinden biri istihsanı en çok kullanan Hanefî âlimlerin onu müstakil bir şer’î delil izlenimi vererek ele alıp kıyas delilinin yanı sıra kullanmaları olduğu zikredilmiştir.⁷⁹⁹ İstihsan ile ilgili tartışmaların olmasının diğer sebebi ise istihsan ile neyin kastedildiğinin net olmamasıdır. Bu belirsizlikler neticesinde İmam Şâfiî başta olmak üzere bir grup âlim,

⁷⁹³ Bk. Ali Pekcan, “Şâfiî İstihsân Yapmış mıydı?”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3/3 (2003), 145-146.

⁷⁹⁴ İbn Berhân daha farklı tanımlara da yer vermektedir. Bk. İbn Berhân, *el-Evsaf*, 376.

⁷⁹⁵ İstihsanın çeşitleri için bk. Ekrem Koç, *Furu-ı Fıkhta Usul-i Fıkhun Yeri Kâsânî Örneği* (Ankara: Ensar Yayınları, 1. Basım, 2020), 212, 222.

⁷⁹⁶ Şîrâzî, *el-Lüma’*, 226.

⁷⁹⁷ Şâban, *Usûl’ül-fıkh*, 239.

⁷⁹⁸ Şîrâzî, *el-Lüma’*, 151-152; Duman, *Şâfiî’nin Kıyas Anlayışı*, 222.

⁷⁹⁹ Şâban, *Usûl’ül-fıkh*, 238.

Hanefî fakîhlerin istihsanı kullanmalarına karşı çıkmışlardır. Onlara göre Hanefîler, istihsanı şer‘î delillere dayanmaksızın şahsî çıkarımlarına ve hevalarına uyup hüküm koyduklarını düşünmüşlerdir. Bu düşünceleri sonucu İmam Şâfi‘î *من استحسنت فقد شرع* “İstihsanda bulunan biri, kendiliğinden din koymuş olur” diyerek ilim ehli tarafından bilinen meşhur sözünü söylemiştir. Buna benzer itirazlar neticesinde Hanefî âlimler kendi mezhep imamlarını savunmuş, istihsanı açıklamış ve istihsanın kişisel görüş ve hevaya dayanmayıp fakîhlerin genelini kabul ettiği bir delil olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır.⁸⁰⁰ Ancak Hanefî usûlcüler bu çabaları neticesinde yine de ortak bir tanım üzerinde ittifak etmemiş birbirinden farklı pek çok tanım zikretmişlerdir.⁸⁰¹ İbn Berhân da müteahhir Hanefîlerin istihsan ile ilgili birbirinden farklı tanımlar yaptığını belirtmekte ve ortak bir tanımda ittifak etmediklerini hatırlatmaktadır.⁸⁰²

İbn Berhân, istihsan konusunda Hanefîleri mütekaddimûn ve müteahhirûn olarak ikiye ayırır. Ona göre mütekaddim Hanefîlerin kullandığı istihsan delili şahsî görüşe, kalbe, nefsî heva ve hevase dayandığı gerekçesiyle batıldır. Bu şekilde şahsî görüşe dayanarak istihsanda bulunanlarını İbn Berhân da ağır eleştirir ve Şâfi‘î’nin onlar hakkında söyledikleri söze müstehak olduklarını dile getirir.⁸⁰³ İbn Berhân, müteahhirûn Hanefîlerin ise bu şekilde mezhep imamlarının itham edilmelerinden hoşnut kalmadığını ve bunun neticesinde istihsan ile nefsin hevasına göre amel etmeyi kastetmediklerini belirttiklerini nakleder. Onların, istihsanla şer‘î bir hükmü şer‘î bir delille ispatlamayı kastettiklerini aktarır. Ardından istihsanın tanımı hakkında farklı görüşler serdettiklerini zikreder. Bu tanımlar neticesinde İbn Berhân, “İstihsanla kastettikleri buysa bilin ki bu konuda biz de onları destekleriz” deyip şer‘î bir hükmün şer‘î bir delille ispatının cevazına karşı çıkmadıklarını vurgular.⁸⁰⁴

Şîrâzî, Ebû Hanîfe’nin istihsanı, delile dayanmayan bir hükmü hoş görmesi olarak tanımladığının rivayet edildiğini,⁸⁰⁵ müteahhirûn Hanefîlerin ise istihsanın manası hakkında ihtilafa düştüklerini belirtir. Hanefîlerin istihsan ile kasıtları, nefsin hoşuna giden delilsiz hükümler ise bunların batıl olduğunu söyler. Çünkü bu, heva ile

⁸⁰⁰ Şâban, *Usûl’ül-fikh*, 238.

⁸⁰¹ Bu tanımların örnekleri için bk. Şâban, *Usûl’ül-fikh*, 238.

⁸⁰² İbn Berhân, *el-Evsaf*, 376- 377.

⁸⁰³ İbn Berhân, *el-Evsaf*, 375.

⁸⁰⁴ İbn Berhân, *el-Evsaf*, 376.

⁸⁰⁵ Şîrâzî, *el-Lüma’*, 226.

hüküm vermek ve şehvete tabi olmak anlamına gelir. Şîrâzî, “Hükümler Şeriatten alınır, nefislerden değil” diyerek itiraz eder.⁸⁰⁶ Ancak iki delilden güçlü olana göre amel etmeyi kastetmişlerse bunu hiç kimsenin inkâr etmediğini belirtir. Dolayısıyla ihtilafın ortadan kalkacağını ifade eder.⁸⁰⁷

İbn Berhân ve Şîrâzî'nin yaklaşımlarında görüldüğü üzere Şâfiî ve Eş'arî âlimler delilsiz bir şekilde istihsanın kullanımına karşı çıkmışlardır.⁸⁰⁸ Müteahhir dönem Hanefileri her ne kadar istihsanın farklı tanımlarını yapmış olsalar da Şâfiî ve Eş'arî usûlcüler ciddi bir şekilde onları eleştirmemiş, bilakis istihsandan kasıtları şer'î bir hükmü şer'î bir delille ispatlamak olduğu gerekçesiyle onlara katıldıklarını dile getirmişlerdir.⁸⁰⁹ Bu meselede Şâfiî ve Eş'arî usûlcülerin Hanefilerin istihsanı tam olarak tarif edememeleri sebebiyle itiraz etmişlerdir. Delile dayanan bir şer'î delil kastedilmişse kimsenin buna itiraz etmeyeceğini belirtmeleri önemlidir.

Şâfiî ve Eş'arî usûlcülerin bu konu özelinde görüldüğü üzere şer'î delile dayanmayan hiçbir görüşü kabul etmedikleri görülmektedir. Nitekim hüsün ve kubuh meselesinde şeriatta karşılığı olmadığı gerekçesiyle akılla bilinmeyeceğini dile getirip ortak bir tavırla orada da diğer mezheplere muhalif davranmışlardır.⁸¹⁰ Onlara göre bir mesele hakkında hüküm verilmesi için şeriatta bunun delili olması gerekir aksi takdirde kabul etmezler.

3.3.3. Mürsel Hadis

Mürsel hadisin tanımı konusunda hadisçiler ile usûlcüler arasında ihtilaf olmuştur. Hadisçilere göre, “*Mürsel hadis, tâbiî'nin sahâbîyi atlayarak Hz. Peygamber'e izâfe ettiği hadistir.*”⁸¹¹ Hadisçiler Mürsel hadisi sadece tâbiînin mürseli olarak ele alırken usûlcüler daha genel ele almıştır. Örneğin İbn Fûrek, *el-Ḥudûd fi'l-uşûl* adlı eserinde mürselin tanımını “İsnâdında kopukluk olan şeydir” diyerek

⁸⁰⁶ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 227.

⁸⁰⁷ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 226-227.

⁸⁰⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/298-301.

⁸⁰⁹ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 227; Cüveynî, *et-Telḥîş*, 3/308-315; Sem'ânî, *el-Kavâṭi'*, 2/270; İbn Berhân, *el-Evsaf*, 376; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, 8/95-108.

⁸¹⁰ İbn Berhân, *el-Evsaf*, 381.

⁸¹¹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 33. Baskı, 2014), 115. Bu tanım hadisçilerin tanımıdır.

tanımlamıştır.⁸¹² İbn Berhân ise mürselin tanımını râvinin “*Aradaki râviyi zikretmeyerek Peygamberden duymadığı halde Resulullâh şöyle buyurdu*” demesi olarak açıklar.⁸¹³ İbn Berhân’ın tanımında görüldüğü üzere usûlcüler mürsel haberi, tabiini de kapsayacak şekilde sonraki dönemlerde Hz. Peygambere nispet edilen görüş şeklinde incelemişlerdir. Hatta Cüveynî’nin Peygamberin davet mektuplarını da mürsel hadis kapsamında değerlendirdiği belirtilmiştir.⁸¹⁴

İmam Şâfiî’ye göre mürsel hadis, Hz. Peygamber’in sahâbîlerini gören tâbiîlerden birisinin, munkatı‘ olarak Resulullâh’tan rivayet ettiği hadistir.⁸¹⁵ İbn Berhân, Şâfiî’nin sahâbî ve Saîd b. el-Müseyyeb’in mürselleri dışında diğer mürselleri kabul etmediğini belirtir.⁸¹⁶ Şâfiî, *er-Risâle*’de bu konuyu ele almış olup sahâbî mürselini kabul ederken tâbiînin küçüklerinin mürsellerini kabul etmemiş ve tabiînin büyüklerinin mürsellerinin kabulü için çeşitli şartlar öne sürmüştür. Şâfiî’nin bu görüşünü ashabının çoğunluğu ve Bâkılânî benimsemiştir.⁸¹⁷

Mürsel hadisle amel edilip edilmeyeceği hususu, usûlcüler arasında tartışılmıştır. Bu konuda Hanefiler ile Mâlikîler, mürsel hadis ile ameli vacip görürken; İmam Şâfiî ve Şâfiî usûlcüler, prensip olarak seneddeki kopukluk sebebiyle mürsel hadisle amel etmezler.⁸¹⁸ Bu konuda Şîrâzî, Cüveynî, Sem‘ânî ve İbn Berhân, Hanefiler ile diğer bilginlerin hilafına İmam Şâfiî’nin görüşünü benimsemişlerdir. Söz konusu usûlcüler genel olarak bu konuda aynı düşüncelerine rağmen mürsel haberin kabulü hususunda çeşitli şartlar öne sürmüşlerdir. Esasında söz konusu şartları ilk önce İmam Şâfiî ortaya atmıştır. Buradan şu kaniya varmak mümkündür: İmam Şâfiî, ne Hanefiler gibi mutlak olarak mürselleri kabul eder ne de rastgele reddeder. Mürselin önemine binaen çeşitli şartlar ileri sürerek hadislerin sıhhatini güçlendirmek ister. Mutlak mürsel haberlerde İmam Şâfiî’ye göre seneddeki kopukluk nedeniyle meçhullük vardır. Belki de asıl râvi belirtilse rivayeti beğenilmeyen biri olacaktır.

⁸¹² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek, *el-Hudûd fi’l-uşûl*, thk. Muhammed Süleymânî (Beirut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1999), 151.

⁸¹³ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/167. İbn Berhân, *el-Evsaf* adlı eserinde benzer bir tanım yapmaktadır. İbn Berhân, *el-Evsaf*, 179.

⁸¹⁴ Örs, *Cüveynî’de İstidlâl*, 46.

⁸¹⁵ Şâfiî, *er-Risâle*, çev., 249, No: 1264.

⁸¹⁶ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/165-166.

⁸¹⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, Muhakkik, 2/166.

⁸¹⁸ Şâfiî, *er-Risâle*, çev. 250-251, No:1276.

Buna benzer sebeplerden ötürü İmam Şâfiî genel olarak mürsel haberleri reddeder. Bu duruma istisna olarak İmam Şâfiî, tâbiînin büyüklerinden Saîd b. el-Müseyyeb'in (ö. 94/713) mürsellerini kabul etmektedir. Şâfiî usûlcüler de bu konuda İmam Şâfiî'ye tabi olarak Saîd b. el-Müseyyeb'in rivayetlerini kabul etmişlerdir. Saîd b. el-Müseyyeb'in rivayetlerinin kabul edilmesinin temelinde onun Şâfiî usûlcüler tarafından öne sürülen cerh ve ta'dil açısından adil biri olduğu düşüncesine dayanmaktadır.

Şîrâzî, öncelikle Mürsel hadisleri sahâbî mürseli ile sahâbî olmayanların mürseli şeklinde ikiye ayırır. Sahâbînin adaleti kesin olduğu için sahâbî mürseli ile amel etmenin vacip olduğunu zikreder. Sahâbî olmayanların mürselleri hakkında ise Saîd b. Müseyyeb'in mürsellerini kabul ederken onun dışındakilerin mürselleri ile amel edilmeyeceğini belirtir. Bu konudaki temel kıstaslarının adalet olduğu gerekçesiyle adaleti hakkında fikir sahibi olmadığı kişilerin rivayetini kabul etmemiştir. Şîrâzî, Saîd b. el-Müseyyeb'in mürselleri hakkında Şâfiî'nin: "*Onun mürsellerini makbul görüyoruz.*" dediğini nakleder.⁸¹⁹ Şîrâzî, bu tercihten ötürü Şâfiî'nin istihsanda bulunduğunu belirtir. Şîrâzî'nin bu görüşü Şâfiî'nin istihsanda bulunduğunu Şâfiî usûlcülerin de kabul ettiği bir durum olduğu anlaşılmaktadır.⁸²⁰

Cüveynî, sahâbî mürselini kabul eder. O, diğer mürseller hususunda bu konudaki en önemli noktanın zann-ı galip olduğunu ifade eder. Bu sebepten ötürü râvinin kullanmış olduğu cerh ve ta'dile delalet eden ifadelerinin belirleyici olduğunu zikreder. Cüveynî, İmam Şâfiî'nin mürsel hadisler ile ilgili görüşlerine değinip özellikle İbn Müseyyeb'in rivayetlerine yer verip ona katılmaktadır. Cüveynî, ayrıntılı olarak konuyu ele alıp çeşitli açılardan İmam Şâfiî'nin öne sürdüğü bazı şartları eleştirmiştir. Daha sonra İmam Şâfiî'nin mürselleri reddetmediğini zann-ı galibin oluşması için çeşitli şartlar öne sürüp anlamını te'kid etmeye çalıştığını belirtir. Cüveynî, muhalifleri tarafından öne sürülen İbn Abbas'ın çok sayıda hadis rivayet etmesine rağmen onun, bunlardan yalnızca dört tanesini Hz. Peygamber'den işittiği ve dolayısıyla rivayetlerinin çoğunun mürsel olduğu iddiasını kabul etmemektedir. Ona göre, bir kimsenin kısa bir süre bile olsa çok sayıda şeyi işitmesi mümkündür. İbn

⁸¹⁹ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 151.

⁸²⁰ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 151-152; Erdem, *Şâfiî Usûlünün Temsil Sorunu*, 187.

Abbas'ın sadece dört tane hadisi işitmesi iddiasının yalan olduğunu zikreder. Kaldı ki şeriatı aktarmada hevesli olan birinin bir günde bile Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden dörtten fazla nakilde bulunur, demiştir.⁸²¹

Mürsel hadisler konusunda Sem'ânî ise râvinin haberi aldığı kişinin ismini zikretmemesi bu şahsın zayıf ve adil biri olmadığına delalet ettiğini belirtir.⁸²² Sem'ânî, hadisin senedi ile aktarılması (isnad) başka bir ümmete bahşedilmeyip bu ümmete verilen güzelliklerden olduğunu hatırlatır. Sahâbîlerin adil oluşuna dair içtihadta bulunmaya gerek olmadığını hatırlatan Sem'ânî, bu konuyu belirli delil ve örnekler çerçevesinde açıklar.⁸²³ Ancak sonraki nesillerin adaleti hakkında içtihad ihtiyacı olduğunu belirterek “*Adaletini bilmediğimiz kişinin haberi ile amel etmek caiz değildir.*” demiştir.⁸²⁴ Sem'ânî, Cüveynî'nin yaptığı itirazın bir benzerini yaparak Şâfiî'nin sadece Saîd'in mürsellerini kabul edip diğerlerini kabul etmediği iddiasına karşı çıkar. Ona göre Saîd'in mürsellerinin kabul edilmesinin temel nedeni bu mürsellerin aslının muttasıl olmasındandır. Şayet Şâfiî, Atâ b. Yesâr (öl. 103/721), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Nehaî (öl. 96/714) ve Mekhul'un (öl. 112/730) rivayet ettiği benzer mürselleri görseydi onların mürsellerini de kabul edeceğini belirtir.⁸²⁵

İbn Berhân *el-Vüsûl*'de, Şâfiî'nin mezhebine göre Saîd b. el-Müseyyeb ile Sahâbî mürselleriyle amel edileceği ve diğer mürsellerle ile amel edilmeyeceğini söylemiştir.⁸²⁶ Bu konuda Hanefiler ile Şâfiî arasında bir ihtilaf söz konusudur. Muhaliflerin Şâfiîlere yönelttiği eleştirileri İbn Berhân şu başlıklar altında ele almıştır:

- 1) Mürsel müsneden daha güçlü olabilir.
- 2) Buhârî ve Müslim'in kitaplarında çok sayıda mürsel vardır. İstisna olmaksızın âlimler bu mürselleri kaynak olarak kullanmışlardır.
- 3) İbn Abbas peygamberden sadece on civarında hadis duymuştur. Diğer hadisleri sahâbîlerden rivayet etmiştir.⁸²⁷

⁸²¹ Erdem, *Şâfiî Usûlünün Temsil Sorunu*, 185.

⁸²² Sem'ânî, *el-Kavâfi*, 1/380; Erdem, *Şâfiî Usûlünün Temsil Sorunu*, 181.

⁸²³ Erdem, *Şâfiî Usûlünün Temsil Sorunu*, 186.

⁸²⁴ Sem'ânî, *el-Kavâfi*, 1/385; Erdem, *Şâfiî Usûlünün Temsil Sorunu*, 187.

⁸²⁵ Sem'ânî, *el-Kavâfi*, 1/379.

⁸²⁶ İbn Berhân, *el-Evsaf*, 179. Bu eserde de İbn Berhân, Şâfiî'nin Saîd'in mürselleri dışındaki mürsellerle amel etmediğini belirtir.

⁸²⁷ *El-Evsaf* ise İbn Abbas'ın dört tane hadis duyduğunu belirtmektedir. Cüveynî de dört hadis olduğunu söylemektedir. İbn Berhân, *el-Evsaf*, 179.

4) Sahâbînin mürseli ile Saîd b. el-Müseyyeb'in mürselleri hüccet ise diğer mürseller de hüccettir.

5) Şâfiî'nin kitabında "Bir sikâ bana tahdîs etti." حدثني الثقة demesi onun da mürselle amel ettiği anlamına gelir.⁸²⁸

İbn Berhân bu gerekçelere şöyle cevap verir: "Rivayette adalet şarttır. İsmi zikredilmeyen râvinin adaleti bilinmez. Adaleti bilinmeyen kişinin rivayeti ile amel etmek gerekmez. Müsnedin makbul olması gibi mürselin de makbul olması doğru değildir. Müsnedde mürselden farklı olarak râvinin durumu hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan râvinin ismi zikredilmiş olabilir."⁸²⁹ Sahâbî mürselinin makbuliyetinin sebebi sahâbînin onu, Hz. Peygamber'den duymuş olma ihtimalinden bahsedilmişti. Sahâbînin sahâbîden duyduğu rivayetlerde ise onların adil oldukları kabul edildiği için kabul edilir. Ancak tâbiîn ve tebe-i tâbiîn için böyle bir durum söz konusu değildir. İbn Berhân, hadis âlimlerinin mürsel haberleri rivayet etmeleri hususunda ise onlar nakli hususunda icmâ etmişler ve her nakledilen hadis ile amel edilmeyeceğini belirtmektedir. Nitekim hadis âlimlerinin sahih, batıl, zayıf ve sakim rivayetleri naklettikleri bilinmektedir.⁸³⁰ İbn Berhân, Şâfiî'nin "bir sikâ bana tahdîs etti." sözünün de açık olduğunu zikreder. Şâfiî, tabi olduklarının rivayetleri ile ihticacda bulunur. İbn Berhân, *el-Evsaf*'ta ise Şâfiî onun adaletli olduğunu bilmese sikâ olduğuna hükmetmezdi, der.⁸³¹ Ardından İbn Berhân, Şâfiî'nin sikâ dediği kimlerdir sorusuna cevaben Şâfiî'nin bununla Malik b. Enes ile kaderi olan hocası Müslim b. Hâlid ez-Zencî'yi kastettiğini nakleder.⁸³² Daha sonra İbn Berhân, kendilerine göre hak olan ise cerh ve ta'dildeki kriterlerini doğru olduğuna inananların ister mürsel ister müsned olsun rivayetlerini kabul ettiklerini dile getirir. O, cerh ve ta'dildeki görüşlerini kabul etmeyenlerin mürsellerini ise kabul etmediklerini zikreder.⁸³³

İbn Berhân, *el-Evsaf* adlı eserinde ise sahâbînin mürseli hakkında ashâbı arasında ihtilaf olduğunu belirtmektedir. Onlardan bir kısmı, nasıl ki tâbiî olan İbn el-

⁸²⁸ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/167-168.

⁸²⁹ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/169; a. Mlf, *el-Evsaf*, 183.

⁸³⁰ İbn Berhân, *el-Evsaf*, 182.

⁸³¹ İbn Berhân, *el-Evsaf*, 184.

⁸³² İbn Berhân, *el-Evsaf*, 184, 198.

⁸³³ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/169.

Müseyyeb'in mürseli kabul ediliyorsa sahabenin mürseli evleviyetle kabul edildiğini ve diğerlerinin ise sahâbî mürselini kabul etmeyerek Şâfîî, Saîd'in mürsellerine benzer müsnedleri bulduğu için tabi olmuştur, dediklerini aktarır.⁸³⁴

İbn Berhân, Şâfîîler arasındaki bu ihtilafı aktardıktan sonra Hanefîlerin mutlak olarak mürselleri kabul ettiğini belirtir. İsa b. Ebân'ın ise ilk üç tabakanın mürsellerinin kabul edileceği dördüncü tabakada ise yalnızca âlim ve imamların mürsellerinin kabul edileceği görüşünde olduğunu aktarır. İbn Berhân, bu meseledeki temel kaidenin rivayetlerin kabulü için adalet şartının olmasını zikreder. Mürsellerde ise adil olma şartının ortadan kalktığını belirtir. İbn Berhân, böyle bir durumda ise rivayetin kabul şartı olan adaletin ortadan kalktığından bu rivayetlerin kabul edilmemesi gerektiğine temas eder.⁸³⁵

İbn Berhân, bu konuda mürsel haberin kabulü hususunda Şâfîî usûlcülerden ayrılmıştır. Bu konuda ayrıntılı olarak “Mürsel Haberinin Kabulü” başlığı altında ele alınacaktır.

3.3.4. Amel-i Ehlî Medine

Fıkıh usûlü açısından bu meselenin önemi, Medine icmâsı veya amelinin bağlayıcı olup olmamasıdır.⁸³⁶ Amel-i ehli Medine, bu eserlerde çoğunlukla icmâ bölümü içerisinde bir alt başlık olarak ele alınmıştır.⁸³⁷ Bu konu, Medine amelinin bağlayıcı olduğunu savunan Mâlikîler ile bu delilin bağlayıcı olmadığını söyleyen diğer mezhep müntesipleri arasında tartışılmıştır. Mâlikîlere katılmayan Şâfîî usûlcüler, bu konuyu eserlerinde incelemiş ve çeşitli itirazlar ortaya koymuşlardır.

Amel-i ehli Medine, fıkıh usûlü eserlerinde Medinelilerin icmâsı şeklinde incelenmiştir. Sonraki dönemlerde Medinelilerin ameli ve icmâsı şeklinde bir ayrıma gidildiğini belirtmek gerekir. Modern çalışmalarda ise daha çok Medine ehlinin ameli,

⁸³⁴ İbn Berhân, *el-Evsaat*, 180.

⁸³⁵ İbn Berhân, *el-Evsaat*, 180.

⁸³⁶ Halit Özkan, “Amel-i Ehl-i Medine'nin Klasik Usul-i Fıkıh Literatüründeki Yeri”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları*, ed. Sami Erdem (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 97.

⁸³⁷ İbn Berhân, Medinelilerin amelini icmâ bahsinde ele almıştır. Bk. İbn Berhân, *el-Vûşûl*, 2/113.

haber-i vâhid ile amel başlığı altında Mâlikîlerin diğer mezheplerin hilafına öne sürdükleri bir şart olarak yer almaktadır.⁸³⁸

İmam Mâlik'in, haber-i vâhid ile amel konusunda ek olarak sunduğu şartlardan biri amel-i ehli Medine'dir. O, ahâd haberin Medine'nin yerleşik uygulamasına aykırı bulunduğu o haberle amel etmezdi. Nitekim "meclis muhayyerliği" ile "iki selam vererek namazdan çıkmak" ile ilgili olan hadisleri Medine tatbikatına uymadığı gerekçesiyle kabul etmeyip onlarla amel etmemiştir.⁸³⁹

İmam Mâlik, başta olmak üzere dönemin Medineli âlimlerinin Medine'deki yerleşik uygulamalara önem vermesinin nedeni Hz. Peygamber'in yaşadığı bu şehirde halk bir uygulamayı yapıyorsa bunun Hz. Peygamber'den gelen bir bilgiye dayandığı gerekçesiyle kabul etmiştir. İmam Mâlik, amel-i ehli Medine'nin topluluğun topluluktan naklettiği rivayet olması sebebiyle tek kişinin tek kişiden rivayet ettiği haberden daha güçlü görmüştür.⁸⁴⁰ Ancak fakihlerin çoğunluğu İmam Mâlik'in görüşünü kabul etmemiştir. Bu âlimlerin başında Leys b. Sa'd⁸⁴¹ ve İmam Şâfiî gelmektedir.⁸⁴² İmam Şâfiî Hanefî usûl düşüncesine en sert eleştirilerini istihsan konusunda yapmışken Mâlikîleri ise en çok amel-i ehli Medine konusunda eleştirmiştir. İmam Şâfiî'ye tabi olarak Şâfiî usûlcülerin geneli de bu konuda İmam Mâlik'e muhalefet etmişlerdir. İmam Şâfiî'ye göre amel-i ehli Medine ile ilgili en önemli sorun, onunla neyi kastettiklerinin anlaşılmasındır.⁸⁴³ Mesela Medine ameli veya icmâsının tanımı, içeriği ve bağlayıcılığı gibi konularda açıklık söz konusu olmadığı gerekçesiyle İmam Şâfiî, onları eleştirmiştir. İmam Şâfiî'ye göre ister Hanefilerin kullandığı istihsan olsun ister Mâlikîlerin kullandığı amel-i ehli Medine olsun açık olmak zorundadır. Ona göre bir delil, dinî meselelerde hüccet kabul edilmek

⁸³⁸ Şâban, *Usûlü'l-Fıkh*, 118-119; Fahrettin Atar, *Fıkh Usûlü* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 12. Baskı, 2016), 73-74.

⁸³⁹ Şâban, *Usûlü'l-Fıkh*, 118-119. Bahsi geçen hadisler şunlardır: Birincisi, "Alıcı ve satıcının ikisi de ayrılmadıkları sürece birbirlerine karşı muhayyerdirler." Buhârî, "Büyü", 42-47; ikincisi, "Namazdan çıkmak istediğinde biri sağ tarafa diğeri sol tarafa olmak üzere iki 'es-selâmü aleyküm ve rahmetullah' diyerek iki selâm verirdi."

⁸⁴⁰ Şâban, *Usûlü'l-Fıkh*, 119.

⁸⁴¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr el-Hanbelî İbn Kıyyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvaqqı'in 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991), 3/62.

⁸⁴² Özkan, "Amel-i Ehl-i Medine", 98, 101-103.

⁸⁴³ İmam Şâfiî, aynı eleştirileri istihsan konusunda Hanefilere de yöneltmişti.

isteniyorsa muhatapların anlayacağı bir tarzda açıklanmalı aksi takdirde bu durumun, dinî esaslara dayanmayan bir delili şeriatla kullanmak anlamına geldiğini ve bunun da câiz olmadığını ifade eder.

Mâlikî usûlcüler, diğer mezheplerin eleştirileri neticesinde Mâlik’i savunmak ve itirazlara cevap vermek için bu konuya yoğunlaşmışlardır. Onlar da bu konuyu icmâ alt başlığında “Medine ehlinin icmâsı” şeklinde ele almışlardır. Bunun nedeni olarak Hz. Peygamber’den Mâlik’in dönemine kadar çoğu yerde amel ile icmânın eşanlamlı kullanılması sebebiyle bu konuya icmâ konusu içerisinde yer verdikleri belirtilmiştir.⁸⁴⁴ Onlar diğer mezhepler tarafından öne sürülen Mâlik’in mutlak olarak amel-i ehlî Medine’yi kabul ettiği yönündeki yanlış bilgilere karşı çıkıp Mâlikî savunmuşlardır.⁸⁴⁵

Şâfiî usûlcüler, Mâlikîlerin Medine hakkında rivayet edilmiş hadislerin amel-i ehlî Medine’nin hüccet olduğuna delalet ettiği görüşlerine karşı çıkarlar. Şâfiî usûlcüler söz konusu hadislerin Medine’nin faziletine dair olduğunu dolayısıyla Medine ehlinin amelinin delil olduğuna işaret etmediğini belirtmişler. Nitekim Şîrâzî, Medine ile Kufe ve Basra şehirleri arasında bir fark olmadığını sahâbî torunlarının burada oturduğunu ve bu iki şehri Hz. Ömer’in kurduğu gerekçesiyle Mâlikîlerin Medine’yi öne çıkarma yönündeki görüşünü reddetmiştir. İbn Berhân da icmânın tanımına yer verip diğer beldelerin muhalefetine rağmen icmânın gerçekleşmeyeceğini belirtir. İbn Berhân’a göre, Medine de diğer şehirler gibidir, hatta Mekke ondan daha hayırlı bir yerdir.⁸⁴⁶ Nasıl ki Mekkelilerin icmâsı hüccet değilse aynı şekilde Medinelilerin de icmâsının hüccet olmadığını söyler. Ayrıca İbn Berhân, bu düşüncenin bir sonucu olarak, Hz. Ali, İbn Mes‘ud ve diğer büyük sahâbîler Medine’de iken sözleri hüccet; Kûfe’ye geçtikten sonra sözleri hüccet olmadığı anlamına geleceğini belirterek itirazlarını sürdürür. Ardından Medinelilerin içtihat açısından güçlü oldukları gerekçelerine cevap olarak içtihadın mekânla değil bilgi ve onun gerekleri ile kazanılacağını ileri sürer.⁸⁴⁷

⁸⁴⁴ Özkan, “Amel-i Ehl-i Medine”, 98.

⁸⁴⁵ Özkan, “Amel-i Ehl-i Medine”, 98-99.

⁸⁴⁶ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/114.

⁸⁴⁷ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/114-115.

Cüveynî ise İmam Mâlik gibi birinin böyle bir görüşü kabul edeceğine ihtimal vermemektedir. Ona göre İmam Mâlik'in kastı, *Medinelilerin rivayet ettikleri hadislere muhalefetleri durumunda amellerinin hüccet olduğuna delalet eder*.⁸⁴⁸ Zerkeşî Bâkılânî ve bir grup âlimin ismini zikrederek onların da bu görüşü kabul etmediklerini nakleder.⁸⁴⁹

Görüldüğü üzere bu konu özelinde Şâfiî ve Eş'arî usûlcülerinden Bâkılânî, Şîrâzî, Cüveynî, Sem'ânî ve İbn Berhân benzer kanaatlere sahip olup İmam Şâfiî'nin görüşünü benimsemişlerdir. Eş'arî ve Şâfiî usûlcüler diğer mezhepler ile İmam Şâfiî arasında ihtilafı olan meselelerde mezhep imamlarının görüşlerini savundukları görülmektedir. Nitekim İmam Eş'arî'nin düşüncesine paralel olarak diğer mezheplere karşı İmam Eş'arî'nin yanında durmuş ve şariat gelmeden önce insan fiillerinin durumu, hüsün-kubuh ve Allah'ın dilediğini yaratması (كيف ما تشاء) gibi meselelerde onun fikrini katılmışlardır. Özellikle kalamcı usûlcülerden olan Bâkılânî, Cüveynî ve İbn Berhân'ın eserlerinde kalam ile ilgili olan bu konulara rastlamak mümkündür.

⁸⁴⁸ Özkan, "Amel-i Ehl-i Medine", 102.

⁸⁴⁹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, 6/443

3.4. İbn Berhân'ın Eş'arî ve Şâfiî Usûlcülerden Ayrıldığı Görüşler

Bu başlık altında, İbn Berhân'ın kendi çalışmalarında tespit ettiğimiz münferit kaldığı görüşleri ve başka eserlerde ona atfedilmiş olup münferitlik arz ettiği belirtilen görüşlerinden bazıları ele alınacaktır. Öncelikle İbn Berhân'ın münferit kaldığı görüşlerin sayısının az olduğunu ifade etmek gerekir. Zira bir mezhep sistematigi içinde yer alan bir usûlcü, çoğunlukla ait olduğu mezhebi benimser. Bazı durumlarda kendi mezhebinin görüşlerini eleştirerek onlara katılmaz ya da diğer ekollere mensup âlimlerin görüşüne katılır. Nitekim İbn Berhân, genellikle Şâfiî ve Eş'arî geleneği içinde kalmış bazı durumlarda mezhebinin zayıf gördüğü görüşlerini güçlendirmiş veya bazen Mu'tezilî gibi farklı ekollerin görüşlerini benimsemiştir.⁸⁵⁰ Dolayısıyla diğer usûlcülerde olduğu gibi İbn Berhân'ın da bütün ekollerden sıyrılıp münferit görüş zikretmesi düşük bir ihtimaldir. Dolayısıyla İbn Berhân'ın münferit kaldığı konuların sınırlı olması ve bunların tespitinin zorluğu göz önünde bulundurulmalıdır. Buradan hareketle bir usûlcü, münferit veya aykırı bir görüşe sahip olmuşa bu bilgi çoğunlukla sonraki dönem kitaplarında yer almıştır. Nitekim İbn Berhân'a bu şekilde nispet edilen görüşleri sonraki kaynaklarda bulmak mümkündür. Bir diğer husus ise İbn Berhân'ın Eş'arî ve Şâfiî usûlcülerinden farklı görüşlere sahip olup diğer mezhep mensuplarına özellikle Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine katıldığı yerler olmuştur. Bu başlık altında ise ayrıntıya girmeden özellikle İbn Berhân'ın münferit kaldığı tespit edilen ve ona atfedilen görüşlere yer verilecektir.

İbn Berhân'ın kitaplarında tespit edilip dikkat çekici olduğu düşünülen bazı konular yer almaktadır. Örneğin Buhârî ve Müslim'in rivayetlerinin kabul edilmesi hususunda bazen ehl-i hadisi bazen de Mu'tezile'yi hedef almaktadır. Ve onun bu eserlere farklı açılardan yaklaştığı görülmektedir. Haber-i vâhidin bilgi ifade etmesi konusunda rivayeti şhadete benzetip nasıl ki Buhârî ve Müslim'in tek başına şahitlikleri kabul edilmezse rivayetlerinin de tek kaldığında kabul edilmemesi gerektiğini ifade eder. Ancak burada aslında rivayetlerinin kat'î delil olmadığına

⁸⁵⁰ İbn Berhân, *el-Vüşûl*, fihrist, 2/368.

değmektedir. Ona göre Buhârî ve Müslim'in râvileri arasında farklı gruplara mensup kişiler yer almaktadır.⁸⁵¹

İbn Berhân eserinde bir de Ebû Tahir ez-Ziyâdî'nin fûrû fıkıh ile ilgili bir görüşünü aktarmış ve bunun üzerine usûl bina ettiği belirtilmiştir. Bu fikhî mesele ise eserlerde garip bir mesele olarak değerlendirilmiştir.⁸⁵²

3.4.1. Mürsel Haberin Kabulü

Mürsel hadis başlığı altında Şâfîî ve Eş'arî usûlcüler ile İbn Berhân'ın yaklaşımına yer verilmişti. Bu başlık altında ise Selahhadin Halil b. el-'Alâî'nin (öl. 761/1359) mürsel haberin kabulü ile ilgili münferit kaldığı tespitini yaptığı İbn Berhân'ın görüşü ele alınacak ve İbn Berhân'ın *el-Evsat* ve *el-Vüsûl* adlı eserleri çerçevesinde konu incelenecektir.

Selahhadin el-'Alâî, İbn Berhân'ın mürsel haberler konusunda münferit kaldığını ifade eder ve ismini zikretmeden İbn Berhân'ın usûl kitabında bu bilginin yer aldığını açıklar.⁸⁵³ Selahhadin el-'Alâî'nin, bahsettiği usûl kitabının İbn Berhân'ın *el-Vüsûl*'ü olduğunu tespit ettik. Çünkü el-'Alâî'nin, İbn Berhân'a nispet ettiği görüş *el-Vüsûl*'deki metinle birebir aynıdır. Burada İbn Berhân, mürsel haberin kabulü için râvinin onlar -yani Şâfîîler- tarafından ileri sürülen cerh ve ta'dil görüşlerinin doğruluğunu kabul ederse ister mürsel ister müsned olsun rivayetlerini kabul ettiklerini belirtir. Cerh ve ta'dil görüşlerini kabul etmeyen râvilerin ise mürsellerini kabul etmediklerini ifade eder. Bunun nedeni olarak ismini gizledikleri kişinin rivayeti makbul olmayan birine ait olması ihtimaline bağlamaktadır. Şayet ismini zikrederse reddedileceğini bildiği için belirtmemiş olabileceğini söyler. İbn Berhân, kendileri tarafından kabul edilen cerh ve ta'dil şartlarının doğru olduğuna inanmayan kimselerin irsâlini kabul edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir.⁸⁵⁴

İbn Berhân, *el-Evsat* adlı eserinde söz konusu meseleyi mürsellerin hücciyeti başlığı altında incelemiştir. Bu konuda temel şartın, rivayetin kabul edilmesi için

⁸⁵¹ İbn Berhân, *el-Evsat*, Muhakkik, 39, 172, 175; İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, 262.

⁸⁵² İbn Berhân, *el-Evsat*, Muhakkik 11, 116; İbnü's-Salâh, *Şerhu Müşkil*, 3/232-233.

⁸⁵³ Selahaddin Halil b. el-Keykeledî el-'Alâî, *Câmi'u't-tahşil fi ahkâmi'l-merâsîl*, thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefî (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 2. Baskı, 1407/1986), 93; İbn Berhân, *el-Evsat*, Muhakkik, 25.

⁸⁵⁴ İbn Berhân *el-Vüsûl*, 2/169.

adaletin şart olduğunu bildirir. Adalet şartı ortadan kalkarsa rivayetlerin de kabul edilmemesi gerektiğini açıklar.⁸⁵⁵ İbn Berhân, bir râvinin rivayetinin kabul edilebilmesi için onun, Şâfiî usûlcüler tarafından öne sürülen cerh ve ta'dil şartlarını kabul etmesi gerektiğini *el-Evsaf*'ta da değinir. Ona göre bir insanın adil gördüğü râviyi başka biri adil görmeyebilir. Cerh ve ta'dil konusunda insanların birbirinden farklı pek çok görüşe sahip olduğunu zikreder. Bu mesele bağlamında, muarızlarının Şâfiî'nin "Bir sikâ bana tahdîs etti" sözünü açıklar. İbn Berhân, Şâfiî'nin bir sikâ bana söyledi sözünü kabul ettiklerini belirtir. Nitekim *cerh ve ta'dilde bizimle İmam Şâfiî'nin görüşü aynıdır*, diyerek iddiasını temellendirmektedir. Ona göre İmam Şâfiî, adaletine güvenmediği bir râvinin sikâ olduğuna hüküm vermez.⁸⁵⁶ İbn Berhân, mürselleri belli şartlarla kabul eden Şâfiî âlimlerden farklı olarak râvinin rivayetinin makbuliyeti için onların cerh ve ta'dile dair görüşlerini kabul etmesini şart koştuğu görülmektedir. Bu şart İbn Berhân'ı diğer usûlcülerden ayırmaktadır. İbn Berhân, Şâfiî'yi örnek olarak verip cerh ve ta'dil şartlarını bildiği dolayısıyla kimin rivayetinin kabul edileceği kimin ise kabul edilmeyeceğini bildiğinden onun rivayetlerini kabul ettiklerinin temellendirmesini yapar.

3.4.2. Amminin (Avâmın) Mezhebi

Bazı kaynaklar, avâmın belli bir mezhebi taklit etmesinin gerekli olmadığı görüşünü İbn Berhân'a nispet etmişlerdir. Bu kaynaklar arasında ilk olarak en-Nevevî'nin *er-Ravzâ* kitabında bu görüşün İbn Berhân'a atfedildiği anlaşılmaktadır. Çağdaş çalışmalar da söz konusu iddiayı aktarmışlardır.⁸⁵⁷ Örneğin, Türkiye'de İbn Berhân ile ilgili ilk müstakil çalışmayı yapan Yunus Apaydın, "İbn Berhân" adlı DİA maddesinde detaya girmeden bu konuya yer vermiştir.⁸⁵⁸ Bu konuya yer veren çağdaş çalışmalardan bir diğeri ise Hüdâ Muhammed Muhsen'in İbn Berhân'ın hayatını yazdığı makalesidir. Bu makalede Hüdâ, İbn Berhân'a bu görüşün izafe edilmesini hatalı bulur. Ona göre, İbn Berhân'ın mezhebini değiştirdiği ve -âlim olsa da- muayyen bir mezhebe bağlı kalmadığı gerekçesiyle ona bu görüş nispet edilmiştir.⁸⁵⁹

⁸⁵⁵ İbn Berhân, *el-Evsaf*, 180.

⁸⁵⁶ İbn Berhân, *el-Evsaf*, 183-184.

⁸⁵⁷ Bk. Demir, *İbn Berhân'ın İctihâda İlişkin Görüşleri*, 57-62.

⁸⁵⁸ Apaydın, "İbn Berhân", 19/370.

⁸⁵⁹ El-İsâvî, "Âlimü'l-usûli İbn Berhân", 8.

Bu gerekçenin ardından Hüdâ, İbn Kâdî Şühbe'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* adlı eserini kaynak göstererek orada bu görüşün İbn Berhân'a nispet edildiği ve kaynağın Nevevî'nin *Ravzâ* kitabının kazâ bahsi olduğunu aktarır. Hüdâ, *Ravzâ* kitabında ilgili bölüme baktığını ve buradaki kişinin Ebû'l-Feth İbn Berhân olmadığını, Ebû'l-Feth el-Herevî'nin isminin geçtiğini zikreder. Buna benzer görüşler serdeden Hüdâ, bu görüşün İbn Berhân'a nispetini hatalı bulur ve söz konusu kişinin Ebû'l-Feth el-Herevî olduğunu iddia eder. Esasında Hüdâ'nın söz konusu iddiasında yanlışlığı gözükmemektedir. Zira Nevevî'nin *Ravzâ* kitabının iki farklı yerdeki⁸⁶⁰ aynı baskılarına bakıldığında birinde “avâmın muayyen bir mezhebi taklit etmesinin zorunlu olmadığı” görüşü Hüdâ'nın dediği gibi Ebû'l-Feth el-Herevî'ye nispet edilmişken diğer sitedeki baskıda ise söz konusu kişinin Ebû'l-Feth İbn Berhân olduğu geçmektedir. Hüdâ, sadece *Ravzâ* kitabının bir örneğine bakmış olmalıdır. Bu sebepten söz konusu kişinin İbn Berhân olmadığını iddia etmiştir. Kaldı ki Nevevî'den sonraki bazı kaynaklarda bu görüşün İbn Berhân'a ait olduğu geçmektedir. Örneğin Râfi'î, İbn Salâh ve İsnevî bu görüşün İbn Berhân'a ait olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁶¹

Nevevî'nin, bu görüşün İbn Berhân'a ait olduğunu naklettiği ve kendisinin de bunun sahil olduğunu dile getirdiği belirtilmiştir. Bazı çalışmalarda İbn Berhân'a ait böyle bir sözün *el-Vüsûl*'de geçmediği zikredilmiştir.⁸⁶² Oysaki *el-Vüsûl*'de bu ibarenin bir benzeri geçmektedir.⁸⁶³ Ancak İbn Berhân, burada görüşünü doğrudan belirtmemiş ve ayrıntısına girmeden bu meselede iki kavlin olduğunu söyleyerek kısaca bunların gerekçelerine yer verip konuyu sonlandırmıştır.

⁸⁶⁰ Burada siteden kasıt biri şamil, diğeri ise waqfeyadaki kitabın iki nüshasıdır. Söz konusu nüshaların baskıları ve müellifleri bir olmasına rağmen böyle bir farkın olduğu tespit edilmiştir.

⁸⁶¹ Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfi'î, *el-'Azîz şerhu'l-Vecîz*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1. Baskı, 13 cilt, 1417/1997), 12/431; Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn İbnü's-Salâh, *Fetavâ İbnü's-Salâh*, thk. Dr. Muvaffak Abdullah Abdülkadir (Beyrut: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 'Âlemu'l-Kutub, 1. Baskı, 1407/1986), 1/87; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm el-İsnevî, *el-Mühimmât fi şerhi'r-Râfi'î ve'r-Ravza*, thk. Ebû'l-Fazl ed-Dimyâfi-Ahmed b. Ali (Beyrut: Dâru İbn Hazm; Mağrib: Dâru'l-Beyzâ, 10 cilt, 1. Baskı, 2009), 1/173.

⁸⁶² Demir, *İbn Berhân'ın İctihâda İlişkin Görüşleri*, 62

⁸⁶³ İbn Berhân, *el-Vüsûl*, 2/344.

3.4.3. İcmânın Hz. Muhammed Zamanında Gerçekleşmesi

İcmânın usûl-i fıkhıdaki anlamı: “*Muhammed aleyhisselâmın ümmetinden olan müçtehitlerin, Hz. Peygamber’in vefatından sonraki herhangi bir devirde, şer‘î bir hüküm hakkında ittifak etmeleridir.*”⁸⁶⁴ İcmânın tanımında görüldüğü üzere bir icmâdan söz edilebilmesi için onun Hz. Muhammed’in vefatından sonra gerçekleşmesi gerekir. Buna göre, Hz. Muhammed henüz hayatta iken icmâdan söz edilemez. Şayet Hz. Peygamber, sahabelerin bir konudaki icmâlarını kabul etmişse bu artık icmâ değil, sünnet hükmünde olur. Sahâbînün fikir birliği ettiği herhangi meselede Hz. Peygamber onları onaylamazsa, bu durumda zaten bir icmâdan söz edilemez. Sahâbenin icmâ ettiği görüş de şer‘î bir delil olamaz.⁸⁶⁵

Fakîhlerin bu konudaki görüşlerinin bir benzerine İbn Berhân da *el-Vüsûl* adlı eserinde yer vermiş ve icmânın ancak Hz. Peygamber’in vefatından sonra delil olacağını zikretmiştir.⁸⁶⁶ Bununla beraber İbn Berhân’ın *el-Vüsûl* adlı eserinde diğer bilginlerle fikir birliği içinde olmasına rağmen onun bu görüşte olmadığı ileri sürüldüğü görülmektedir. Örneğin meşhur Mâlikî usûlcü Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl* adlı eserinde İbn Berhân’ın *el-Evsaf*’ta şöyle dediğini nakleder: *وقال ابن برهان في كتاب الأوسط ينعقد الإجماع في زمانه عليه الصلاة والسلام “İbn Berhân, el-Evsaf kitabında icmânın Hz. Peygamber’in zamanında gerçekleştiğini söyledi.”*⁸⁶⁷ Karâfi’nin ifade ettiği bu husus tetkik etmek adına, elimizde bir kısmı mevcut olan İbn Berhân’ın *el-Evsaf* kitabının icmâ bölümü taranmış ve böyle bir bilgiye ulaşılmamıştır. Şu da bilinmeli ki *el-Evsaf* kitabını tamamı günümüze gelmemiştir ve kitabın baş tarafı ile sondaki bölümlerinde eksilik olduğu bilinmelidir.⁸⁶⁸ Nitekim kitap ilk olarak icmâ konusu ile başlamış ve dolayısıyla kitabın eksik olan bölümlerinin bir kısmı da icmâ konusu ile ilgili olan bölümlerdir.⁸⁶⁹ İcmâ konusu *el-Evsaf*’ta “inkırâz-ı ehli asr” konusu ile başlamıştır. Dolayısıyla Karâfi’nin İbn Berhân’a nispet ettiği görüşün doğruluğu *el-*

⁸⁶⁴ Şâban, *Usûli'l-fikh*, 136.

⁸⁶⁵ Şâban, *Usûli'l-fikh*, 137.

⁸⁶⁶ İbn Berhân, *el-Vüsûl*, 2/50.

⁸⁶⁷ Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl*, 315.

⁸⁶⁸ İbn Berhân, *el-Evsaf*, Muhakkik, 62.

⁸⁶⁹ Buna örnek olarak *el-Evsaf* kitabında icmâ konusuna bir konun orta yerinden başlaması örneği verilebilir. İbn Berhân, *el-Evsaf*, 73.

Evsat kitabından tespit edilmemiştir. Karâfi'nin naklettiği bilgi, *el-Evsat* kitabının henüz bulunamayan bölümünde olabilir. Ancak *el-Vüsûl* kitabında İbn Berhân, bu görüşün tam tersi yönünde icmânın ancak Hz. Muhammed'in vefatından sonra gerçekleştiğinde hüccet olduğu görüşünü açıkça belirtmiştir.⁸⁷⁰ Bu bilgilerden hareketle *el-Evsat*'ın kaybolan kısmı bulunana kadar Karâfi'nin İbn Berhân'a nispet ettiği görüşe ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir.

3.4.4. Haber-i Vâhidin İcmâ ile Tevâtür Derecesine Çıkması

İbn Berhân'ın münferit kaldığı görüşlerinin bir diğerini aktaran İbn Teymiyye'dir. İbn Teymiyye, *el-Müsevvede* adlı kitabında İbn Berhân'ın *el-Evsat*'ın haber bölümünün son iki konusunda teferrüt ettiğini belirtmektedir.⁸⁷¹ Bu son iki konuyu İbn Berhân iki ayrı başlık altında ele almıştır. Söz konusu iki meseleye bakıldığında bunların, haber-i vâhid üzerine icmâ edilmesi durumunda tevâtür derecesine çıkıp çıkmadığı konuları ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla iki konunun tek başlık altında ele alınması uygun görülmüştür. *El-Evsat* kitabının muhakkiki de İbn Teymiyye'nin İbn Berhân'ın infirat ettiğini iddia ettiği söz konusu iki konuyu aktarmıştır.⁸⁷²

Söz konusu meselelerden birincisi şudur: İnsanların, bir haber-i vâhid ile amel etme konusunda icmâ etmeleri o haberi, mütevâtir haber derecesine çıkarır mı çıkarmaz mı? İbn Berhân, bir grubun bu konudaki icmânın haber-i vâhidi tevâtür derecesine çıkaracağını söylediğini zikreder. Bunun üzerine İbn Berhân, bu görüşe katılmadığını ifade eder.⁸⁷³ Ona göre insanların bir konuda amel üzerine icmâ etmesi yalnızca onunla amel etmenin vacip olduğuna delildir. Ahâd haberle amel etmek o haberin kat'î bir delile ve zarûrî bir ilme delalet ettiği anlamına gelmediğini söylemektedir. Daha sonra İbn Berhân, söz konusu durumda haber-i vâhidin tevâtür derecesine çıkacağı görüşünde olanların, bu konuda icmâ edenlerin sayısının çokluğu haber-i vâhiddeki şekk ve ihtimal durumlarını ortadan kaldıracağını ve dolayısıyla bu haberlerin icmâ derecesine çıktığını kabul etmenin gerekli olduğu görüşünde

⁸⁷⁰ İbn Berhân, *el-Vüsûl*, 2/50.

⁸⁷¹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *el-Müstedrek 'alâ Mecmu'i'l-fetavâ*, thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım (b.y.: y.y., 1418/ 1997), 2/72.

⁸⁷² İbn Berhân, *el-Evsat*, Muhakkik, 38.

⁸⁷³ İbn Berhân, *el-Evsat*, 212.

olduklarını zikreder. İbn Berhân onların bu iddialarına şöyle cevap verir: Bir haberle amel etmek râvinin adil olmasını gerektirir. Adalet ise zahir olup gizlenmez. Onlar, belki zahir adaleti üzerine amel etmişlerdir. Ancak batnında olana muttali olmazlar. Dolayısıyla açık olanın dışındaki durumları gizleyebilir. Bu takdirde râvinin masumlğu anlaşılmaz ve sözü de ilim ifade etmez.⁸⁷⁴

Diğer konu ise bir kişinin bir topluluğun önünde bir hadis rivayet edip bunun doğru olduğunu söylemesi ve bunun üzerine oradakilerin sükût etmesi durumunda bu haberin mütevâtir haber konumuna gelip gelmeyeceği konusudur. İbn Berhân, bir grubun, söz konusu durumda ahâd haberin mütevâtir derecesine çıkacağı görüşünde olduklarını zikreder. Onların bu haberin yalan olması durumunda oradaki topluluğun bunu kabul etmeyeceği görüşünde oldukları belirtilmiştir.⁸⁷⁵ İbn Berhân ise bunu kabul etmez.

İbn Berhân, bunun üzerine yine onlar tarafından yönlendirilmesi muhtemel olan şu itirazı aktarır. Hz. Peygamberin mucizelerin çoğunluğu bu yolla gelmiştir. Mesela O'nun, büyük bir orduyu az bir azıkla doyurması ve parmaklarından su akması mucizeleri bu yolla gelmiş ve oradakiler buna itiraz etmemiştir. İşte bu durum onu tevâtür derecesine çıkarır, demişlerdir. İbn Berhân, bu mucizelerin ahâd haberle gelmediğini ve çok sayıda insanın önünde gerçekleştiğini iddia eder.⁸⁷⁶ Dolayısıyla bu mucizelerin münferit râviler tarafından aktarılmasının câiz olmadığını açıklar.⁸⁷⁷

Ayın yarıma mucizesi hakkında ise bu konuda Mu'tezile'nin bunu inkâr ettiğini ve bir grup insanın bunun sabit olduğunu Kur'an ile bilineceğini söyleyip *اِتْرَبَتِ السَّاعَةُ وَاَنْشَقَّ الْقَمَرُ* “*Vakit yaklaştı ve ay yarıldı.*”⁸⁷⁸ âyetini delil gösterdiklerini ifade eder.⁸⁷⁹ İbn Berhân, Mu'tezile'nin bu âyeti, ayın kıyamet günü yarılaacağı şeklinde tevil ettiklerini aktarır.⁸⁸⁰ İbn Berhân'ın bu konudaki sahîh olarak gördüğü yaklaşımı şudur: Ayın yarıması mucizesi, gece vakti gerçekleşen bir mucize olması hasebiyle insanlar gaflet ve uykuda olmalarından dolayı bu mucizeye muttali

⁸⁷⁴ İbn Berhân, *el-Evsaat*, 212.

⁸⁷⁵ İbn Berhân, *el-Evsaat*, 213.

⁸⁷⁶ İbn Berhân, *el-Evsaat*, 213.

⁸⁷⁷ İbn Berhân, *el-Evsaat*, 213.

⁸⁷⁸ El-Kamer 54/1.

⁸⁷⁹ El-Kamer 54/1.

⁸⁸⁰ İbn Berhân, *el-Evsaat*, 214.

olmamışlardır. Bu sebepten ayın yarılması mucizesinin mütevâtir olarak gelmeyip ahâd olarak geldiğini iddia eder.⁸⁸¹

⁸⁸¹ İbn Berhân, *el-Evsaf*, 214.

SONUÇ

İbn Berhân, usûl-i fıkıhın olgunlaşma döneminde yaşamış ve bu alana önemli katkılar sunmuş bir usûlcüdür. İbn Berhân'ın yaşadığı dönemde siyasî ve ilmî pek çok hadise meydana gelmiştir. Dönemin ilmî hayatına yön vermek isteyen Nizâmülmülk, Nizâmiye medreselerini inşa etmiştir. Bu medreselerde eğitim gören İbn Berhân, bilahare Bağdat Nizâmiyesinde görev almıştır. Bu vasıtayla İbn Berhân'ın, dönemin önde gelen Eş'arî ve Şâfiî fakîhlerinden yararlanarak söz konusu ilmî gelenekte yerini aldığını söylemek mümkündür.

Hicri beşinci asır Eş'arîliğinin gelişmesinde İmam Eş'arî'nin talebelerinden ders alıp Eş'arî'nin görüşlerini sistemleştirip geliştiren ünlü kelimcilerden Bâkılânî, İbn Fûrek ve Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin payı büyük olmuştur. Bu usûlcülerin etkisinde kalan Cüveynî, Eş'arî usûlüne önemli katkılar sağlamıştır. Cüveynî, Bâkılânî'den doğrudan ders alamamıştır. Tespit ettiğimiz kadarıyla Cüveynî, Eş'arî usûlcülere Beyhakî silsilesi ile ulaşmaktadır. Ancak Beyhakî'den ziyade, kendi ifadesine göre Bâkılânî'nin bütün kitaplarını ezberlemiş olan Cüveynî'nin söz konusu Eş'arî usûlcülere kitapları vasıtası ile ulaştığını söylemek daha doğru olacaktır. Benzer bir durumun Gazzâlî ve İbn Berhân için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Cüveynî ve Gazzâlî, Kâdı Bâkılânî'den büyük ölçüde etkilenmiş, eserlerinde ondan sık sık alıntıda bulunmuş ve Eş'arî usulünü daha da ileri taşımışlardır. Daha sonraki bazı Mâlikî-Eş'arî usulcülerin de Bâkılânî'ye Cüveynî ve Gazzâlî'nin eserleri yoluyla ulaşmış olmaları sebebiyle bu iki usûlcünün müteahhir Mâlikî-Eş'arî usûlüne dolaylı bir biçimde etkili oldukları söylenebilir.

Şîrâzî, Irak Şâfiîliğinin önemli otoritelerinden yararlanıp çok sayıda eser telif etmiştir. Şîrâzî, aynı zamanda pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Onun öğrencilerinden biri olan Ebû Bekir eş-Şâfi'den İbn Berhân ders almıştır. Şîrâzî kitaplarında çoğunlukla Irak Şâfiîliğinin önde gelen simalarına yer vermişken önemli Eş'arî âlimlere neredeyse hiç değinmemiştir. Eserlerinde Eş'arî usûlcüler ile aynı düşünse dahi onları farklı bir grup olarak verdiği tespit edilmiştir. Nitekim araştırmalar neticesinde Şîrâzî'nin usûl-i fıkıh alanında Eş'arî usûlüne mesafeli biri olduğu gözlemlenmiştir.

Şâfiî usûlcülerinden Sem‘ânî de söz konusu dönemde yaşamış, ünlü eseri *el-Kavâtu*’da mütekellimûn tariki ile mütekellim usûlcülere tavır almış ve onların usûl ilminde bir behrelerinin olmadığını ifade etmiştir. Daha sonra eserini açıkça fukahâ tarikine göre telif edeceğini söylemiştir. Ayrıca Sem‘ânî’nin, mütekellimûn ve fukahâ şeklinde ayırma giden ilk kişi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Şimdi ulaştığımız belli başlı sonuçları maddeler halinde vermek istiyoruz.

1. Eş‘arî ve Şâfiî usûlcüler arasında usûl alanında var olan ihtilafa daha çok Şâfiî usûlcülerin eserlerinde ulaşılmıştır.
2. Eş‘arî ve Şâfiîler arasında var olan bu ayrımın kökeninin Horasan ve Irak merkezli Şâfiîliğe dayandığı söylenebilir.
3. İki gelenek usûlcülerin, “kâdî”, “üstâz” ve “imâm” gibi sıfatları bir isme izafe ederken bile ihtilaf etmeleri iki grup arasında bir farklılaşmanın olduğuna delildir. Örneğin İbn Berhân ve Cüveynî gibi Eş‘arî usûlcüler “kâdî” ile Bâkılânî’yi kastederken; Şâfiî usûlcüler bununla Kâdî Ebü’t-Tayyib et-Taberî’yi kastederler.
4. Eş‘arî ve Şâfiî usûl gelenekleri arasında var olan ayrımı iki tarike göre yazılmış eserlerde en çok atıfta buldukları otorite isimlerin üzerinde gözlemlemek mümkündür. Zira çağdaş olmalarına rağmen Cüveynî ile Şîrâzî’nin eserlerinde başvurdukları otorite şahsiyetlerin birbirinden farklı olduğu tespit edilmiştir.
5. Şîrâzî çoğunlukla Irak merkezli Şâfiî otoritelerden hem ders almış hem de eserlerinde onlardan sık sık bahsetmiştir. Aynı dönemde yaşamış olan çağdaş Eş‘arîlere ise değinmediği tespit edilmiştir.
6. Şîrâzî eserlerinde Eş‘arîleri farklı bir grup olarak zikretmiş ve bir konuda aynı görüşe sahip olsalar dahi onları ayrı ele aldığı tespit edilmiştir.
7. Şâfiî fakîhlerden Sem‘ânî, açıkça eserini fukahâ metoduna göre yazacağını belirtmiş ve çeşitli noktalarda Eş‘arîleri eleştirmiştir. Onun bu yaklaşımı, iki ekol arasında bir çekişmenin olduğuna işaret etmektedir.
8. Irak Şâfiî ekolünün kurucusu Ebû Hâmid el-İsferâyînî, çağdaşı Bâkılânî ve kelamcılara karşı sert bir tavır takınmış ve onlardan beri olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hâmid’in bu tavrından görüldüğü üzere Şâfiî mezhebi içinde kelamcılara ve Eş‘arîlere karşı bir damarın varlığını koruduğunu söylemek mümkündür.

9. Eş'arî ve Şâfiî usûlcüler arasında ihtilaf yaşanmasının en büyük sebeplerinden birinin mezhep imamları İmam Şâfiî'den bir konuda birden fazla görüşün rivayet edilmesi ve/veya onun herhangi bir görüş beyan etmediği konularda tartışmalara sebebiyet verdiği sonucuna vardık.
10. Şâfiîlerin çoğunluğu aynı zamanda Eş'arî'dir. Bununla bağlantılı olarak iki ekol arasında ihtilaf yaşanmasının bir diğer nedeni ise bir konuda İmam Şâfiî ve Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'den farklı iki görüş gelmesi neticesinde usûlcülerden bir kısmının Eş'arî'yi desteklerken bir kısmı ise Şâfiî'yi desteklemesidir. Mezhebin kurucu imamı yanında bir de itikâdî imamı Eş'arî de eklenince bu durum nispeten usûlcülerin ikiye ayrılmasının zeminini hazırlamıştır.
11. Eş'arî ile Şâfiî usûlcüler arasında gerçekleşen farklılaşmanın onların ilmî yönelimlerinden kaynaklandığı da söylenebilir. Nitekim Eş'arî usûlcüler çoğunlukla kelam perspektifinde usûle yaklaşmış ve usûlü bu doğrultuda anlayıp işlemişlerdir. Şâfiî usûlcüler ise usûlün mezhebin fûrûuna hizmet etmesi gerektiğini zikredip bu minvalde konuları işlemişlerdir.
12. İbn Berhân, hem Şîrâzî'nin hem de Cüveynî'nin öğrencilerinden ders almıştır. Dolayısıyla İbn Berhân, bir yandan Eş'arî usûlcülerden faydalanırken diğer yandan da Şâfiî usûlcülerden yararlanmış. Bu şekilde iki geleneğe bağlanan İbn Berhân, fakîh Şâfiîlerden ziyade mütekellimûn Eş'arî tarikinin bir devamı olarak kabul edilmelidir.
13. İbn Berhân, Bağdat'ta yaşamasına rağmen onun eserlerinde Şîrâzî ile Sem'ânî ismine rastlanılmamıştır. Aynı zamanda hocası olduğu iddia edilen Gazzâlî'den de sadece bir kez bahsettiği tespit edilmiştir. Cüveynî'yi görmemesine rağmen onu eserlerinde pek çok yerde zikretmesi bunu bilinçli bir şekilde bir ekol sistematiği içinde yaptığına işaret etmektedir.
14. İbn Berhân'ın, mütekellimûn tarikinin önemli simalarından ve aynı zamanda tabakat kitaplarının çoğuna göre hocası olan Gazzâlî'den sadece bir yerde bahsetmesi ilginçtir. Bu konu detaylı bir şekilde yeni araştırmacılar tarafından incelenebilir.
15. İbn Berhân, gençliğinde Hanbelî iken daha sonra Şâfiî mezhebine geçmiştir. Bazı kaynaklar, onun mezhep değiştirmesini Nizâmiye'de müderris olma amacına dayandığını belirtmişlerdir. Oysaki, İbn Berhân, Hanbelîler ile ciddi

sorunlar yaşadktan sonra mezhebini değiştirmiştir. Bu durumu Hanbelî âlimler de eserlerinde aktarmışlardır. İbn Berhân, böyle bir amaç uğruna mezhebini değiştirmiş olsaydı ondan yarım asır sonra vefat eden Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî, bu bilgiye eserinde mutlaka yer verirdi. Çünkü İbn Berhân'ı, mezhebini değiştirdiği gerekçesiyle "İbn Terkân" olarak niteleyen kişinin İbnü'l-Cevzî olduğu eserinde tespit edilmiştir.

16. İbn Berhân'ın doğum yılında ihtilaf söz konusu olmuştur. Bu ihtilaf üzerine yaptığımız araştırmalar neticesinde onun Gazzâlî'nin öğrencisi olduğu bilgisinin izaha muhtaç olduğunu gösterdi.
17. İbn Berhân eserlerini *mütekellimûn tarikine* göre yazmıştır. Aynı zamanda onun eserlerinin hilâf türü eserlerle benzer özelliklere sahip olduğu söylenebilir.
18. Râzî ve Âmidî gibi müteahhir dönemi Eş'arîlerin İbn Berhân'dan bahsettiklerine rastlanılmamıştır. Daha çok Râzî'nin şârihleri ve sonraki dönem Mâlikî ve Hanbelî âlimlerin İbn Berhân'ı zikrettiklerine ulaşılmıştır.
19. İbn Berhân'dan sonra şâfiî mezhebi içerisinde fukahâ metoduna göre eser telif edenlerin varlığının belirgin bir şekilde düşüşe geçtiği ve mezhebin Râzî-Âmidî tarikinden mütekellimûn tarikine kaydığı hususu göz önünde bulundurulunca İbn Berhân'ın önemli bir işgal ettiği görülecektir. Ayrıca şâfiî mezhebi içerisinde fakîh usûlcülerin konumu yeni araştırmacıları beklemektedir.
20. Elfaz bahisleri, içtihat hata-isabet ve sükût-i icmâ gibi Ebû'l-Hasen el-Eş'arî ile İmam şâfiî'nin ihtilaf ettiği konularda İbn Berhân'ın, İmam şâfiî ve şâfiî usûlcülerin görüşlerine katıldığı tespit edilmiştir.
21. Çoğunluğu şâfiî olan Eş'arî ile şâfiî usûlcüler, istihsan ve amel-i ehli Medine gibi konularda aynı görüşü benimsemiş ve diğer mezheplere muhalif davrandıkları görülmüştür.
22. İbn Berhân'ın münferit kaldığı görüşler ise tespit edildiği kadarıyla ve çoğunlukla âlimlerin onun münferit kaldığını dile getirdiği konulardan seçilmiştir. Ancak bir mezhep sistematığı içinde hareket eden İbn Berhân, çoğunlukla Eş'arî ve şâfiî usûl geleneklerini takip etmiştir.
23. İbn Berhân'ın muhaliflerinin Hanefîler, Mu'tezile ve ehli hadis olduğu tespit edilmiştir. Buna rağmen Mu'tezile âlimlerin görüşlerine katıldığı konular olduğu da görülmüştür.

24. Sonraki dönem usûlcülerinin çoğunlukla farklı kişi ve grupların görüşlerine ulaşmak için İbn Berhân'a başvurdukları gözlemlenmiştir.
25. İbn Berhân'ın eserlerinde yer verdiği bazı örneklerin sadece onun zikrettiği örnekler olduğu tespit edilmiş ve sonraki dönem âlimleri de bu duruma dikkat çekmişlerdir.
26. Buhârî ve Müslim rivayetlerinin hepsinin kat'î olmadığı ve onların farklı fırka mensuplarından rivayette buldukları gerekçesi ile çeşitli şekilde eleştirmesi dikkat çekici konulardan olmuştur.
27. İbn Berhân çoğunlukla Şâfiî ve Eş'arî usûlcülere katılmasına rağmen onların görüşlerini eleştirdiği, zayıf bulduğu görüşleri ise güçlendirdiği görülmüştür.
28. İbn Berhân, eserlerinde cedelci bir yöntemle sahip olmuştur. Muhatabının görüşünü geçersiz kılmak için üçüncü halin imkânsızlığı vb. şekillerde karşıt görüşleri dil, mantık ve nakil yönünden çürüttüğü tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî. *Keşfü'l-ḥafâ' ve müzîlü'l-ilbâs*. thk. Yok. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351/1932.

Akay, İhsan. *Şâfiî Usûl Geleneği*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.

'Alâî, Selahaddin Halil b. el-Keykeledî. *Câmi 'u't-taḥşîl fî aḥkâmî'l-merâsîl*. thk. Hamdî Abdülmeccid es-Selefi. Beyrut: Alemü'l-kütüb, 2. Baskı, 1407/1986.

Âmidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed. *el-İḥkâm fî uşûli'l-aḥkâm*. thk. Abdürrezzâk Afifi. Dimaşk-Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402.

Apaydın, Yunus. "İbn Berhân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/370. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 12. Baskı, 2016.

'Attâr, Hasan b. Muhammed b. Mahmûd. *Hâşiye 'alâ Şerḥi'l-Celâl el-Maḥallî 'alâ Cem 'i'l-cevâmi'*. b.y: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, t.y.

Avcı, Casim. "Rûzrâverî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/281. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Aybakan, Bilal. "Rebî' b. Süleyman el-Murâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/296-297. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

----- "Ebû İshâk eş-Şîrâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/184-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

----- "Selçuklular Döneminde Fıkıhın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde". *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce Bildirileri/Proceedings*. Ed. Mustafa Demirci vd. 1/227-238. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2013.

----- "Şâfiî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/223-233. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

----- “Za‘ferânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/68-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

----- *İmam Şâfi‘î ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Aygün, Abdullah. “Ebü’l-Muzaffer es-Sem‘ânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 24 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmîyye, 1. Baskı, 1417/1996.

Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü’l-‘ârîfin esmâ’ü’l-mü’ellifin ve âşârü’l-muşannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâşî’l-‘Arabî, 1951.

Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *et-Takrîb ve’l-irşâd es-şâgîr*. thk. Abdülhamid Ali Ebû Züneyd. b.y.: Müessetü’r-Risâle, 1418/1997.

----- *et-Takrîb ve’l-irşâd es-sâgîr*. thk. Dr. Abdülhamid bin Ali Ebû Züneyd. Beyrut: Müessetü’r-Risâle, 1418/1998.

Bakır, Musa Kazım. *Horasan Şâfîliği ve Râfi‘î*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Baltacı, Ahmet. “Ebû Bekîr İbnü’l-Arabî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/488-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Bedir, Mürteza. “Kelâmcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar”. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 29 (2013), 65-97.

Beroje, Sahip. “İmam Şâfi‘î’nin Nesh Anlayışı ve İlk Şâfi‘î Usûlcülerin Buna Yönelik Eleştirileri”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2007) 53-82.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyîn. *Menâkıbü’ş-Şâfi‘î*. thk. Seyyid Ahmed Sagr. Kahire: Mektebetu Dâru’t-Turâs, y.y.

----- *Menâkıbü’ş-Şâfi‘î*. thk. Seyyid Ahmed Sagr. Kâhire: Mektebetu’d-Dâru’t-Turâs, 1390/1970.

Boynukalın, Mehmet. *Fıkıh Usûlü Alimleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1. Baskı, 2017.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Şaḥîhu'l-Buḥârî*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 cilt. Beyrut: Dâru Tavku'n-Necât, 1. Basım, 1422/2001, "Edeb", 6154.

Ceşşâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fuṣûl fi'l-uşûl*. nşr. Muhammed Tâmir. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn. *et-Telḥîs fi usûli'l-fikh*. thk. Abdullah en-Nebâlî-Beşîr Ahmed el-'Amrî. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, t.y.

----- *Kitâbü't-telḥîs fi usûli'l-fikh*. thk. Abdullah Cülem en-Nibâlî-Şebbîr Ahmed el-Umerî. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.

----- *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. thk. Salâh b. Muhammed b. 'Uveyde. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1418/1997.

Çağrıçı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Çakan, İsmail Lütüfî. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 33. Baskı, 2014.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed. *Takvîmü'l-edille fi'l-uşûl*. thk. Halîl Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.

Demir, Bilal. *İbn Berhân'ın el-Vüsûl ile'l-usûl Adlı Eserinde İçtihat İlişkin Görüşleri*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.

Demir, Mustafa. *Büyük Selçuklular Tarihi*. Sakarya: Sakarya kitabevi, 2004.

Dîb, Abdülazîm Mahmûd. "Cüveynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 141-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Döndüren, Hamdi. "Avl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Dönmez, İbrahim Kâfi. *Fıkıh ve Fıkıh Tarihi İncelemeleri*. Ankara: İSAM Yayınları, 2. Baskı, 2018.

Duman, Soner. *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Efendioğlu, Mehmet. "Abdülkerîm b. Muhammed b. es-Sem'ânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Erdem, Erol. *Şâfiî Usûlcülerin İmam Şâfiî'nin Usûlünü Temsil Sorunu*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 5. Baskı, 2015.

Erkoç, Tuba. *Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Emir ve Nehiy Hakkındaki Görüşleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Eşit, Davut. "Eş'arîliğin Fıkhi Mezheplerdeki Temsiliyeti". *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Cemalettin Erdemci vd. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

----- *Şâfiî'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Fettâh, İrfan Abdülhamîd. "Ebû'l-Hasan Eş'arî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/ 444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *Hakikât Arayışı- el-Münkız mine'd-dalâl*, çev. Abdürrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2015.

----- *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları*. çev. H. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Gölcük, Şerâfettin. "Bâkılânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/531-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Gözübenli, Beşir. "Rebî' b. Süleyman el-Cîzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/37. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Hafsa Kesgin, "Bâkılânî ve Et-Takrîb ve'l-İrşâd es-Sağîr İsimli Usûl Eseri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2020), 364.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. thk. Yok. 7. Cilt. Beyrut: Dârü's-Şâdr, 2. Baskı, 1995.

Hamidullah, Muhammed. “Şafii'nin Hukuk İlmine Katkısı”. çev. Menderes Gürkan. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 (2001), 197-206.

Hindî, Ebû Abdillâh Safiyyüddîn. *el-Fâ'ik fî usûli'l-fikh*. thk. Mahmûd Nessâr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1426/2005.

Hüseynî, Ebû Bekir b. Hidâyetullah. *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. nşr. Âdil Nüveyhiz. Beyrut: Dârü'l-Âfâk el-Cedîde 3. Baskı, 1402/1982.

Işık, Mustafa. “İbn Huzeyme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/80. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

İbn Aķil, Ebü'l-Vefâ İbn Aķil b. Muhammed el-Baġdadî. *el-Vâzih fî usûli'l-fikh*. nşr. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5 cilt, 1420/1999.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh. *Tebyînü kezibü'l-müfterî*, thk. Yok. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1984.

İbn Berhân, Ebü'l-Feth Ahmed b. Ali. *el-Vüsûl ile'l-uşûl*. thk. Abdülhamid Ali Ebü Züneyd. Riyad: Mektebetü'l-Me'arif, 1403/1983.

----- *el-Vüsûl ile'l-Usûl*. thk. Abdülhamid Ali Ebü Züneyd. Amman: Dâru'l-Farûk, 2017.

----- *el-Evsat fî usûli'l-fikh*. thk. Adnan b. Fehd el-'Ubeyyât. Kuveyt: Esfâr Yayınları, 2019.

İbn Debîsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd. *Zeylû Târîhu Medineti's-Selâm*. thk. Dr. Beşar 'Avâd Ma'rûf. b.y.: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1427/2006.

İbn Ebî Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Kahire: Matba'tu's-Seneti'l-Muhamediyye, t.y.

İbn Esir, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek. *Câmi'u'l-uşûl li-eġâdîsi'r-Resûl*. thk. Abdülkadir Arnavûd by.: Mektebetü'l-Halvânî, t.y.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *el-Hudûd fi'l-uşûl*. thk. Muhammed Süleymânî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999.

----- *Mücerredü maķâlâti's-Şeyh Ebi'l-Ħasan el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1425/2005.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebû Fazl el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. nşr. Muhammed b. Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

İbn Kâdî Şühbe, Ebû Bekîr b. Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*. thk. Dr. el-Hafız Abdül'âlim Hân. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1987.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr el-Hanbelî. *İ'lâmü'l-muvakki'în 'an rabbi'l-âlemîn*. thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1. Baskı, 4 cilt, 1411/1991.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tabakâtü's-Şâfi'î'n*. thk. Abdülhafız Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2004.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmâîl. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Heyet. Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1991.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuat Abdülbaki b.y.: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabîyye, 1431/2010, "Kerâhiye", 67 (No. 2362).

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed Ahmed. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Heyet. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1434/2013.

İbn Mülakkın, Ebü'l-Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ahmed. *el-İkdu'l-müzheb fi tabakâti hameleti'l-mezheb*. thk. Eymen Nasr el-Ezherî ve Seyyid Mühennâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1. Baskı, 1417/1997.

İbn Neccâr, Taķiyuddin Ebu'l-Beķâ Muhammed b. Ahmed b. Abdul'aziz b. 'Ali el-Ma'ruf. *Şerhu'l Kevkeb el-Munir*. thk. NeziĦ Hammâd Muhammed ZuĦaylî. By.: Mekrebetu'l-'Abiykan, 1997.

İbn Nukte, Muhammed b. Abdülġanî el-Baġdâdî el-Hanbelî. *Tekmiletü'l-ikmâl*. thk. Abdülkayyum 'Abdurebbi'n-Nebî. Mekke: Cami'atu Ümmü'l-Kurâ, 1987.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-'Uşeymîn. Riyâd: Mektebetü'l- 'Abîkân, 1425/2005.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn. *el-Müsevvede fî usûli'l-fikh*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhâmid. b.y.: Maṭba' tu'l-Medenî, t.y.

----- *Der'ü te'âruzi'l- 'akl ve'n-naql*. thk. Dr. Muhammed Reşâd Sâlim. Suudi Arabistan: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Selmân el-İslâmiyye, 1411/1991.

----- *el-Müstedrek 'alâ Mecmu'i'l-fetavâ*, thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım b.y.: y.y., 1418/ 1997.

----- *Kitâbu't-tis'iniyye*, nşr. Muhammed b. İbrahim el-Aclân. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1. Baskı, 3 cilt, 1420/1999.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntaẓam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmîyye, ty.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Dr. Muhammed Yusuf ed-Dekâk. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmîyye, 2002.

İbnü'l-Kâss, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Ebî Ahmed Muhammed b. Ya'kûb. *et-Telhîş*. thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd – Ali Mu'avvad. Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1431/2010.

İbnü'l-Şaşâr, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî. *el-Muḳaddime fî'l-uşûl*. nşr. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymânî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbî'l-İslâmî, 1996.

İbnü'ş-Şalâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn. *Fetavâ İbnü'ş-Şalâh*. thk. Dr. Muvaffak Abdullah Abdülkadir. Beyrut: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 'Âlemu'l-Kutub, 1. Baskı, 1407/1986.

----- *Tabakâtü'l-fukahâ'i'ş-Şâfi'iyye*. thk. Muhyiddîn Ali Necib. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 1992.

İlhan, Avni. “Feğâ’ ihu’l-Bâtniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/291-292. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

İltaş, Davut. “Fıkıh Usulü Yazımında ‘Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi’ Ayrımlaşmasının Mahiyeti Üzerine”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 7/17 (2/2009), 65-95.

----- *Kelâmcı Usûlcülerin Delâlet Anlayışı*. Ankara: İSAM Yayınları, 2. Baskı, 2020.

İşâvî, Hüdâ Muhammed Muhsin. “el-‘Âlimü’l-Usûlî İbn Berhân el-Bağdâdî”. *Mecceletü’l-câmia ‘tu Bağdat, Külliyyetü’t-Terbiye li’l-Benât*, 27 (Aralık 2018), 1-22. https://www.researchgate.net/publication/329521984_alalm_alaswly_abn_brhan_alb_ghdady.

İsferâyînî, Ebü’l-Muzaffer Tahir b. Muhammed. *et-Tabsîr fî’d-din ve temyizü’l-firkati’n-nâciyye ‘ani’l-fıraki’l-halikin*. nşr. Kemal Yusuf el-Hut. Beyrut: ‘Alemü’l-kütüb, 1403/1983.

İsnevî, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen. *Nihâyetü’s-sûl fî şerhi Minhâci’l-uşûl*. thk. eş-Şeyh Halîl ‘Înâye. Dımaşk: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arâbî, 1999.

----- *el-Mühimmât fî şerhi’r-Râfi’î ve’r-Ravza*. thk. Ebü’l-Fazl ed-Dimyâtî-Ahmed b. Ali. Beyrut: Dâru İbn Hazm- Mağrib: Dâru’l-Beyzâ, 10 cilt, 1. Baskı, 2009.

Kâdî Abdülcebbâr, İmâmüddîn Ebü’l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed. *Fazlu’l-i’tizâl ve tabakâtu’l-Mu’tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: Dâru’t-Tunusiyye, 1975.

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eş’arîlik ve Mâturîdilîk İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2011.

Kallek, Cengiz. “Abdullah b. Ahmed Kaffâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/146. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

----- “Ebü Bekîr eş-Şâşî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/369. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kandemir, Mehmet Yaşar. “Ahmed b. Hanbel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/75-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Karâfi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl*. thk. Hamza b. Hüseyin el-Fa'r. Mekke: Risâletu 'İlmiyye, Kulliyeti Şerîa', Câmia'tu 'Umm'ul Qurâ, 1421.

Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. B.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1941.

Kırca, Celal. “Mecdüddîn İbn Teymiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kinnevicî, Ebû Tayyib Muhammed Sıddîk Hân. *el-Bulğetu ile'l-Usûli'l-Luğeti*. thk. Sehâd Hamdân es-Sâmîrâî. Tekrit: Risâletü Câmî'yeti, 1432/2010.

Koç, Ekrem. *Furu-ı Fıkıhta Usul-i Fıkhın Yeri Kâsânî Örneği*. Ankara: Ensar Yayınları, 1. Basım, 2020.

Koçak, Muhsin. “Ebû Sevr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.

Köse, Saffet. “Zeyd b. Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/313-316. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, çev. Elmalı Hamdi Yazır. İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.

Mahlûf, Muhammed. *Şeceretü'n-nuri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*. nşr. Abdülmecid Hayalî. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1. Baskı, 1424/2003.

Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî. *İzâhu'l-maḥşûl min Burhâni'l-uşûl*. thk. Ammâr Tâlibî. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1421/2001.

Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*. Der. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Merâğî, Abdullah Mustafa. *el-Fethü'l-mübîn fi tabakâti'l-uşûliyyîn*. nşr. Muhammed Ali Osman. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1947.

Murat Memiş, “Eş'arîliğe Yaptığı Katkıları Bakımından Ebu'l-Meâlî El-Cüveynî”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (Ocak 2009), 97-99.

Müslim, Abdullah b. Zeyd. *Arâü Ebî İshak el-İsferâyînî el-usûliyye*. Riyad: Cami'atü'l-İmam Muhammed b. Su'ud el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1415/1994.

Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahya. *Muhtaşaru'l-Müzenî fi fûrûi's-Şâfi'îyyeti*. thk. Muhammed Abdülkadir Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1998.

Nebrâs, Mahmud Abdürrezzak. “Re'yü İbn Berhân fi'l-icmâ'i's-sükûtî”. *Mecelletü'l-Câmi'atü'l-Irâkiyye* 34/1, 417.

Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1978.

Nergis, Murat. *İslam Hukuk Tarihinde Fukahanın Mezhep Değiştirmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*. b.y.: Dâru'l-Fikr, t.y.

----- *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*. thk. Heyet. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, t.y.

----- *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakî*. thk. Züheyir eş-Şâviş. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1991.

Nu'aymî, Abdülkâdir b. Muhammed. *Dâris fi Tarihî Medâris*. nşr. İbrahim Şemseddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1990.

Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dinî Siyaseti*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.

----- “Selçuklular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/375-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Okuyucu, Nail. *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV yayınları, 2015.

----- “Hicrî Üçüncü Asırda İmam Şâfiî'nin Eserlerinin Rivayeti ve er-Risâle'nin Okunurluğu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2016), 23-56.

----- “Enmâtî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/405. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

----- *İmam Şâfiî*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2020.

Örs, Hüseyin. *İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin Usûl Düşüncesinde İstidlâl*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017.

Özaydın, Abdülkerim. “Hasan Sabbâh”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 347,348. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

----- “Melikşah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/54-57. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

----- “Muhammed Tapar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

----- “Nizâmiye Medresesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

----- “Nizâmülmülk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/194-196. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özdemir, Merve. *Cessâs'ın Nesih Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010.

Özdemir, Muhittin. “Müzenî'den Nevevî'ye Şâfiî Mezhebi'nin Panoraması”. *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi* 18 (2011), 185-199. http://isamveri.org/pdfdrq/D02533/2011_18/2011_18_OZDEMIRM.pdf

Özel, Ahmet. “Büveytî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

----- “Ebû İshâk el-Mervezî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/234-235. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Özen, Şükrü. "İbn Süreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/363-366. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

----- “Müzenî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/246-250. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özkan, Halit. “Amel-i Ehl-i Medine’nin Klasik Usul-i Fıkıh Literatüründeki Yeri”. *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları*. ed. Sami Erdem. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

Pekcan, Ali. “Şâfiî İstihsân Yapmış mıydı?”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (2003), 145-172.

Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed. *el-‘Azîz şerhu'l-Vecîz*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, 1417/1997.

Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddîn. *Menâkıbü'l-İmâmi's-Şâfi'î*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1402/1986.

----- *Âdâbu's-Şâfi'î ve menâkıbuh*. tsh. Zâhid Kevserî- thk. Abdülğani Abdülhâlık. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1413/1993.

----- *el-Mahşûl fî ilmî 'uşûli'l-fıkh*. thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî. b.y.: Müessetü'r-Risâle, 1418/1997.

Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl. *el-Vâfi bi'l-vefayât*. thk. Ahmed Arnâvûd-Mustafa Türkî. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-'Arabî, 2000.

Köse, Saffet. “Ebû Hâmid el-İsferâyînî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/514. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Sakkâr, Sâmi. “İbn Ebû Asrûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/423-424. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Savran, Ahmet. “Meyyâfârikîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/511-512. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Sem'anî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Ḳavâṭi 'u'l-edille fi'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan eş-Şâfi'î. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-‘İlmîyye, 1418/1997.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed. *Uşûlü's-Serahsî*. nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2 cilt, 1973.

Serinsu, Ahmet Nedim. "Kerâbîsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/264-265. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn. *Ṭabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed Tanâhî- Abülfettâh el-Hulv. By. Hicr li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Baskı, 1413/1992.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb. *Ṭabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed Tanâhî-Abülfettâh el-Hulv. by.: Faysal İsa el-Bâbi'l-Halebî, 2008.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa*. thk. Fuâd Ali Mansur. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-‘İlmîyye, 1. Baskı, 1998.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 2. Cilt. Lübnan/Sayda: el-Mektebetü'l-‘Aşriyye, ty.

Şâban, Zekiyüddin. *İslâm Hukuk İlminin esasları (Usûlü'l-Fıkh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. thk. Yok (şamile). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990.

----- *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkîr. Kahire: Mektebetu's-Safâ, 1435/2013.

----- *er-Risâle*. çev. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-haḳ min 'ilmî'l-uşûl*. thk. Ahmed 'Înâye. Dımaşık: Dâru'l-Kutubi'l-‘Arabî, 1999.

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî. *Ṭabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'r-Râ'idi'l-Arabî, 1970.

----- *et-Tebşira fî uşûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, 1980.

----- *Şerhu'l-Lüma'*. thk. Abdülmecid Türkî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1408/1988.

----- *el-Lüma' fî uşûli'l-fikh*. thk. Muhyiddin Dîb Mestû – Yûsuf Ali Büdeyvi. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1439/2018.

Temel, Ahmet. “Was There a Zaydî usûl al-Figh? Searching for the Essence of Zaydî Legal Theory in the School's First Complete Usûl Work: al-Natiq bi-l-Haqq's (340-424/951-1033) “al-Mujzi fî Usûl al-Fiqh”. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 6/1 (2016), 71-83.

Temel, Ahmet. *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Uşûl al-Fiqh between al-Shâfi'î and al-Jaşşâş during the 3rd/9th and Early 4th/10th Centuries*. California: University Of California Santa Barbara, Doktora Tezi, 2014.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.

Tülücü, Süleyman. “Asmâ’”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/499-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Ünalın, Abdülkerim. “Kiyâ el-Herrâsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/126. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. thk. Halil Mansur. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1997.

Yargı, Mehmet Ali. “Fıkıh Usûlcülerine Göre Yaygın Olarak Nakledilmesi Gereken Haberler”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (Nisan 2016), 141-180.

Yavuz, Salih Sabri. “Ebû İshak el-İsferâyînî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Ebü'l-Vefâ İbn Akîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/301-304. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yavuz, Yusuf Şevki. “İbn Fûrek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/495-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yıldırım, İlyas. *Fıkıh Usûlünde Bâkılânî'nin Gazzâlî'ye Tesiri (Hüküm Çıkarma Metodları Çerçevesinde)*. Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Yıldırım, Sedat. *Hicrî V.-VII. (M. XI.-XIII.) YY.'da Hadis Çalışmaları ve Ahvazlı Hadisçiler*. İstanbul: Hiperyayın, 2020.

Zebîdî, Muhammed b. Abdürrezzak el-Mürtezâ. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Kuveyt: Tab'atü'l-Kuveyt, 2008.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şu'ayb el-Arnâvûd. Müessetü'r-Risâle, 1984.

----- *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 52. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2. Baskı, 1993.

----- *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Dr. Beşşâr Avvâd. by.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyyî, 1. Baskı, 15 cilt, 2003.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Bahrü'l-muħîf fi uşûli'l-fıkıh*. thk. Muhammed Muhammed Tamur. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmîyye, 2000.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lâm li-Ziriklî(Kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşriķîn)*. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.